

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ BİLİM DALI

XIX VE XX. YÜZYILLARA AİT ERMENİCE DERLEME ŞİİR
KİTAPLARINDA TÜRK İMGESİ

Doktora Tezi

Ercan Cihan ULUPINAR

Ankara-2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ BİLİM DALI

XIX VE XX. YÜZYILLARA AİT ERMENİCE DERLEME ŞİİR
KİTAPLARINDA TÜRK İMGESİ

Doktora Tezi

Ercan Cihan ULUPINAR

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Birsen KARACA

Ankara–2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ BİLİM DALI

Ercan Cihan ULUPINAR

XIX VE XX. YÜZYILLARA AİT ERMENİCE DERLEME ŞİİR
KİTAPLARINDA TÜRK İMGESİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Birsen KARACA

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmzası
---------------	--------

Tez Sınavı Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

(...../...../2.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Ercan Cihan ULUPINAR

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	iv
TABLOLAR DİZİNİ.....	vi
GRAFİKLER DİZİNİ.....	viii
ÖN SÖZ	ix
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE AKADEMİK ÇALIŞMALARIN DURUMU

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	5
1.1.1. İmge Yaratma Süreçleri.....	5
1.1.2. İmge Yaratma Süreçlerinde İdeoloji ve Söylemin Rolü.....	5
1.2. ÇALIŞMALARIN DURUMU	24
1.2.1. İmge Konusunda Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmaların Genel Durumu	24
1.2.1.1. İmge Çalışmaları Üzerine Yapılan Tezlerin Genel Durumu	24
1.2.1.2. “İmge” Konulu Doktora Tezleri	26
1.2.1.3. “İmge” Konulu Tıpta Uzmanlık ve Sanatta Yeterlilik Tezleri.....	27
1.2.1.4. “İmge” Konulu Tez çalışmalarında “İdeoloji” ve “Söylem”.....	27
1.2.1.5. Türk İmgesi Üzerine Yapılmış Tez Çalışmaları.....	28
1.2.1.6. Başlığında “Türk İmgesi” Yerine “Türk İmajı” Terimi Kullanılan Tez Çalışmaları.....	29
1.2.1.7. “Türkiye İmajı” Başlığıyla Yapılmış Tez Çalışmaları	30

2. BÖLÜM

ERMENİ KÜLTÜRÜNDE TÜRK İMGESİNİN OLUŞUM EVRELERİ

2.1. Ermeni Kültüründe Türk İmgesinin Tarihî Arka Planı.....	34
2.1.1. I. Dönem (1018-1790):.....	35
2.1.2. II. Dönem (1790-1920)	52
2.1.3. III. Dönem (1920 – 1991):	62
2.1.4. IV. Dönem (1991’den günümüze):	71

3. BÖLÜM

XIX VE XX. YÜZYILLARA AİT ERMENİCE DERLEME ŞİİR

KİTAPLARINDA TÜRK İMGESİ

3.1. 1830-1920 Yılları Arasında Basılan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi	100
---	-----

3.1.1. Anonim Halk Şiirinde “Öteki” İmgeleri ve “Türk” İmgesi.....	109
3.1.2. Âşık Tarzı Halk Şiirinde “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi	120
3.1.3. Modern Şiirde “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi.....	131
3.2. 1920’den Sonra Basılan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi	148
SONUÇ	153
KAYNAKÇA.....	159
EKLER.....	175
ÖZET	179
ABSTRACT	180

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1.	İdeoloji-Söylem İlişisini Ele Alan Kuram ve Yaklaşımlar.....	23
Tablo 2.	“İmge” Konulu Yüksek Lisans Tezlerinin Disiplinlere Göre Dağılımı	25
Tablo 3.	“İmge” Konulu Doktora Tezlerinin Disiplinlere Göre Dağılımı.....	26
Tablo 4.	“İmge” Konulu Tıpta Uzmanlık ve Sanatta Yeterlilik Tezlerinin Disiplinlere Göre Dağılımı	27
Tablo 5.	“İmge” Konulu Tez Çalışmalarında “İdeoloji” ve “Söylem” Kavramlarını Birlikte Değerlendiren Tezlerinin Disiplinlere Göre Dağılımı	28
Tablo 6.	“Türk İmgesi” Konulu Tezlerin Disiplinlere Göre Dağılımı.....	28
Tablo 7.	“Türk İmajı” Başlığıyla Yapılmış Tezlerin Disiplinlere Göre Dağılımı	29
Tablo 8.	“Türkiye İmajı” Başlığıyla Yapılmış Tezlerin Disiplinlere Göre Dağılımı	30
Tablo 9.	Ermeni Kültüründe XI - XVIII. Yüzyıllar Arasında Türk ve "Öteki" İmgesine Yön Veren Unsurlar	36
Tablo 10.	XI-XVIII. Yüzyıllar Arasında Ermenice Kroniklerde Olumlu ve/veya Olumsuz Türk İmgesi	51
Tablo 11.	Ermeni Kültüründe XVIII - XX. Yüzyıllar Arasında Türk ve 'Öteki' İmgesine Yön Veren Unsurlar	53
Tablo 12.	XIX. Yüzyıl Sonunda Türk İmgesini Şekillendiren Ermeni Siyasi Örgütler ve Partiler	55
Tablo 13.	XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başında Türk İmgesini Şekillendiren Yayın Organları (Hınçak ve Daşnaksutyun Partilerinin Yayın Organları).....	57
Tablo 14.	Eserlerinde Doğrudan/Dolaylı Türk İmgesi Görebileceğimiz XIX. Yüzyıl Ermeni Yazarlarından Örnekler.....	60
Tablo 15.	Eserlerinde Türk İmgesi Görebileceğimiz Sovyet Ermeni Yazarlarından Örnekler	63
Tablo 16.	Türk İmgesini Görebileceğimiz Sanatsal Sinemalar (1919-1991)	65
Tablo 17.	Türk İmgesini Görebileceğimiz Belgesel Sinemalar (1920-1991).....	65
Tablo 18.	Sovyet Ermenistan’ında Türk Tarihi ve Siyaseti Üzerine Yapılan Çalışmalardan Örnekler	69
Tablo 19.	Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Meclisi’nde Yer Alan Partiler (9 Aralık 2018 Milletvekili Seçimlerine Göre)	75
Tablo 20.	Ermenistan’da Faaliyet Gösteren Partilerin Türkiye Hakkındaki Söylemleri.....	76
Tablo 21.	Coğrafya (Sosyal Coğrafya: Dünya) Adlı Ders Kitabında Türk ve Türkiye İmgesi.....	79
Tablo 22.	Vatan Bilgisi Adlı Ders Kitabında Türk ve Türkiye İmgesi.....	80

Tablo 23.	Vatan Bilgisi Kitabında Türk ve Türkiye İmgesi Örnekleri.....	80
Tablo 24.	Ermeni Kilisesi Tarihi Adlı Ders Kitabında Türk ve Türkiye İmgesi	82
Tablo 25.	Türk İmgesini Görebileceğimiz Sözlü Tarih Çalışmalarından Örnekler.....	87
Tablo 26.	1990'lı Yıllardan Günümüze Ermeni Kültüründe Türk İmgesine Yön Veren Sanal Alanlar	89
Tablo 27.	Yıllara Göre Ermenistan'da İnternet Kullanıcılarının Oranı	90
Tablo 28.	Ermenistan'daki İnternet Haberciliğinde Türk ve Türkiye İmgesi Örnekleri	91
Tablo 29.	“Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü”nde Bulunan Çevrimiçi Sergilerden Türk İmgesi Örnekleri	93
Tablo 30.	Sosyal Medya ve Video Paylaşım Ağlarında Türk İmgesi Örnekleri	94
Tablo 31.	Grafik Posterlerde Türk ve Türkiye İmgesi Örnekleri	95
Tablo 32.	Derleme Şiir Kitaplarının İçeriğinde Yer Alan Şiir Türleri.....	99
Tablo 33.	İncelenen Derleme Şiir Kitaplarının Basım Yerlerine Göre Dağılımı	102
Tablo 34.	1830-1920 Yılları Arasında Yayınlanan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesinden Örnekler (Yayın Yılına Göre Sıralanmıştır.)	103
Tablo 35.	Derleme Şiir Kitaplarında Basım Yerlerine Göre Değişkenlik Gösteren “Öteki” İmgesi	107
Tablo 36.	Rusya’da Sansür Komisyonu’nun Kontrolünden Geçen Derleme Şiir Kitapları	109
Tablo 37.	“Aras’ın Gözyaşları” Adlı Şiirde Basım Yerlerine Göre Farklılık Gösteren Türk ve Fars İmgesi.....	134
Tablo 38.	İncelediğimiz Derleme Şiir Kitaplarında Bulunan EHT Eserlerdeki Türk İmgesi.....	135
Tablo 39.	Agapyan Okulu Şarkı Kitabı’nda “Öteki” ve “Türk” İmgesi İçeren Şiirlerden Örnekler	136
Tablo 40.	Ermeni Milleti Nizamnamesi ile İlgili Şiir Bulunan Kitaplar	140
Tablo 41.	İncelenen Şiirlerde “Anavatan”a Verilen İsim ve “Anavatan”ın Bir Parçası Olarak Adı Geçen Yerler	147
Tablo 42.	1919-1957 Yıllarında Basılan Derleme Şiir Kitaplarında Yer Alan Eserlerin Konuları (1919 – 1957).....	149

GRAFİKLER DİZİNİ

Görsel 1.	Barış Güvercini	15
Görsel 2.	Droşak (Bayrak - Դրոշակ) gazetesinin 1881 yılında basılan ilk sayısı	56
Görsel 3.	“Parçalanmış Ermenistan” adlı filme ait bir afiş	65
Görsel 4.	“Nahapet” adlı filminden bir kare	67
Görsel 5.	“Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü”nden bir bölüm	70

ÖN SÖZ

“XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi” başlıklı bu tezde Ermeni kültüründe “öteki” olarak yaratılan Türk imgesinin derleme şiir kitaplarına yansması tarihsel bir perspektife dayanarak incelendi. Ermeni kültüründe Türk imgesinin köklerini imge yaratma süreçleri bağlamında ele aldığımız çalışmamızda, görsel, işitsel ve yazılı metinler ideoloji ve söylem kavramları çerçevesinde değerlendirildi. Bu değerlendirmeler esnasında disiplinlerarası bir yaklaşım sergilendi.

Bu tez çalışması Türk ve Ermeni kültürlerinin karşılıklı ilişkisi sonucu edinilen bilgi ve deneyimlerin aktarım süreçlerinde tespit edilen boşluklardan biri olan halk kültürü ürünlerine dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda Ermeni kültüründe Türk imgesinin yaratılma süreçleri derleme şiir kitapları özelinde araştırılmakta, devamında da örnek sunmak amacıyla seçilen (anonim halk şiirleri, âşık tarzı halk şiirleri ve modern şiirler) metinler metne bağlı analiz yöntemiyle incelenmekte ve elde edilen veriler karşılaştırılarak değerlendirilmektedir.

Tez çalışmam esnasında desteğini hep yanımda hissettiğim başta tez danışmanım Prof. Dr. Birsen Karaca olmak üzere, Tez İzleme Komitesi toplantılarında fikirleriyle ve eleştirileriyle yön gösteren çok değerli hocalarım Prof. Dr. Muhtar Kutlu ve Prof. Dr. Ufuk Tavkul’a, eğitim hayatım boyunca bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan hocalarıma, tez çalışmam sırasında ihtiyaç duyduğum Rusça metinlerin çevirisinde destek olan Öğr. Gör. Ceren Akyüz’e ve Fransızca metinleri anlamama yardımcı olan Araş. Gör. Dr. Doğanay Eryılmaz’a ve aileme teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

“XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi” başlıklı bu doktora tezinde “öteki” olarak yaratılan Türk imgesinin derleme şiir kitaplarındaki yansıması tarihsel süreçler dikkate alınarak araştırılacak, elde edilen veriler metin analizi yöntemiyle incelenecektir.

Arşivlerden sanal ortamlara aktarılmaya başlandığı andan itibaren bilgi ve deneyimler adreslerine inanılmaz bir hızla ulaşıyor ve aynı hızla çeşitleniyor. Gelişmenin, değişimin ve çeşitlenmenin hızında görülen bu yoğunluk (önceliği modern yaşamın taleplerine verdiği için) geçmişe ait bilgi ve deneyimleri geri plana itiyor ve unutulmasına neden olabiliyor. Bu da bilgi ve deneyimlerin aktarılmasında zorunlu olan sürekliliği kesintiye uğrattırıyor ve bütünü görölmesini engelliyor. Türk ve Ermeni kültür ilişkilerini gösteren tabloda da bilgi ve deneyimlerin aktarımı süreçlerinde boşluklar bulunduğu ve bu boşluklardan bazılarının halk kültürüyle doğrudan ilişkili olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda araştırma konumuz olan derleme şiir kitaplarını seçerken, bu kitapların hem halkın hem de resmî kurumların belleğinde saklanan “öteki” imgelerini ve münferit olarak Türk imgesini incelememize olanak sunan verileri barındırıyor olmasına özen göstereceğiz. Bu amaçla XIX ve XX. yüzyıllara ait derleme şiir kitaplarını (aktarım sürecinde sürekliliği sağlamak için eserlerin yaratılış tarihiyle ilgili kronolojik sıralamayı bozmadan) araştırma konusu yapacağız. Hedeflerimiz doğrultusunda, halkın belleğindeki “öteki” imgelerini ve Türk imgesini karşılaştırarak incelememize ve halkın belleğine doğrudan ulaşmamıza olanak veren anonim halk şiiri ve âşık tarzı halk şiirlerinin yanı sıra siyasi ideolojilerin ve söylemlerin etkisi altında kalma olasılığı daha fazla olan modern şiirleri de tezimizin araştırma alanına dâhil edeceğiz. Böylece “öteki” imgeleri ve “Türk” imgesi konusunda halkın belleği ile kurumsal bellek arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları göstermeyi planlıyoruz. Bununla birlikte araştırma konumuz olan derleme

şiiir kitaplarındaki çeviri şiirler ve dinî şiirlerde “öteki” imgeleri ile Türk imgesini karşılaştırmamıza olanak verecek yeterli nicelikte ve nitelikte veri bulunmadığı için çalışmamıza dâhil etmeyeceğiz.

Tez çalışmamızda, belirlediğimiz hedeflere ulaşmak için, örneğin Ermeni kültüründe “öteki” imgeleri ve bu imgeler arasında Türk imgesini incelerken çoklu bakış açılarına yer verebilmek amacıyla hareket ettiğimizde, disiplinlerarası bir yaklaşım sergileme zorunluluğu doğacaktır. Bu sebeple gereksinim duyuldukça incelemelerimiz sırasında halkbilim, sosyoloji, tarih, dilbilim, edebiyat ve karşılaştırmalı edebiyat gibi farklı disiplinlerin deneyim ve bilgi birikimine başvuracağız, yöntem ve tekniklerinden yararlanacağız.

Buna ilave olarak Ermeni kültüründe Türk imgesinin tarihsel kökleri ve Türk imgesini oluşturan araçların neler olduğunu tespit etmek araştırmamızın temel sorunsalları arasında yer almakla birlikte bu tezin kapsamını aşacak niteliktedir. Bu nedenle tarihsel sınırlandırmalar yapma zorunluluğu ortaya çıkacaktır. Bu sebeple yapacağımız sınırlandırmayla “öteki” imgelerine şekil veren araçların bağlamdan kopmamasına özen gösterilecektir. Ayrıca “öteki” imgelerine şekil veren araçlardan tez konumuzun ilgi alanına girenler değerlendirilecektir. Bu süreçte, ideoloji, söylem ve imge kavramları aralarındaki ilişki de tezimize dâhil olacaktır.

XIX ve XX. yüzyıllara ait Ermenice derleme şiir kitaplarının incelenmesi, Ermeni toplumunda “öteki” imgelerinin nasıl algılandığı konusunda objektif verilere ulaşılmasına olanak sunabilir. Zira günümüzde yapılan sözlü tarih ve kültür çalışmaları kapsamında derlenen şarkılar ve şiirler Ermeni iddiaları çerçevesinde şekillendiği için özellikle “öteki” olarak Türk imgesi ideolojik bakış açısıyla sunulmaktadır. Bu, taraflı bir “öteki” imgesinin yaratılmasına sebep olmaktadır. Ermeni kültüründeki spesifik olarak Türk imgesini konu alan bilimsel çalışmaların çok yönlü bakış açısına sahip olmaması bu

tez konusunun seçilmesini belirleyen bir diğer etkidir. Çünkü imgeler, yazılan kitaplar, yapılan filmler, eğitim kurumlarında yürütülen programlar ve aile içindeki konuşmalar gibi bu listeye ilave edebileceğimiz çok farklı kanallar aracılığı ile şekillendirilmektedir.

Araştırmalarımız sırasında Ermenicede “yergaran” («Երգարան») olarak adlandırılan kitaplar üzerine Türkiye’de yapılmış akademik çalışmalara ulaşamadık. Bu çözülmesi gereken bir sorunun varlığına işaret ediyordu. Çünkü Ermenice “yergaran” («Երգարան») kelimesinin Türkçe karşılığı ile ilgili daha önce önerilmiş bir kelime yoktu ve bu sorunun çözülmesi gerekiyordu. Ermenicede “yerg” («Երգ») kelimesinin Türkçe karşılığı “şarkı”dır; “-aran” («-արան») son eki ise kelimeye içinde şarkıların bulunduğu eser anlamı katmaktadır. Çağdaş Ermeni kültüründe şarkı ve şiir derlemeleri “yergaran” olarak adlandırılmaktadır. Ermenice “yergaran” kelimesine Türkçe karşılık bulabilmek amacıyla Türkçe literatürde halk kültürü ürünleri üzerine yapılmış çalışmaları taradık. Bu bağlamda ilgi alanımıza Fırat Karagülle’nin “Türk Edebiyatında Antoloji” başlıklı çalışması girdi. Anılan makalede şarkı ve şiir kitapları için “antoloji”, “seçki”, “derleme”, “göldeste”, “müntahabat” ya da “numune” adlandırılmaları kullanılmaktaydı. Bu veriye dayanarak çalışmamızda “şarkı kitabı” yerine daha kapsamlı olacağını düşündüğümüz için Ermenice “yergaran” kelimesi yerine Türkçe karşılık olarak “derleme şiir kitabı” söz öbeğini kullanmayı tercih ettik. Bu tercihi yaparken öncelikle “derleme şiir kitap”larını manzum olarak yazılan her türlü eseri içeren kitap olarak değerlendirdik. Ayrıca bu derleme şiir kitaplarının sadece bir şaire ya da âşığa ait eserlerden oluşan kitap olabileceğini de dikkate aldık.

Tezimiz, Giriş bölümü hariç üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde imge yaratma süreçlerine ve imge yaratma süreçlerinde imge ve ideolojinin rolüne değinilecektir. Bu bölümde kavramların tanımları ve bu kavramların birbiriyle ilişkisi değerlendirilecektir. Bu gerekçeyle edebiyat bilimi, siyaset bilimi, iletişim bilimi,

antropoloji, folklor gibi birçok disiplinin bilgi birikimi ve deneyimlerinden yararlanılacaktır. Birinci bölümün bir parçası olarak imge konusunda Türkiye’de ve Ermenistan’da yapılan araştırmaların durumunu gösteren bilgiler tablolara aktararak görsel olarak sunulacaktır.

İkinci bölümde Ermeni kültüründe Türk imgesinin oluşum evreleri tarihsel perspektiften sunulacaktır. Bu bölüm dört alt başlıktan oluşmaktadır. İlk olarak tarihî kronikler ve sözlü kültür ürünleri aracılığı ile ulaştığımız “öteki” imgelerine ait örnekler incelenecektir. İkinci olarak Ermeni kültürünün bir parçası olarak kurumlar (okul, siyasi parti vb.) ve edebiyat aracılığı ile şekillenen ve “öteki” olarak yaratılan Türk imgesine ait örnekler tespit edilerek incelenecektir. Üçüncü alt başlığın araştırma ve inceleme konusu Sovyet döneminde, edebiyat, sinema ve bilimsel araştırmalar ile yönlendirilen imgeler olacaktır. Son olarak 1991 yılından günümüze kadar olan dönemde siyasetin ve teknolojik gelişmelerin yaratılan imgeler üzerindeki etkisi gündeme getirilecektir.

Üçüncü bölümün araştırma alanında XIX ve XX. yüzyıllara ait Ermenice derleme şiir kitaplarında yer alan halk şiirleri, âşık tarzı halk şiirleri ve modern şiirler olacaktır. Bu bölümde “öteki” imgelerini ve “öteki” olarak tanımlanan Türk imgesini karşılaştırmak amacıyla münferit şiirler metne bağlı analiz yöntemiyle incelenecektir.

Sonuç olarak, bu tezle Türk ve Ermeni kültürleri arasındaki karşılıklı ilişkiye ait bilgi ve deneyimlerin aktarım süreçlerinde görülen boşluklardan biri olan halk kültürü ürünlerine dikkat çekmeyi planlıyoruz. Ulaşılmak istenen bu hedef doğrultusunda Ermeni kültüründe “öteki”ni tanımlayan imgelerin ideoloji ve söylemler ekseninde sosyal, siyasal ve tarihsel olaylardan etkilenme düzeyi saptanacak ve XIX - XX. yüzyıllara ait Ermenice derleme şiir kitaplarında tespit ettiğimiz “öteki” imgelerinden birisi olan Türk imgesinin karakteristik özellikleri belirlenecektir.

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE AKADEMİK ÇALIŞMALARIN DURUMU

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.1. İmge Yaratma Süreçleri

İmge yaratma süreci, imgenin etkileşim halinde olduğu ideolojiyi de içeren karmaşık bir ilişkiler ağına sahiptir. Bu ilişkiler ağı içerisinde aile, eğitim, medya, (dinî, hukuki, siyasi vb.) kurumlar, sözlü-yazılı kültür ürünleri ve sosyal çevremiz gibi pek çok faktör imge yaratma süreçlerine etki etmektedir. Çalışmamızda metin analizi yöntemi kullanacağımız için, imge yaratma süreçlerinin parçası olarak görsel, yazılı ve işitsel metinler ön planda olacaktır. Bu metinler, toplumsal ve kültürel yaşamın vazgeçilmezidir ve ideoloji ve söylem ile doğrudan ilişkilidir.

Bir metinde imgenin nasıl yaratılacağı ve aktarılacağı öncelikle ideoloji doğrultusunda belirlenir. Daha sonra, metin aracılığı ile oluşturulmak istenen imgeler, söylem yardımıyla olumlu ya da olumsuz/belirli ya da belirsiz şekilde sunulur. Örneğin, olumlu yönler söylem aracılığıyla yok sayılabilirken olumsuz yönler ön plana çıkartılabilir. Bunun sonucunda *gerçeklik* ve metinlerde yaratılan *imge* arasında farklılık, benzerlik ya da örtüşme oluşur. Bu noktada ideoloji ve söylemin imge yaratma sürecindeki önemi ortaya çıkar. Bu sebeple çalışmamızda ideoloji, imge ve söylem kavramları üzerine yapılan tartışmalara yer verilirken, bu kavramların birbiriyle olan ilişkisi değerlendirilecektir.

1.1.2. İmge Yaratma Süreçlerinde İdeoloji ve Söylemin Rolü

Bu başlık altında öncelikle ideoloji kavramı üzerine yapılan tanımlamalara, ideoloji türlerine, ideoloji kavramı üzerine yapılan tartışmalara, imge tanımlarına ve imge yaratma

süreçlerinde ideolojinin rolüne değinilecektir. Daha sonra ideoloji-imge ilişkisi bağlamında ideoloji-söylem kavramı irdelenecek ve söylemin imgeyi yaratma ve belirlemedeki rolü değerlendirilecektir.

Çalışmamız kapsamında olumlu ve olumsuz yönleriyle toplumsal yaşamımıza yön veren ideoloji kavramına yüklenen anlamlar önem kazanmaktadır. Zira ideolojiye yüklediğimiz anlamlar toplumsal yaşamımıza yön vermekte ve imge ile doğrudan ilişkili yargıların, önyargıların ve kalıp yargıların oluşmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple konuya ideoloji kavramını incelemekle başlayabiliriz.

Hem siyasi alanda hem günlük yaşamda ideolojinin anlamı, işlevi ve işlerliği konusunda çok çeşitli görüşler ve kullanımlar vardır. Jorge Larraín sadece teorik yaklaşımların değil, ideolojiye atfedilen anlam ve işlevlerin de farklı olması sebebiyle, ideoloji için sosyal bilimlerin en belirsiz ve en zor kavramlarından biri olduğunu imler.¹ Bununla birlikte tüm ideolojilerin bazı ortak işlevleri vardır. Bunları açıklama, değerlendirme, yönlendirme, programlama işlevleri olarak sıralayabiliriz. İdeoloji bu dört işlevi yerine getirerek yaşama yön gösterir.²

N. D. Arora'dan yola çıkarak, ideolojiyi bir araya gelmiş düşüncelerin toplamı olarak tanımlayabiliriz. İdeolojiyi bir fikir değil; toplumu, devleti, doğayı, dünyayı, kısacası herhangi bir olguyu inceleyen, değiştiren, yeniden düzenleyen ve koruyan bir düşünce topluluğu olarak değerlendirebiliriz.³ Ancak tarihsel süreç içerisinde ideoloji kavramına atfedilen anlamların farklı olması konuyu detaylı bir şekilde tartışmamızı gerekli kılmaktadır.

¹ Jorge Larraín, *The Concept of Ideology*, Hutchinson, 1979, s. 13'ten aktaran Gökhan Atılğan, "İdeoloji", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler*, (Haz.: Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin), Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 287.

² Terence Ball, Richard Dagger, Daniel O'Neill (Ed.), *Ideals and Ideologies A Reader*, N.Y. Harper Collins, 1995, s. 1-2.

³ N. D. Arora, *Political Science for Civil Services Main Examination*, Tata McGraw-Hill Education, New Delhi, 2010, s.8.14.

İdeolojinin tarihsel arka planına bakınca, *idéologie* kelimesinin, ilk kez 1796 yılında Fransız filozof Antoine Destutt de Tracy (1754-1836) tarafından kullanıldığını görürüz. De Tracy, *idéologie*'yi yeni bir bilim dalı olarak görüyordu ve ona göre bu yeni bilim dalı “düşünbilim”e karşılık geliyordu. De Tracy objektif olarak fikirlerin kaynaklarına ulaşmanın imkânsız olmadığına ve bu yeni bilim dalının diğer bilim dallarıyla aynı statüyü paylaşacağına inanıyordu. Fransız düşünürün bakış açısından, her inceleme türünün temeli fikirlerdi ve ideoloji bilim dallarının en önemlisi olarak kabul edilecekti.⁴ De Tracy, ideolojiye günümüzde bilime yüklenen anlamı yüklemiş ve onu bütün bilimlerin üstünde görmüştür. Ancak ideoloji kavramı süreç içinde büyük anlam değişikliğine uğramış ve günümüzde Fransız filozofun öngördüğü bilimsellik özelliğini yitirmiştir. İdeoloji, günlük kullanımda çoğu kez objektif olmamayı, bilimsel özelliklerden uzak olmayı, taraflı ve dogmatik olmayı nitelemektedir. İdeolojinin anlam değişimi son iki yüz yıldır devam etmektedir: Marx’tan (1843-1881) Gramsci’ye (1891-1937), Althusser’den (1918-1990) Foucault’ya (1926-1984) kadar birçok sosyal bilimci bu kavrama farklı anlamlar ve farklı işlevler yükleyerek kullanmıştır.⁵

Yukarıda sunulan verilerin oluşturduğu tablo, uzmanların ideoloji kavramına karşı yaklaşımlarının ve yaptıkları tanımların zaman ve sosyal yaşamın talepleriyle şekillendiği yorumunu yapmamıza dayanak oluşturuyor. Söz konusu talepler doğrultusunda birçok sosyal bilimci tarafından ideolojinin ne olduğu ya da ne olmadığı, yaşadığımız dünya ve insan gerçeğinden yola çıkılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Güncel literatürde ideoloji, kavram olarak dört ana başlık altında toplanmaktadır:

“1- Siyasal düşünce olarak ideoloji,

2- İnançlar ve normlar olarak ideoloji,

3- Dil, semboller ve mitler olarak ideoloji,

⁴ Ayhan Kaya, “İdeolojiden İdeolojiye Yolculuk: Düşüncebilimden Kimlikbilime”, *Doğu-Batı Dergisi*, Ağustos, Eylül, Ekim, 2004, s. 28.

⁵ H. Birsen Örs (Der.), “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 9-10.

Bu sınıflandırma bir yana, ideolojiler üzerine yapılan çalışmalarda sergilenen yaklaşımlar birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmış değildir, her birinin bir diğeriyle ilişkisini bulmak mümkündür.⁷ Siyasi bir düşünce olarak ideoloji, inançlar, normlar, dil, semboller, mitler ve siyasi seçkinlerin gücü ile ilişkili olduğu gibi, diğer üç grupta ve diğer gruplar da kendi aralarında ilişki içerisindedir.⁸ Örneğin, ideolojiyi siyasi bir kavram olarak tanımlayan çağdaş teorisyenler arasında dikkat çeken Michael Freedman ideoloji-siyaset ilişkisini şöyle sıralıyor:

- “1) İdeolojiler sürdürülebilir kalıplar içindeki siyasi kavramların karmaşık bileşimleri ve kümeleridir.
- 2) İdeoloji karşılıklı olarak birbirini tanımlayan siyasi kavramlara anlam atfeden geniş boyutlu yapısal düzenlemedir.
- 3) İdeoloji, karşılıklı olarak birbirini tanımlayan siyasi kavramlara rekabetten arındırılmış anlamlar atfeden geniş boyutlu yapısal bir düzenlemedir.
- 4) İdeolojiler, siyasi dilin denetiminin yanı sıra kamu siyasasına ilişkin planlar için de rekabet ederler; hatta kamu siyasasına ilişkin planlar için sürdürdükleri rekabet öncelikle siyasi dilin denetimi için sürdürdükleri rekabet yoluyla yürütülür. ”⁹

İdeolojiyi inançlar ve normlar olarak tanımlayan uzmanlar da var. Bunlar arasında Türkiye’den iki isim, V. Doğan Günay ve Şerif Mardin’in yaklaşımı dikkatimizi çekiyor. Günay’a göre “ideoloji, bir grup tarafından paylaşılan toplumsal değerlerin, bilgilerin ya da inançların toplamıdır. İnsanların, toplumsal inançlarını ve değerlerini belirlemede ve davranışlarını bu değerlere göre biçimlendirmede kendi aralarında bir ortaklık oluşur. Bu ideoloji açık olabileceği gibi gizli de olabilir.”¹⁰ Şerif Mardin (1927-2017) ise, ideoloji “Kitle toplumunun belirmesiyle beraber önem kazanan inançlardır. Bu inanç

⁶ Roger Eatwell, “Introduction: What are Political Ideologies”, *Contemporary Political Ideologies*, (Ed.:Roger Eatwell, Anthony Wright), N.Y. Printer, 1996, s.14’dan aktaran H. Birsan Örs, 2014, s.13-14. Ayrıca bkz.: Turgay Öntaş, “İdeolojinin Kültürel Yorumu Olarak Değerler ve Bir Değerler İdeolojisi Olarak Muhafazakârlık”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.14, N. 31, 159-185, Haziran 2016, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/302318> (E.T.: 28.06.2019 - Türkçe)

⁷ H. Birsan Örs, 2014, s. 14.

⁸ ibid, s. 14.

⁹ Michael Freedman, *İdeoloji*, (Çev.: Hakan Gür), Dost, Ankara, 2011, s. 74-79.

¹⁰ V. Doğan Günay, *Söylem Çözümlemesi*, Papatya Yayınları, İstanbul, 2013, s. 46-47.

ve tutumları belirli bir şahsın fikri yapılarına indirgemek mümkün değildir. İdeoloji bu anlamda daha çok 'idare edilen'lerin arasında yaygın, yönlü, fakat sınırlı, belirsiz fikir kümelerinden meydana gelir.”¹¹ diyor. Mardin, ideolojinin en önemli özelliklerinden birinin bireysel olmaması ve ideolojilerin insanlara yön göstermesi olduğu görüşündedir. Öyle ki onun bakış açısından ideoloji bir anlam kümesi olarak toplumun stratejik fonksiyonlarının birinin başköşesini tutmaktadır ve ideolojileri bu açıdan ele aldığımız zaman onları, insanlara istikamet vermeye yarayan birer “harita” olarak görebiliriz.¹²

Bu noktada İngiliz teorisyen ve sosyolog Stuart Hall (1932-2014) çalışmamızın ilgi alanına giriyor. Çünkü Hall, ideolojiyi anlamlar çerçevesinde geçen bir mücadele alanı olarak görmekte ve ideolojiyi inançlar ve normlar çerçevesinde yapılandırmaktadır.¹³ Ancak onun için her toplumun kendine özgü dil, sembol ve mitleri vardır ve bu öğeler siyasal iktidara araç olarak hizmet ettikleri gibi, inançların, normların aktarılması ve devamlılığı için de önemlidir. Hall’ün yaklaşımında dikkat çeken, ideolojinin temelini bireylerden başlatıyor olmasına karşın bireyin tek başına bir ideoloji oluşturamayacağını vurgulamasıdır. Bu noktada Hall’ün düşüncesi ile Mardin’in düşüncesi arasındaki benzerlik netleşiyor. Hall, ideolojiyle ilgili üç ögenin altını çizer:

“İdeolojiler izole olmuş kavramlardan oluşmaz. İdeolojiler farklı öğelerin, farklı anlamlar setine eklemlenmesinden oluşur. İdeoloji önermeleri bireyler tarafından yapılır, ancak ideolojiler bireysel bilincin ya da niyetin ürünü değildir, aksine niyetler ideoloji içinde oluşur. İdeolojiler öznelere (bireysel-kolektif) oluşturarak çalışır.”¹⁴

İdeoloji kavramı üzerine günümüzde yapılan tanımlamaların temelinde Karl Marx (1818-1883) ve F. Engels’in (1820-1895) görüşleri ve yaklaşımları vardır. Marx ideoloji

¹¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim, İstanbul, 2008, s. 16. Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 15-22.

¹² ibid, s. 25.

¹³ Tuğrul Çomu, *Video Paylaşım Ağlarında Nefret Söylemi: Youtube Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012, s. 103.

¹⁴ Stuart Hall, “Culture, the Media, and Ideological Effect”, *Mass Communication and Society*, (Ed.:J. Curran, M. Gurevitch, J. Woolcott), London, 1977, s. 340-342’den aktaran Banu Dağdaş, *Reklamı Okumak*, Ütopya Yayınları, Ankara, 2003. Ayrıca bkz.: Uğur Batı, “Bir Anlam Yaratma Süreci ve İdeolojik Yapı Olarak Reklamın Göstergebilim Bir Bakış Açısıyla Çözümlemesi”, *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, N. 2, Aralık, 2005, s. 179.

kavramını felsefî temelinden kopartmadan kapsamını genişletmiş ve ekonomi, politika, toplum ve tarihle birlikte değerlendirmiştir.¹⁵ Bunun olumlu tarafı, Marx'ın ideoloji ile toplum arasında ilişki kurup kavramın sosyal bilimlerde yaygın biçimde kullanılmasını sağlaması olmuştur. Marx ideolojiyi iki farklı anlamda kullanmıştır. Birincisi, toplumsal gerçeğin insan bilincinde yansımasıdır ki, bu durumda ideoloji siyaset, din, felsefe gibi bir üstyapı unsurudur. İkinci kullanım ise Marx'ın sık kullandığı anlam olan toplumsal gerçeğin çarpıtılması yani “mistifikasyon<dur>”. Buna göre, her sınıf kendi varlığını sürdürebilmek için kafasında hayali bir dünya oluşturup, varoluşunu meşru hale getiren bir düşünsel sistem üretir. Bu sistemin dünyası, hayalî ve çarpıtılmış bir dünyadır, kısaca ideolojinin gerçek ile ilgisi yoktur.¹⁶

Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi* adlı eserlerinde “ters dönmüş imge” ile ideolojinin maddi gerçekliğin karşıtı olduğunu anlatırlar.¹⁷ Maddi koşullar insanların durumunu açıkça gösterse de ideoloji bu durumu tersine çevirir ve insanlar kendi gerçek durumlarını göremez. Hâkim sınıfların ideolojileri tarafından ezilen sınıflar kendi çıkarlarının bilincine varamaz. Ait olduğu toplumun değerleriyle yaşamaya devam eden birey bunu kuşaklar boyu sürdürür ve yanlış bilinç katlanarak devam eder. Bu, Marx için ideoloji kavramının “olumsuz” bir anlam taşıdığı sonucunu çıkarmamıza dayanak oluşturuyor.

Marksist kuramcı Eagleton'a göre “mistifikasyon” tezi çerçevesinde “ideoloji” gerçek dışı, toplumsal gerçeklikten tamamen kopuk bir hayal olarak kabul edilirse, bu bakış açısının günümüzde geçerli bulunarak onaylanamayacağına vurgu yapar.¹⁸ Mardin ise,

¹⁵ Marx ve Engels'in yorumunda ve dolayısıyla Marksizm içinde birçok yönden ideolojiler, ‘yanlış bilinç’ biçimleridir. Bu yanlış inançlar meşru statükoyu sürdürmek ve işçilerin gerçek sosyoekonomik koşullarını gizlemek için egemen sınıf tarafından telkin edilmiştir. Bkz.: G. Atılğan, “Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Doktrinin Bir Olanığı”, *Praksis Dergisi*, Güz, S. 4, 2001.

¹⁶ H. Birsen Örs, 2014, s. 14-17.

¹⁷ Karl Marx, Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, (Çev.: Sevim Belli), Sol Yayınları, 1992, s. 42.

¹⁸ Terry Eagleton, *İdeoloji*, (Çev.: Muttalip Özcan), Ayrıntı, İstanbul, 2011, s. 35.

“mistifikasyon”u “hata” kavramından ayırmak gerektiği görüşündedir. Ona göre “mistifikasyon” bir hatanın sonucudur ama sistematik bir hatanın sonucudur.¹⁹

Marksist düşünürler arasında ideolojiyi hegemonya kavramıyla bağlantı kurarak açıklayanlar da vardır. Örneğin, Antonio Gramsci, “‘Devletin ve yönetici sınıfın sivil toplum içindeki inançları düzenleme yetisi’ olarak tanımladığı hegemonya kavramı üzerinden, gazeteci ya da papaz gibi toplumdaki bazı meslek gruplarının, var olan sınıfsal konumların üzerini örtmek için milliyetçi ve ortak düşünüşün görünümelerini birleştiren hegemonik bir ideoloji”²⁰ yaydığına vurgu yapmıştır. İtalyan düşünüre göre, devlet, toplumu kaba şiddet araçlarından başka, kültürel iktidar unsuru olarak kullandığı ideoloji aracılığıyla da kendine ait sınıfsal değerleri empoze ederek yönetmektedir. Siyasal iktidarı elde etmek için, kültürel iktidar üzerinden gidilmesi gerektiğini savunan Gramsci, bir sınıfın kendi görüşünü bir başka sınıfa kabul ettirmesi durumuna “hegemonya” demektedir. Marx’ta toplumsal gerçeğin çarpıtılması olarak tanımlanan ideoloji, Gramsci’de egemen sınıfların elindeki görünmez baskı aracıdır.²¹

1960’lı yıllar itibarıyla Fransız düşünce hayatında etkili olan ve büyük ölçüde Gramsci’den etkilenen Louis Althusser (1918-1990) ise ideolojiyi, “bir insanın ya da bir toplumsal grubun zihninde egemen olan fikirler, tasarımlar sistemi” şeklinde tanımlamıştır.²² Althusser’in burada tasarımlar sistemi dediği, “imgesel tasarımlar”dır. Ayrıca Althusser’e göre ideoloji, “bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla aralarındaki hayali bir ‘tasarım’dır.”²³ Burada “hayali tasarım”ın, “imgesel tasarım” ile aynı anlamda

¹⁹ Şerif Mardin, 2013, s. 35.

²⁰ Ayhan Selçuk, Mustafa Şeker, *Danıştay Saldırısı Haberlerinde Söylem ve İdeoloji*, Nobel Yayın, Ankara, 2012, s. 22’den aktaran Tuğrul Çomu, 2012, s. 103.

²¹ H. Birsen Örs, 2014, s. 21-23.

²² Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev.:Alp Tümertekin), İthaki, İstanbul, 2014, s. 47.

²³ ibid, s. 51.

kullanıldığı görülmektedir. Althusser'in imgesel tasarımı, bu çalışmada ifade edeceğimiz imgeler ile benzerlikler gösterse de farklılıklar da barındırmaktadır.

Louis Althusser, ideolojiyi “sivil toplumun devletleştirilmesinin” bir aracı olarak da yorumlamaktadır. Althusser, polis, hükümet, ordu, yargı organları ve bürokrasiyi “Devletin Baskı Aygıtları”, basın, televizyon, radyo, eğitim kurumları, edebiyat, sanat ve dinsel kurumları da “Devletin İdeolojik Aygıtları” olarak nitelendirmektedir. Devlet bu araçlarla kendi ideolojisini kuşaklar boyu aktararak sivil toplumu da devletin ideolojik bir aracı haline getirir ve böylece “yeniden üretimi” sağlar.²⁴

Bu bağlamda ideoloji ile imge arasındaki iletişimin nasıl tasarlandığı ve hangi düzeyde devam ettiği de önemlidir. Konuya ideoloji ve imge arasındaki ilişkiyi incelemekle devam edebiliriz. İdeoloji-imge ilişkisini açıklamak için, çıkış noktamız yaptıkları medya araştırmalarıyla dikkat çeken iki isim, Stuart ve Elizabeth Ewen'in görüşleri olacak. Amerikalı araştırmacılar, ideoloji çözümlemelerinin niteliğini ortaya koymaya yardımcı olması açısından imge incelemelerinin önemli olduğunu vurguluyorlar: Çünkü medyanın yeniden ürettiği imgeler, tekrarlandıkça gerçeğin yerine geçmiş, kurgular ise olgu haline dönüşmüştür. Devamında imge üzerinden sağlanan otoritenin aslında gerçek değil, onun gölgesi olduğunun altını çiziyorlar.²⁵ Bu tespitleri yorumlamak için, imgenin bir çalışma alanı olarak ortaya çıkışını ve gelişim evrelerini ön plana çıkartmamız gerekiyor.

İmge, bir kavram olarak ilk çağlardan beri tartışılan konular arasında yer almaktadır. Platon'un (MÖ 427-MÖ 347) tanımlaması ile imge gerçekliğin yanılsamasıdır. İlk Çağ felsefecilerinden Epiküros (MÖ 341-MÖ 270) ve Demokritos'a (MÖ 460-MÖ 370) göre,

²⁴ Louis Althusser, 2014, s. 50 – 51.

²⁵ Stuart ve Elizabeth Ewen, *Channels of Desire: Mass Images and the Shaping of American Consciousness*, 2. Edition, Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 1992'den aktaran Şerife Çam, *Medya Çalışmalarında İdeoloji, Epistemolojik ve Metodolojik Sorunlar*, De Ki Basım Yayın, Ankara, 2008, s.56.

imge nesnenin zihnimize oluşan biçim ve özgün karakteri korunmuş görüntüsüdür.²⁶ René Descartes (1596-1650) ise, imgenin dışsal cisimler tarafından meydana getirilmiş, duyular ve sinirler aracılığıyla beyin içinde izler bırakan görüntü olduğu görüşündedir.²⁷ Orta Çağ'da skolastik düşüncenin etkisiyle dinî konulara eğilen Batı düşününde, imge üzerine tartışmaların çok yapılmadığını gözlemliyoruz. İmge üzerine detaylı incelemeler XVII. yüzyıldan sonra tekrar hız kazanmıştır. XVII. yüzyılın büyük metafizikçilerinden Gottfried Leibniz (1646-1716), duyuları anlama gücüne (duyu ve iradede ayrı olarak düşünülen bilme yetisine) benzeten ilk filozoftur.²⁸ David Hume (1711-1776) ise insanın bilme yetisini, fikirlerin bütününe indirgemek ister. Ona göre fikir, izlenimin yalnızca bir kopyasıdır, yani imgedir.²⁹ Jean-Paul Sartre (1905-1980) incelemesinde, Descartes, Leibniz ve Hume'un imge anlayışlarının aynı olduğunu, ancak imgenin düşünce ile ilişkisi konusunda ayrıldıklarını belirtir.³⁰ "XIX. yüzyıla kadar imge yansıma kuramı kapsamında ele alınır. XIX. yüzyılda imge maddesel olmaktan çıkar, anlık yaşamanın bir parçası olur. XIX. yüzyıl felsefecilerinin çoğu imgede bir kopya, az ya da çok, değiştirilemeyen, hareketsiz bir resim gördüler. 1903'ten bu yana yapılan deneyler ise zihinsel imgelerin ne denli değişmeye yatkın olduğunu göstermiştir."³¹

İmge sözcüğünü bilim dünyasına kazandıran Walter Lippman'dır (1889-1974). Lippmann 1922 yılında "mental imge" diyerek sözcüğün kullanım alanını genişletmiş ve bunu zihinlerimizdeki resimler olarak nitelendirmiştir.³² Ayrıca Lippmann, imgeden bahsederken stereotip (kalıpyargı) sözcüğünün kullanım alanına da değinmiştir. Zihnimize imgelere işaret etmek üzere Lippmann tarafından kullanılan imge sözcüğü, stereotip olarak

²⁶ Suat Işıldak, "Yaratmada İlk Adım: İmge ve İmgelem", *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi* (EFMED), C. 2, S. 1, 2008, s. 66.

²⁷ ibid, s. 66.

²⁸ ibid, s. 66.

²⁹ L'Abbe ve J. B. Domecq, *Lecons de Philosophie*, Paris, 1925'den aktaran Suat Işıldak, 2008, s. 66.

³⁰ Jean Paul Sartre, *İmgelem*, (Çev.: Alp Tümerterkin), İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s. 11'den aktaran Suat Işıldak, 2008, s. 66.

³¹ ibid, s. 66.

³² Gülise Gökçe, Orhan Gökçe, *Avrupa'da İslam ve Türk İmaji*, Birleşik, Ankara, 2011, s. 43.

nitelendirilen şablonlar, algının standartlaşmasında ve sosyal ortamın tanımlanmasında önemli rol oynamıştır. Lipmann'ın imge ve stereotip sözcüklerini eş anlamlı kullanması, uzunca süre literatürde yansımaları bulmuştur. Buna karşın Kenneth E. Boulding (1910-1993), imgeyi bilişsel, duygusal ve değer yüklü bir davranış biriminin bütünlüğü olarak tanımlamaktadır. Boulding'e göre algı da imgenin oluşumunu etkilemektedir.³³

XX. yüzyılda imgeye yüklenen anlamların çeşitlenmesi üzerine, konuyla ilgili sınıflandırma yapılması ihtiyacı doğmuştur.³⁴ İmgenin ne olduğu sorusuna “benzer olma, taklidi olma, andırma”³⁵ karşılığını veren W. J. T. Mitchell, imgeleri, “grafik”, “optik”, “algısal”, “mental” ve “sözlü” olarak beşe ayırarak ideolojilerin bu imge çeşitlerinin tümü ile doğrudan ilişki içinde bulunduğunu belirtmiştir.³⁶ Mitchell'in yaptığı sınıflandırmayı imgenin ortak unsurları şeklinde beş madde altında toplayan Weiss'in sınıflandırması şu şekildedir:

*“-Algılar, hisler, duygular, izlenimler, fikirler, değerler ve imajın ilişkin olduğu nesne ya da obje ile ilk deneyim,
-İnsanlarla doğrudan iletişim ya da dolaylı kitle iletişim sonucu zihinlerde oluşan resimler ya da söylemler,
-Ülkenin, toplumun özelliklerine ilişkin somut simgesel anlamlar ve metaforlar,
-Sosyo – kültürel deneyim; ülke, toplum grup, bireye ilişkin tarihî, kültürel, dinî sınıflandırmalar, algılar,
-Bir ülkeye, topluma, gruba, bireye ilişkin bilgi, tanıma ve güven düzeyidir.”³⁷*

Mitchell'in grafik, optik, algısal, mental ve sözlü şeklinde sınıflandırdığı imgenin birçok unsuru iç içe geçmiştir. Yine onun ifadesiyle imge, “*Resimlerden haritalara, rüyalarından manzaralara, anılardan stereotiplere kadar oldukça geniş bir yelpazeye sahip olan imgeyi,*

³³ Gülise Gökçe, Orhan Gökçe, 2011, s. 44.

³⁴ Lipmann'ın yanısıra J. M. Carre, Rene Wellek (1903-1995), Hugo Dysernick ve Henri Pageaux gibi edebiyat araştırmacıları ve sosyal psikologlar da imge araştırmalarının gelişimine destek sağlamıştır.

³⁵ Alev Fatoş Parsa, “İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi”, <http://fotografya.fotografya.gen.tr/cnd/index.php?id=226,329,0,0,1,0> (E.T.: 23.10.2015 - Türkçe)

³⁶ W. J. T. Mitchell, *Iconology, Image, Text, Ideology*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1987, s. 10.

³⁷ H. Weiss, *Stereotyp und Attribution Ethnischer Gruppen in Österreich: Komponenten des Vorurteils und soziale Hintergründe*, Forschungsbericht, Wien, 1998'den aktaran Gülise Gökçe, Orhan Gökçe, 2011, s. 45.

hayatın birçok safhasıyla ilgili, kimi zaman diyakronik (art zamanlı) kimi zaman da senkronik (eş zamanlı) özelliklere sahip, değişken ve geniş bir ailedir.”³⁸

Algı ve yorumlarda görülen bu değişimleri tetikleyen bir başka etken de teknolojidir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte grafik imgeler artmaya başlamıştır. Özellikle günümüzde grafik imgeler, ideolojik ifadelerin en çok bulunduğu yer olmuştur. Freeden, “Görseller bütün büyük ideoloji ailelerinde merkezi konumdadır –barış güvercini uluslararası liberal simgedir; sosyalist hareket, siyasal açıdan kırmızı rengi kişiselleştirmiştir”³⁹ diyerek grafik imgelerin önemini vurgulamaktadır.

Görsel 1. Barış Güvercini

Grafik imgeler, sözlü-yazılı imgelerin etkisini artırmak ve ideolojileri yaymak için en etkili yöntem olarak düşünülmüştür. Freeden’den yola çıkarsak, grafik imgelerin basitliği, dikkat çekici olması, anımsanabilir olması, okuryazarlık engelini aşması, ilkel duygusal tepkileri kolaylıkla tetiklemesi gibi özellikleri ideolojiler tarafından etkin bir şekilde kullanılmaktadır.⁴⁰ Bu yüzden günümüzde konuyla ilgili araştırmalarda çoğunlukla “grafik imgeler” ve “ideoloji” kavramı birlikte ele alınmaktadır.

İmge-ideoloji ilişkisini fotoğraflar (grafik imgeler) üzerinden açıklayan akademik dünyadan bir başka isime, Ron Burnett’e göre de “*imge haline gelen her fotoğraf, bir dizi*

³⁸ W. J. T Mitchell, 1987, s. 9’dan aktaran Z. Nilüfer Nahya, 2011, s. 28.

³⁹ Michael Freeden, 2011, s. 156.

⁴⁰ ibid, s. 157 – 162.

olumsal⁴¹ istikamet doğrultusunda hareketlenir.”⁴² Bu hareketlenmeyle birlikte fotoğraf, gerçeği/tarihi yansıtan “nesne” olmaktan çıkarak bir “metafor” haline dönüşebilmektedir. Marita Struken ve Lisa Cartwright ise *Practices of Looking: An introduction to Visual Culture* (Bakma Pratikleri: Görsel Kültüre Giriş) adlı çalışmasında çeşitli amaçlarla görsel imgelerin, giderek nüfuz ettiği bir kültürde yaşadığımızı belirtir. Bu görsel imgeler, içimizde (olumlu ve olumsuz) çok çeşitli duyguların ve tepkilerin oluşmasına neden olmaktadır.⁴³ Dolayısıyla görsel imgelere “bakma” pratikleri de ideolojiyle yakından ilişkilidir. Bu ilişki sonucunda içinde yaşadığımız imge kültürü/görsel kültür, farklı ve çoğunlukla çatışan ideolojiler alanına dönüşür.⁴⁴

Grafik imgelerin ulaşmak istedikleri hedefe kolay ulaşmalarında grafik imgeyi besleyen sözlü ve zihinsel imgelerin sağlam kurgulanmış olması gereklidir. Bu sebeple sözlü ve zihinsel imgelerin doğru tanımlanması önemlidir. Bu bağlamda Minnesota Üniversitesi profesörlerinden Richard Leppert’in tanımını ön plana çıkartmak yerinde olacaktır. Richard Lepper’in konuyla ilgili açıklaması şöyledir:

“İmgeler bize asıl dünyayı değil, dünyalardan bir dünya gösterir. Gösterilen şeyler değil, bunların temsilleridir imgeler: Temsil yani yeniden-sunum. Hakikaten, imgelerin temsil ettiği şeyler ‘gerçeklikte’ olmayabilir; sadece muhayyile kuruntu, arzu, rüya ya da fantezi dünyasında var olabilir. Fakat tabii, öte yandan, dünyaya şu ya da bu şekilde dâhil olan bir nesne olarak vardır imge. İster fotoğraf, ister film ya da video, isterse resim olsun, imgelere baktığımızda gördüğümüz şey insan bilincinin ürünüdür. İnsan bilinci ise kültür ve tarihin ayrılmaz bir parçasıdır. Buradan şu sonuç çıkıyor: imgeler, maden cevheri gibi kazınip çıkarılan şeyler değil, belli bir sosyo-kültürel ortam içerisinde belli bir işlev görmek için inşa edilen şeylerdir.”⁴⁵

⁴¹ Olması kadar olmaması da mümkün bulunan, zorunlu karşıtı. TDK, Güncel Türkçe Sözlük, <http://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 23.10.2015 - Türkçe)

⁴² Ron Burnett, *İmgeler Nasıl Düşünür*, (Çev.:Güçsal Pular), Metis Yayınları, İstanbul, 2007, s. 61.

⁴³ Marita Struken, Lisa Cartwright, *Practices of Looking: An introduction to Visual Culture*, Oxford University Press, 2009, s. 9.

⁴⁴ ibid, 2009, s. 23.

⁴⁵ Richard Leppert, *Sanatta Anlamların Görüntüsü*, (Çev.:İsmail Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 14.

Kopya, benzerlik, betimleme, portre çizme ve hayal etme anlamlarına sahip olan imge görsel ve düşünsel öğelerden de beslenir.⁴⁶ Bu konuda Nilüfer Nahya'nın yaptığı tanım araştırma konumuz için referans olabilecek nitelik taşıyor. Nahya'ya göre, *“İmge, bir halkın veya bir grubun başka bir ya da daha fazla halk veya grup hakkındaki, soyut ve somut, tüm fikir, hayal ve yargılarını içeren, gücünü toplumsal bellekten alan ve sosyo-kültürel yansımaları bulunan, bir düşünme biçimi olarak tanımlanabilir.”*⁴⁷

Bu açıdan Nahya'ya göre imgeler, damgalamaya varabilecek denli toplumsal ve kültürel; ayrıca ötekileştirmeleri ve benzeştirmeleri kapsayan bir düşünce dünyasıdır.⁴⁸ İmgenin bu özelliği topladığımız materyallerin işlevini tartışırken de yön belirleyici olacaktır.

Suat Işıldak ise imgenin kaynağını yansıma kuramından hareketle tespit ediyor ve imgeyi görüntüden ayırıyor:

*“Bu kurama göre insan bilinci, çevresel gerçekliğin bir imgesidir. Yani içinde bulunduğumuz nesnel dünya üzerine bilgi edinme süreçleri; etkin gözlemlere, zihinde soyut düşünmeye, düşünceler arası ilişki kurmaya ve bu ilişkileri somutlaştırmaya doğru gider. Bir başka söyleyişle imge duyumdan kaynaklanır. İmge; resim, tasvir, görüntü değildir. Ancak imgenin görüntü sözcüğü ile çok yakın bir ilişkisi vardır.”*⁴⁹

İmgelerin en çok tartışıldığı uzmanlık alanlardan bir diğeri de edebiyattır. Bilgi ve deneyimlerimizi kullanarak yukarıda bahsedilen imgelerin bazılarını kolaylıkla seçebiliriz, buna karşın bilinçli olarak üretilmiş yeni imgeler seçilememektedir ve bunun için detaylı araştırmalar yapmak gerekmektedir. Türkiye’de edebiyat bilimi alanında otorite olarak kabul edilen bilim insanlarından olan Gürsel Aytaç, konuya edebiyatın bakış açısıyla yaklaşıyor ve diyor ki, görebildiğimiz imgelerin yanı sıra, “bilinçli olarak yaratılmış yeni yoğun imgeler, edebîliğin bir ölçütü olarak stilistiği ilgilendirir. Duvar yazılarında, reklam sloganlarında, siyasi propagandalarında imgesel yoğunluk işlevsel bir

⁴⁶ Z. Nilüfer Nahya, 2011, s. 28.

⁴⁷ ibid, s. 28.

⁴⁸ ibid, s. 28.

⁴⁹ Suat Işıldak, 2008, s. 65.

nitelik taşır. Özlü ve somut ifade olarak tanımlayabileceğimiz değişmeceli söylemde kelimelerde ekonomi, yani az sözle çok şey anlatmak esastır. Halk türküleri, atasözleri, din kitaplarında hafızalara işlenmiş deyişler, imgesel yoğunluk gösterir...”⁵⁰

Bununla birlikte Aytaç, edebiyat bilimi açısından imge kavramının tanımı üzerine ortak bir anlaşmanın olmadığını da belirtir.⁵¹ Ayrıca edebiyatta imgelerin doğrudan imgeler ve dolaylı imgeler olarak ikiye ayrıldığını ifade eder. Bir başka Germanist Bernhard Sowinski’ye (1931-2005) göre ise, “*bir yazarın gerçeklik, anı, tasavvurdan aktarmalı ifadeler kullanmadan, gözle görülür olanı dil aracılığı ile somutlaştırdığı yerde doğrudan imgesellik vardır.*”⁵² Dolaylı imgeler ise, semantik figürler, daha çok da değişmeceler biçiminde bir imge aracılığı ile başka bir anlam ifade ederler ve burada söz konusu olan imge, bütünüyle veya kısmen o anlamı çağrıştırır ya da simgeleştirir.⁵³

Son dönemlerde imge çalışmalarının yanı sıra imagoloji ya da imgebilim adında bir “bilim dalından” bahsedilmektedir. “Imagologie” terimi ilk defa Oliver Brachfeld (1908-1967) tarafından 1962 yılında, *Revue de Psychologie des Peuples*’de (Halkların Psikolojisi Dergisi) “Note sur l’imagologie ethnique”⁵⁴ (Etnik İmagoloji Hakkında Not) adlı makalesinde kullanılmıştır. Belirlemelerimize göre, Türkçe literatürde imgebilim terimini kullanan Alman kültüründe Türk imgesi üzerine yaptığı çalışmalarla ön plana çıkan Onur Bilge Kula olmuştur. Kula’ya göre, imgebilim, kültürbilimsel bir özellik taşır ve “*çeşitli kültürlerde geçerli olan toplumsal ilişkileri düzenleyiş, insana bakış, sorunları algılayış, estetik, değerler dizgesi gibi alanları içerir. Bu alanlarda geliştirilmiş olan bilimsel bilgilerden yararlanır.*”⁵⁵ Kula, çalışmalarında çoğunlukla imgebilim terimini

⁵⁰ Gürsel Aytaç, *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, İstanbul, 2003, s. 87.

⁵¹ ibid, s. 88.

⁵² ibid, s. 89.

⁵³ ibid, s. 89.

⁵⁴ O. Brachfeld, “Note sur l’imagologie ethnique”, *Revue de Psychologie des Peuples*, N.17, 1962. Ayrıca bkz.: Funda Kızıler Emer, “Die Imagologie Als Arbeitsbereich Der Komparatistik” http://www.avrasya.adergisi.com/Makaleler/1275068110_Die%20Imagologie%20als.pdf (E.T.: 25.10.2015 - Almanca)

⁵⁵ Onur Bilge Kula, *Alman Kültüründe Türk İmgesi I*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 18.

kullansa da, aynı anlama gelecek şekilde “imge araştırmaları” ve “imaj araştırması” terimlerine de yer verir.⁵⁶ Bu, bir yazarın/araştırmacının aynı çalışmada bile farklı terimler kullanma eğiliminde olduğunu belgeleyen bir uygulamadır. Bu bilgileri dikkate aldığımızda şöyle bir değerlendirmenin yerinde olduğunu dūřünüyoruz: Günümüzde imge araştırmalarının bir “bilim dalı” olarak kabul edildiğini ya da edilebileceğini söylemek güçtür. Çünkü imge araştırmaları bir bilim dalı olabilecek kadar derin kavramsal, kuramsal ve tarihsel bir alt yapıya sahip değildir.⁵⁷

Söz konusu tartişmaların bir de medya ayağı var. Toplum üzerinde etkisi tartişılmayacak düzeyde olan ve görsel, işitsel, zihinsel imgenin bilincinde olan geleneksel medya ve yeni medya araçları bunu etkin bir şekilde kullanmaktadır. Alev Fatoş Parsa güncel yaşamlara nüfuz eden bu olguyu şöyle açıklıyor: “Görüntülü mesajlar, okumaya nazaran fazla bir zahmet gerektirmediği için zihinde kolay özümленmektedir. İmgeler ayrıca, izleyicinin algılama boyutunda ilgisini ve dikkatini daima canlı tutmaktadır.”⁵⁸ Bu nedenle yeni medyada daha çok ilgi çekmesi ve akılda kalması için görsel imgelerin ön plana çıkartılmış olması doğaldır. Bu noktada Sosyolog Kevin Robins’in görüşlerine yer vereceğiz. Kevin Robins, *İmaj* adlı kitabında imgelerin hem bireyin, hem toplumun belleğini şekillendirme gücüne sahip olduğunu belirtiyor. Görüşlerini sunarken de John Berger’den (1926-2017) destek olarak şöyle bir saptama yapıyor: “İmajlar (imgeler) yoluyla doğruların ifade edilebilmesinin çapı, sözcüklerin ifade olanakları kadar geniştir.”⁵⁹ “Sözcüklerin ifade olanakları” ile aynı güce sahip olan “imge”lerin günümüzde yeni medya araçlarında “sözcüklerin ve görüntünün” birlikte kullanılmasıyla ulaşmış olduğu güç daha da artmıştır.

⁵⁶ Onur Bilge Kula, 1992, s. 24. Onur Bilge Kula, *Alman Kültüründe Türk İmgesi II*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993, s. 15.

⁵⁷ “İmgebilim” ve “imge araştırmaları” konusundaki tartişmalar için bkz.: Gülsün Yılmaz Gökkiş, *Türk, Rus ve Ermeni Edebiyatlarında Ermeni İmgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 17-18.

⁵⁸ Alev Fatoş Parsa, “İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi”, <http://fotografya.fotografya.gen.tr/cnd/index.php?id=226,329,0,0,1,0> (E.T.: 23.10.2015 - Türkçe)

⁵⁹ Kevin Robins, *İmaj*, (ev: Nuray Türkoğlu), Ayrıntı, 1999, s. 242’den aktaran Birsan Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi / Toplumsal Bellek ve Sinema*, Say Yayınları, İstanbul, 2006(a), s. 57.

Özetle, yaşadığımız toplumun her alanında ideolojik amaçlarla üretilen imgeleri toplumun belleğinden ayrı düşünmek güçtür. Çünkü bir toplumda var olan (geçmişten gelen ya da günümüzde oluşan) bilgiler, algılar ve imgelerin dışı vurulduğu alanlardır. Öyle ki “belleğin koruduğu hazine bilgiler, deneyimler ve imgelerden oluşur. Etkilere karşı verilen algılama, tepki, düşünme ve yorumlama biçimleri belleğe yerleştirilen bilgiler, deneyimler ve imgelerle doğrudan bağlantılıdır. Bu yaşamsal bir bağlantıdır. Çünkü bilgiler, deneyimler ve imgeler yoksa algılar, tepkiler, düşünceler ve yorumlar yoktur. Dolayısıyla bilgiler, imgeler ve belirli ölçüde de deneyimler kontrol edilebilir ve şekillendirilebilir. Yeni toplumsal bellekler kurma girişimlerinin temelinde işte böyle bir kontrol mekanizması vardır.”⁶⁰ İmgeye ulaşabilmek için kullandığımız araç ise söylemdir. Yayılması hedeflenen ideolojiler üretilen söylemler üzerinden hedef kitlelere ulaşır. Bu sebeple söylem, ideoloji ve imge arasındaki ilişkiyi de doğru bir şekilde analiz etmek önemlidir.

“Söylem” sözcüğünü felsefede ilk kullanan Thomas Aquinas’tır (1225-1274). Thomas Aquinas, “söylem”i, “saf sezgi”ye karşı “zihnî çıkarım” anlamında kullanmıştır. Aquinas’a göre, doğruluk her şeyden önce zihindedir.⁶¹ Dolayısıyla “zihnî çıkarım”/“söylem” doğruluğa ulaşmak açısından en önemli eylemdir. Günümüzde felsefi alanın dışında sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik alanlarda bir dil pratiği olarak incelenen söylem, XX. yüzyılda önem kazanmış, XXI. yüzyıla ise adını vermiş ve XXI. yüzyıl “söylem çağı” olarak anılmaya başlamıştır.⁶²

“Söylem” kavramını, akademik çevrelerin ve farklı disiplinlerin ilgi alanlarına uygun olarak yaptığı sınıflandırma bazında üç ana perspektif üzerinden açıklayabiliriz. Birincisi, dilsel perspektiftir. Bu bakış açısından “söylem” sosyolojik, bilişsel, antropolojik ve bunun gibi toplumsal dilbilim çalışmalarını kapsayan dilsel araştırmaların konusudur.

⁶⁰ Birsan Karaca, 2006(a), s. 56.

⁶¹ Edibe Sözen, *Söylem*, “Belirsizlik, Mücadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite”, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2014, s. 17

⁶² ibid, s. 9.

İkincisi, felsefî ve edebî perspektiftir. Üçüncü kategoride ise, “söylem” tanımı disiplinlerarası bir perspektiften yapılmaktadır. Bu yaklaşımı benimseyenler konuşma analizi ve eleştirel söylem analizine önem vermektedir. Amaçları, dil kullanımını kolaylaştırmak, insanların manevî bakışını yenilemek ve sosyal bilimler yardımıyla toplumu incelemektir.⁶³ Tezimizde “söylem” bir dil pratiği olarak ele alınacak ve ideoloji ekseninde disiplinlerarası bir yaklaşımla değerlendirilecektir.

Jean - Michel Adam söylemi metinden ayırır. O, söylemi belli bir bağlamda üretilen bir metin içinde bulunan dilsel bir yapı olarak değerlendirir.⁶⁴ Ona göre, üretim koşulu ile birlikte bir metin söyleme dönüşür ya da üretimin koşulu belirtilmemiş söylem metindir. Bu ifadeyi de V. Doğan Günay’ın formüle ettiği şekilde sunabiliriz:

$$\text{Söylem} = \text{Metin} + \text{İletişim koşulları} / \text{üretim koşulları}$$

Kültürel çalışmalarda ideolojiden bahsederken dil ve söylem kavramları ön plana çıkmaktadır. Hatta Eagleton ideolojiyi doğrudan söylemle ilişkilendirmektedir. Ona göre, *“ideoloji, belli insan özneleri arasında, dilin etkiler yaratmak amacıyla fiilen nasıl kullanıldığıyla ilgili bir şeydir. Bir önermenin ideoloji olup olmadığına, söz konusu önermeyi söylemsel bağlamından kopartılmış halde inceleyerek karar veremeyiz; tıpkı bir yazının edebî eser olup olmadığına tek bir yöntemle karar veremeyeceğimiz gibi.”*⁶⁵ Söylem, ideolojilerden en fazla etkilenen toplumsal uygulamalardan biridir. Kişi grubuna

⁶³ Wenxing Yang; Ying Sun, “Interpretation of ‘Discourse’ from Different Perspectives: A Tentative Reclassification and Exploration of Discourse Analysis”, *The International Journal - Language Society and Culture*, p. 127, https://www.researchgate.net/publication/267369234_Interpretation_of_'Discourse'_from_Different_Perspectives_A_Tentative_Reclassification_and_Exploration_of_Discourse_Analysis (E.T.: 17.07.11.2018 - İngilizce)

⁶⁴ Jean Michel Adam, *Linguistique Textuelle. Des Genres de Discours aux Textes*, Nathan Universite, Paris, 2000, s. 39’dan V. Doğan Günay, 2013 s. 41.

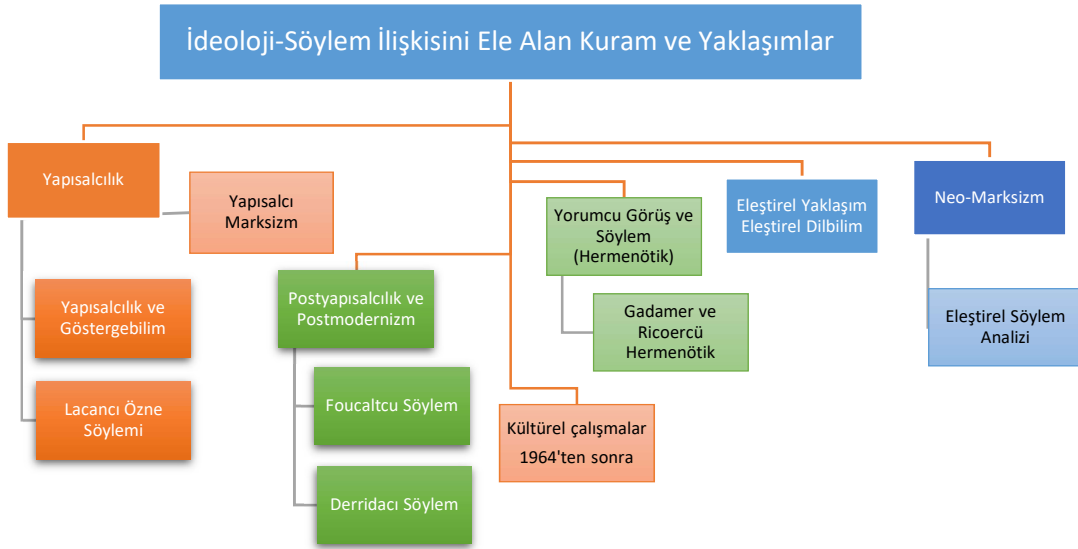
⁶⁵ Terry Eagleton, 2011, s. 27-28.

ait görüşleri, iyi ya da kötü biçimdeki değer yargılarını oluşturduğu söyleminde belirtir.⁶⁶ İrfan Erdoğan ve Korkmaz Alemdar'ın ortak çalışması olan *Öteki Kuram, Kitle İletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi* adlı kitapta, “söylem, dilbiliminde bir cümleden fazla olan yazılı veya sözlü iletişim biçimi olarak tanımlanmasına karşın, çoğunlukla ideoloji yerine kullanılan bir kavramdır”⁶⁷ tespiti yapılmıştır. Söylem, ideoloji ve imge arasında da bir bağ vardır. Bununla birlikte yapılan tanımlarda söylemin yoğun olarak ideoloji kavramıyla ilişkilendirildiği görülür.

“İdeolojinin yeniden üretimi” söz konusu olduğu zaman da günlük yaşamımızda büyük öneme sahip olan söylem ön plana çıkmaktadır. Düşünce ve kanaatlerin oluşumunda ve iletilmesinde söylemlerin önemi, ideolojilerin söylemler aracılığıyla dolaşıma girmesinden kaynaklanmaktadır. Söylemlerin, ideolojinin üretiminde ve yayılmasında oynadığı rol büyük olduğu için, çoğunlukla ideoloji ve söylem birlikte değerlendirilmektedir. İdeoloji ve söylem kavramları üzerine yapılan eleştirilerin yer aldığı literatürdeki çalışmaları sınıflandırdığımızda yapısalcı, yapısalcı Marksist, postyapısalcı, postmodern ve Neomarksist görüşlerin temsilcilerine ait kuram ve yaklaşımların dominant olduğunu fark ediyoruz. Söylem ve ideoloji ilişkisi özellikle 1960'lı yıllardan sonra Marksist ve Neomarksist akım çerçevesinde Kültürel Çalışmalar, eleştirel dilbilim ve eleştirel söylem analistleri tarafından irdelenen önemli konular arasında yer almaktadır.

⁶⁶ Funda Uzdu Yıldız, V. Doğan Günay, “Yazınsal Söylemin İdeolojik Boyutu”, *Synergies-Turquie, Revue du Gerlint*, <https://gerflint.fr/Base/Turquie4/yildiz.pdf> (E.T.: 02.11.2015 - Türkçe) Ayrıca bkz.: V. Doğan Günay, 2013, s. 47.

⁶⁷ İrfan Erdoğan, Korkmaz Alemdar, *Öteki Kuram, Kitle iletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi*, Erk, 2002, s. 351. Ayrıca bkz.: A. Selçuk, M. Şeker, 2012, s. 33.

Tablo 1. İdeoloji-Söylem İlişkisini Ele Alan Kuram ve Yaklaşımlar

Söylem ve ideolojiyi inceleme alanı olarak ele alan kuramlar ve yaklaşımlar tezimizin hacimsel sınırlarını aşacağı ve konusu dışında kalacağı için kısaca değerlendireceğiz: Yapısalcılığın ilk temsilcisi Ferdinand de Saussure (1857-1913) tarafından söylem sadece “söz” olarak ele almıştır.⁶⁸ Daha sonra Mihail Bahtin (1895-1975), göstergeler evreninde imgeleri ve sanatsal ürünleri ideolojik gösterge olarak değerlendirerek, söylem, ideoloji ve görsel imge arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.⁶⁹ Yapısalcılığı Marksizm temelinde inceleyen Michel Pêcheux (1938-1983) tarafından söylemde tarihsel koşulların belirleyici olduğu konusu tartışılmıştır, altyapı olarak ekonominin dışında yer alan aile, din vb. kurumlar söylem çerçevesinde incelenmiştir.⁷⁰ Marksist bir bakış açısına sahip olan *Kültürel Çalışmalar*⁷¹ ekolü söylemi sosyal tarih çerçevesinde ele almıştır. Postyapısalcı-

⁶⁸ Ferdinand de Saussure, *Courses in General Linguistics*, Fontana, Londra, 1974, s.114'den aktaran Serpil Sancar, *İdeolojinin Serüveni, Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, İmge Kitabevi, Ankara, 2014, s. 89.

⁶⁹ Guilbert, Thierry, *Le Discours Ideologique ou la Force de l'Evidence*, L'Harmattan, Paris, 2009, s. 70'den aktaran V. Doğan Günay, 2013, s. 112-113.

⁷⁰ Norman Fairclough, *Discourse and Social Change*, Polity Press, 1992'den aktaran Ömer Özer, *Haber Söylem İdeoloji, Eleştirel Haber Çözümlemeleri*, Literatür, Konya, 2011, s. 34.

⁷¹ “Kültürel Çalışmalar” terimi hakkında detaylı bilgi için bkz.: Philip Smith, *Kültürel Kuram*, (Çev.:Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu), Babil Yayınları, 2005, s. 213; Nilüfer Korkmaz, “Kültürel İncelemeler Geleneğinde ‘Kültür, Popüler Kültür ve İdeoloji’ Sorunu”, *Medya, Popüler Kültür ve İdeoloji*, (Der.: Levent Yaylagül, Nilüfer Korkmaz), Dipnot Yayınları, Ankara, 2008, s. 171-173.

Postmodern bakış açısına sahip olan Foucault ise söylemde tarihin ve yönetimin (iktidarın) etkin olduğunu belirtmiştir.⁷² Marksizmi yeniden yorumlayan (Neomarksist) Van Dijk ise, günümüzde söylemi ideoloji ekseninde her türlü metinde aranabilecek/incelenebilecek bir iletişim etkinliğine dönüştürmüştür.⁷³ Bütün bunların dışında Olivier Reboul (1925-1992) ise ideolojik söylem diye bir şeyin olmadığını, ama her türlü söylemde ideoloji bulunabileceğini iddia etmiştir.⁷⁴

Sonuç olarak görsel, işitsel ve yazılı metinler ideolojiden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla metinlerde yaratılan imgeler, ideoloji ile doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ilişki içindedir. Söylem ise imge yaratma sürecinde ideolojiyi (örtük, açık ya da dolaylı) nasıl ifade edeceğimizi belirler.

1.2. ÇALIŞMALARIN DURUMU

1.2.1. İmge Konusunda Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmaların Genel Durumu

1.2.1.1. İmge Çalışmaları Üzerine Yapılan Tezlerin Genel Durumu⁷⁵

Ulusal Tez Merkezi’nde kayıtlı olan imge konulu yüksek lisans tezleri incelendiği zaman “imge” üzerine yapılan ilk tez çalışmasının 1987 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırlanan *Resimsel, Gizli ve Ayrı Koşullarda Sunulan Uyarıcıların İmgeleme Süresi ve Hatırlatmaya Etkisi*⁷⁶ başlıklı tez olduğu tespit edilmiştir. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 1988 yılında hazırlanan *Anne*

⁷² Carla Willig, “Foucaultcu Söylem Analizi,” *Introducing Qualitative Research in Psychology*, (Çev.:Sibel A. Arkonaç), Open University Press, London, 2008. <https://goo.gl/3mzb4v> (E.T.: 08.05.2018 - İngilizce)

⁷³ Teun A. van Dijk, *Ideology and Discourse*, A Multidisciplinary Introduction, s. 4 <http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Ideology%20and%20discourse.pdf> (E. T. 10.01.2016 - İngilizce)

⁷⁴ Oliver Reboul, *Langage et Ideologie*, PUF, Paris, 1980, s. 207’den aktaran Doğan Günay, 2013, s. 107.

⁷⁵ “İmge” konulu yüksek lisans, doktora, tıpta uzmanlık ve sanatta yeterlilik tez çalışmaları incelenirken tablolara “imaj” konulu tezler dâhil edilmemiştir. Ayrıca bilgi teknolojileri vb. alanlarda teknik bir terim olarak kullanılan “imge” ve “imaj” konulu tezler tabloların dışında tutulmuştur.

⁷⁶ Şennur Kışlak Tutarel, *Resimsel, Gizli ve Ayrı Koşullarda Sunulan Uyarıcıların İmgeleme Süresi Ve Hatırlatmaya Etkisi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.

*Sexton'ın Otobiografik Şiirlerinde İmgeler ve Temalar*⁷⁷ ise edebiyat bilimi alanında hazırlanan ilk tez çalışması olmuş.

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın Ulusal Tez Merkezi sayfasından 01.07.2019 tarihinde elde edilen verilere göre, Türkiye'de yapılan ve temel konusu imge olan 340 yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bu tezlerden 177'si güzel sanatlar, 28'i eğitim ve öğretim, 19'u Alman dili ve edebiyatı alanlarında savunulmuştur. Genel olarak değerlendirdiğimizde yüksek lisans tezlerinin 60'ı dilbilim ve filoloji alanlarına aittir.⁷⁸ Bu tezlerin disiplinlere göre dağılımı şöyledir.

Tablo 2. “İmge” Konulu Yüksek Lisans Tezlerinin Disiplinlere Göre Dağılımı

Sıra	Disiplinler	Tarih/Tarih Aralığı	Yüksek Lisans Tez Sayısı
1	Alman Dili ve Edebiyatı	2000 -2017	19
2	Amerikan Dili ve Kültürü	1988 – 2010	5
3	Antropoloji	1995-2016	3
4	Arkeoloji	1995-2013	4
5	Batı Dilleri ve Edebiyatları	2005-2017	13
6	Dilbilim	2004-2017	8
7	Din	1995-2016	6
8	Doğu Dilleri ve Edebiyatları	2006-2018	6
9	Güzel Sanatlar	1991-2019	177
10	Ev Ekonomisi	2011	1
11	El Sanatları	2015-2017	2
12	Eğitim ve Öğretim	1999-2019	28
13	Felsefe	2013-2018	10
14	Fransız Dili ve Edebiyatı	1988-2015	9
15	Gazetecilik	2004-2019	12
16	Psikoloji	1987-2017	37
	Toplam		340

⁷⁷ Tuna İncesulu, *Anne Sexton'ın Otobiografik Şiirlerinde İmgeler Ve Temalar*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1988.

⁷⁸ Yükseköğretim Kurulu, Ulusal Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (E. T. 01.07.2019 - Türkçe)

1.2.1.2. “İmge” Konulu Doktora Tezleri

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı’nın Ulusal Tez Merkezi sayfasından 01.07.2019 tarihinde elde edilen verilere göre Türkiye’de temel konusu imge olan 122 doktora tezi bulunmaktadır. Bu tezlerden 19’u eğitim ve öğretim, 9’u mimarlık, 30’u dilbilim, dil ve edebiyat alanlarında hazırlanmıştır. Türkiye’de ulaşabildiğimiz imge konulu ilk doktora tez çalışması 1983 yılında mimari alanında savunulmuştur.⁷⁹ Bu tezlerin disiplinlere göre dağılımı şöyledir.

Tablo 3. “İmge” Konulu Doktora Tezlerinin Disiplinlere Göre Dağılımı

Sıra	Disiplin Alanı	Tarih/Tarih Aralığı	Doktora Tez Sayısı
1	Alman Dili ve Edebiyatı	2001-2009	4
2	Amerikan Dili ve Kültürü	2008	1
3	Antropoloji	2010-2016	2
4	Arkeoloji	2013	1
5	Batı Dilleri ve Edebiyatları	2005-2017	7
6	Dilbilim	2006-2015	4
7	Din	2005-2017	4
8	Eğitim ve Öğretim	1996-2018	19
9	Felsefe	2007-2015	4
10	Fransız Dili ve Edebiyatı	2008 - 2017	2
11	Gazetecilik	1997-2013	3
12	Halkbilim	2010-2016	2
13	Halkla İlişkiler	2005-2016	3
14	İletişim Bilimleri	2004-2016	3
15	İngiliz Dili ve Edebiyatı	1996-2016	7
16	İşletme	2010	1
17	Kamu Yönetimi	2000	2
18	Karşılaştırmalı Edebiyat	2011	1
19	Mimarlık	1983-2017	9
20	Müzik	2012	1
21	Psikoloji	2010-2018	7
22	Radyo-Televizyon	2004-2012	4
23	Reklamcılık	2006-2018	3
24	Sahne ve Görüntü Sanatları	2009-2017	5
25	Sanat Tarihi	2002-2018	2
26	Siyasal Bilgiler	2007	1
27	Sosyoloji	2004-2018	5
28	Spor	2002	1
29	Tarih	2002-2016	4
30	Türk Dili ve Edebiyatı	2010-2016	4
31	Şehircilik ve Bölge Planlama	2012-2017	5
32	El Sanatları	2015	1
		Toplam	122

⁷⁹ Yükseköğretim Kurulu, Ulusal Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (E. T. 01.07.2019 - Türkçe)

1.2.1.3. “İmge” Konulu Tıpta Uzmanlık ve Sanatta Yeterlilik Tezleri

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı’nın Ulusal Tez Merkezi sayfasından 01.07.2019 tarihinde elde edilen verilere göre Türkiye’de temel konusu imge olan 2 tıpta uzmanlık ve 60 sanatta yeterlilik tezi bulunmaktadır.⁸⁰ Sanatta yeterlilik tezlerinin 53’ü güzel sanatlar alanında savunulmuştur. Bu tezlerin disiplinlere göre dağılımı şöyledir:

Tablo 4. “İmge” Konulu Tıpta Uzmanlık ve Sanatta Yeterlilik Tezlerinin Disiplinlere Göre Dağılımı

Sıra	Disiplin Alanı	Tarih/Tarih Aralığı	Tıpta Uzmanlık
1	Dermatoloji	2009	1
2	Psikiyatri	1991	1
Sıra	Disiplin Alanı	Tarih/Tarih Aralığı	Sanatta Yeterlilik
1	Güzel Sanatlar	1996-2018	53
2	Giyim Endüstrisi	2014	1
3	Seramik	2004	1
4	İç Mimarlık ve Dekorasyon	2007	1
5	Sanat Tarihi	1996-20018	4
		Toplam	62

1.2.1.4. “İmge” Konulu Tez çalışmalarında “İdeoloji” ve “Söylem”

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı’nın Ulusal Tez Merkezi sayfasından 01.07.2019 tarihinde elde edilen verilere göre ulaşıma sunulan tezler arasından 8’i imge, söylem ve ideoloji kavramlarını birlikte değerlendirmiştir.⁸¹ Bu tezlerin disiplinlere göre dağılımı şöyledir:

⁸⁰ Yükseköğretim Kurulu, Ulusal Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (E. T. 01.07.2019 - Türkçe)

⁸¹ Yükseköğretim Kurulu, Ulusal Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (E. T. 01.07.2019 - Türkçe)

Tablo 5. “İmge” Konulu Tez Çalışmalarında “İdeoloji” ve “Söylem” Kavramlarını Birlikte Değerlendiren Tezlerinin Disiplinlere Göre Dağılımı

Disiplin Alanı	Tarih Aralığı	Tezin Türü (Yüksek Lisans veya Doktora)	Toplam Tez Sayısı
Gazetecilik	2006 - 2016	YL (3)	3
Mütercim - Tercümanlık	2015	YL (1)	1
Alman Dili ve Edebiyatı	2017	YL (1)	1
Antropoloji	2017	Doktora (1)	1
Radyo Televizyon Sinema	2014	YL (1)	1
Siyasal Bilimler	2010	YL (1)	1
		Toplam	8

1.2.1.5. Türk İmgesi Üzerine Yapılmış Tez Çalışmaları

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı’nın Ulusal Tez Merkezi sayfasından 01.07.2019 tarihinde elde edilen verilere göre “Türk imgesi” konusu üzerine 1997 – 2017 yılları arasında çalışılmıştır ve bu alanda ulaşılabilir sunulan 24 tez bulunmaktadır.⁸² Bu tezlerle ilgili sayısal bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 6. “Türk İmgesi” Konulu Tezlerin Disiplinlere Göre Dağılımı

Disiplin Alanı	Tarih Aralığı	Tezin Türü (Yüksek Lisans veya Doktora)	Toplam Tez Sayısı
Gazetecilik	1997 – 2012	YL (1) Doktora (2)	3
Alman Dili ve Edebiyatı	2000 – 2017	YL (5) Doktora (2)	7
Ermeni Dili ve Kültürü	2006	YL (1)	1
Siyasal Bilimler	2007 – 2008	YL (2) Doktora (1)	3
Batı Dilleri ve Edebiyatları	2008 – 2017	YL (3)	3
Doğu Dilleri ve Edebiyatları	2009	YL (1)	1
Dilbilim	2011	YL (1)	1
Halkbilim	2013	YL (1)	1
Uluslararası İlişkiler	2014	YL (1)	1
Tarih	2009-2016	YL (3)	3
		Toplam	24

⁸² Yükseköğretim Kurulu, Ulusal Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (E. T. 01.07.2019 - Türkçe)

Türk imgesi konulu yüksek lisans tezleri incelendiği zaman, Alman dili ve edebiyatı, gazetecilik ve batı dilleri ve edebiyatları alanlarında daha çok çalışma yapıldığı görülmektedir. Ermeni dili ve kültürü alanında ise bir yüksek lisans tezinin Ermeni edebiyatında Türk imgesi ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Tabloya dâhil edilmeyen *Kültürlerarası Etkileşim Bağlamında Alman Gazetelerinde Türkiye İmgesi* adlı bir tezde “Türkiye imgesi” üzerine çalışılmıştır.⁸³

1.2.1.6. Başlığında “Türk İmgesi” Yerine “Türk İmajı” Terimi Kullanılan Tez Çalışmaları

Başlığında “Türk İmgesi” yerine “Türk imajı” terimi kullanılan tez çalışmalarının 1996 – 2016 yılları arasında yapıldığı görülmektedir ve bu alanda 01.07.2019 tarihi itibarıyla Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi’nde ulaşımına sunulan 21 tez bulunmaktadır.⁸⁴ Bu tezlerle ilgili sayısal bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Bu bilgilerden tarih bölümlerinin daha çok “Türk imgesi” yerine “Türk imajı” teriminin kullandığını görüyoruz.

Tablo 7. “Türk İmajı” Başlığıyla Yapılmış Tezlerin Disiplinlere Göre Dağılımı

Disiplin Alanı	Tarih Aralığı	Tezin Türü (Yüksek Lisans veya Doktora)	Toplam Tez Sayısı
Alman Dili ve Edebiyatı	2000	YL (1)	1
Doğu Dilleri ve Edebiyatları	2000 – 2001	YL (1) Doktora (1)	2
Eğitim ve Öğretim	2010	YL (1)	1
Gazetecilik	1998	YL (1)	1
Halkla İlişkiler	2007 – 2009	YL (2)	2
İngiliz Dili ve Edebiyatı	2010	YL (1)	1
İşletme	1996	YL (1)	1
Siyasal Bilimler	2011	YL (1)	1
Tarih	1998 - 2016	YL (9)	9
Turizm	2016	YL (1)	1
Uluslararası İlişkiler	1999 -2010	YL (1)	1
		Toplam	21

⁸³ Talat Fatih Uluç, *Kültürlerarası Etkileşim Bağlamında Alman Gazetelerinde Türkiye İmgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

⁸⁴ Yükseköğretim Kurulu, Ulusal Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (E. T. 01.07.2019 - Türkçe)

1.2.1.7. “Türkiye İmajı” Başlığıyla Yapılmış Tez Çalışmaları

Başlığında “Türkiye İmgesi” yerine “Türkiye imajı” terimi kullanılan tez çalışmalarının 1995 – 2016 yılları arasında yapıldığı görülmektedir ve bu alanda Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi’nde 01.07.2019 tarihi itibarıyla ulaşılabilir sunulan 15 tez bulunmaktadır.⁸⁵ Bu tezlerle ilgili sayısal bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Bu sayısal bilgilerden turizm bölümlerinin “Türkiye imgesi” yerine “Türkiye imajı” teriminin kullandığını görüyoruz.

Tablo 8. “Türkiye İmajı” Başlığıyla Yapılmış Tezlerin Disiplinlere Göre Dağılımı

Disiplin Alanı	Tarih Aralığı	Tezin Türü (Yüksek Lisans veya Doktora)	Toplam Tez Sayısı
Eğitim ve Öğretim	2014	YL (1)	1
Gazetecilik	2002	YL (1)	1
İletişim Bilimleri	2004	YL (1)	1
Halkla İlişkiler	2016	YL (1)	1
İşletme	1995	YL (1)	1
Medya	1997	Doktora (1)	1
Reklamcılık	2006	YL (1)	1
Sosyoloji	2008	YL (1)	1
Spor	2012	YL (1)	1
Turizm	2005 – 2015	YL (4)	4
Uluslararası İlişkiler	1999 -2010	YL (1) Doktora (1)	2
		Toplam	15

1.2.2. Ermenistan’da Türk İmgesi ve Algısı Üzerine Yapılan Araştırmaların Durumu

Yaptığımız araştırmalara göre Ermenistan’da Türk imgesi üzerine yapılmış önemli iki alan araştırması bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Ermenistan’da Türkiye ve Türk Algısı*⁸⁶ adlı

⁸⁵ Yükseköğretim Kurulu, Ulusal Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (E. T. 01.07.2019 - Türkçe)

⁸⁶ Salih Akyürek, Sadi Bilgiç, *Ermenistan’da Türkiye ve Türk Algısı*, Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi, (BİLGESAM), Rapor No: 41, Ankara, 20012, http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-91-2014040845ermenistan_rapor.pdf (E. T.: 15.01.2016 - Türkçe)

çalışmadır. Bu çalışma, 2010-2011 yılları arasında, Salih Akyürek tarafından Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi desteğiyle Ermenistan'da yürütülmüş olan bir anket raporudur. Ermenistan'daki Türk ve Türkiye algısını diğer ülkelerdeki Türk ve Türkiye algısıyla karşılaştırmayı hedefleyen bu çalışma 2012 yılında rapor şekline getirilmiştir. Bu anket çalışması Erivan'da üç, Gümrü'de bir olmak üzere toplam dört üniversitede (Erivan Devlet Üniversitesi, Erivan Devlet Tıp Üniversitesi, Ermenistan Devlet Üniversitesi, Gümrü Devlet Pedagoji Enstitüsü) uygulanmıştır. Anket, akademisyenler yoluyla öğrenci, akademisyen ve diğer üniversite çalışanları üzerinde uygulanmıştır.

Bu çalışmanın sonucunda, Ermenilerin sempati düzeyinin %63,7 ile en yüksek Fransızlara ve İtalyanlara; %24,4 ile en düşük düzeyin Türklere karşı olduğu görülmüştür. Bu düzey cinsiyete, mesleğe, yaşa, gelir düzeyine, tanışıklık durumuna, Türkiye'yi ziyaret etmiş olma durumuna, yurt dışına çıkmış olma durumuna, yakın görülen kültüre, siyasi eğilime ve dindarlık düzeyine göre değişiklik göstermektedir.

Ermenistan'da, Türkiye'deki demokrasi ve insan hakları algısının, Türkiye'deki yaşam algısının, Türkiye'nin ilerleyen yıllarda bölgede bir güç olmasının, kendilerini Türklere yakın hissetme konusunun olumsuz olarak ifade edildiği görülmektedir. Ermenistan'daki Türkiye ve Türk algısının kaynaklarını medya, ülkedeki genel yargı ve kitapların oluşturduğu tespitleri yapmıştır.

Ermenistan'da Türk imgesi üzerine yapılmış önemli araştırmalardan birisi de *Ermenistan ve Türkiye Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi*⁸⁷ adlı çalışmadır. Bu çalışma 2005 yılında Dr. Ferhat Kentel ve Dr. Gevorg Poğosyan tarafından Washington Amerikan Üniversitesi Küresel Barış Merkezi'nin mali katkılarıyla hazırlanmıştır. Bu

⁸⁷ Ferhat Kentel, Gevorg Poghosyan, *Ermenistan ve Türkiye Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi*, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), İstanbul, Toplumbilim ve Pazarlama Araştırmaları Merkezi (HASA), Erivan, 2005, http://tesev.org.tr/wp-content/uploads/2015/11/Ermenistan_Ve_Turkiye_Vatandaslari_Karsilikli_Algilama_Ve_Diyalog_Projesi.pdf (E. T.: 15.01.2016 - Türkçe)

proje Türkiye’de Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı (TESEV), Ermenistan’da Toplumbilim ve Pazarlama Araştırmaları Merkezi (HASA) tarafından desteklenmiştir.

Ermenistan’da ve Türkiye’de yapılmış olan anket sonuçlarına dayanan bu çalışma, bu konuda yapılmış olan ilk çalışmadır. İki ülke vatandaşlarının birbirleri hakkında ne düşündüklerini ortaya koyma hedefiyle yapılmıştır.

Bu çalışma sonucunda, iki komşu ülkenin birbirini tanımadığı ve bu bilgi eksikliğinin korku ve nefrete kaynaklık ettiği sonucuna varılmıştır. Buna ek olarak her iki ülkedeki karşılıklı algı da çok farklıdır. Bir Ermeni için Türk, soykırım iddiaları çerçevesinden algılanıyorken, bir Türk için Ermeni, “öteki” ya da “yabancı”dır. Ankete göre, her iki ülkede de millî kimlik ve ideoloji oluşumu din temelli olduğundan iki ülke arasındaki önyargıların temelini de dinî farklılıklar oluşturmaktadır.

Bu çalışma, Türklerin karşı tarafa dair bilgisinin daha az ve muğlak olduğunu göstermektedir. Ermeniler ise Türkler hakkında daha kesin fikirlere sahiptir. Ermeni düşmanı olarak öğretilen “Atatürk, Enver Paşa, Talat Paşa, Sultan Abdülhamit, Jön Türkler” hakkında üretilen imgeler bu fikirleri beslemektedir.

Her iki ülkenin karşılıklı tutumları ise farklıdır. Türkler, Ermenilerin bakış açısındaki olumsuzluk seviyelerini, Ermeniler ise Türklerin bakış açısındaki olumluluk seviyelerini bilmemektedir. Ermenilerin Türkler hakkındaki değerlendirmesi tamamen olumsuzken, Türklerin Ermenilerle ilgili değerlendirmeleri tarafsıza yakındır: Ermenilerin 2/3’ü Türk’e karşı olumsuz bir yargıya sahiplen, Türklerin 1/3’ü Ermenilere karşı olumsuz bir yargı taşıyor. Ayrıca, Ermeni bir tanıdığı olan Türk ile Türk bir tanıdığı olan Ermeni’nin görüşleri de tarafsızdır.

İki lke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki engel Ermeniler için %82’lik bir oranla “1915 Olayları”dır. Türkler için bu oran %19’dur. Araştırmada iki kültür arasındaki iletişim için “*gerekli psikolojik zeminin mevcut olduğu*”⁸⁸ iddia edilmektedir.

İki komşu ülkenin birbirleriyle ilgili bilgiyi medya, TV kanalları ve tarih kitaplarından edindiği görülmüştür. Bu araştırmada, iki ülke arasındaki ilişkilerin ticaret, iş, eğitim ve turizm gibi kanallarla gelişeceğine dair veriler elde edilmiştir.

⁸⁸ Ferhat Kentel, Gevorg Poghosyan, 2005, s. 38.

2. BÖLÜM

ERMENİ KÜLTÜRÜNDE TÜRK İMGESİNİN OLUŞUM EVRELERİ

2.1. Ermeni Kültüründe Türk İmgesinin Tarihî Arka Planı

Nedret Kuran Burçoğlu'un *Reflections on the Image of the Turk in Europe (Türk İmgesinin Avrupa'daki Yansımaları)* adlı kapsamlı çalışmasında dünya genelinde yaşayan Türk imgeleri üzerine tarih, edebiyat bilimi, uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi gibi çok farklı alanlarda pek çok bilimsel çalışma yapıldığı, II. Dünya Savaşı sonrası döneme yoğunlaşan bu çalışmaların, çoğunlukla Avrupa kültüründe yaratılmış olan Türk imgesine odaklandığı bilgisi veriliyor.⁸⁹ Ermeni kültüründe de Türk imgesi üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar, çoğunlukla alan araştırmasına (anket çalışmasına) dayanmaktadır ve günümüz Ermeni kültüründe (Ermenistan'da) Türk ve Türkiye algısı hakkında sayısal bilgiler vererek genel bir kanı oluşturmaktadır.⁹⁰ Ancak topladığımız veriler, yukarıda anılan çalışmaların Ermenistan'da yaşam ortamı bulan Türk ve Türkiye imgesinin oluşmasına neden olan tarihsel ve kültürel arka plan, konuyla ilgili ideolojik yaklaşım ve söylemler irdelenmeden gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin XI. yüzyılda başladığı gerçeği dikkate alınırsa, Ermeni kültüründe Türk imgesini tespit ettiğimiz alanların tarihsel ve kültürel derinliği ve çeşitliliği hakkında net bir görüntü sunabiliriz. Bu nedenledir ki, Ermeni kültüründe Türk imgesinin yaratılma sürecine katkısı olan alanların hepsini incelemek tezimizin hem amacını hem de içeriğini ve hacmini aşar. Ancak konuyla ilgili genel bir tablo sunmak mümkün görülmektedir. Bunun için öncelikle Ermeni kültüründe Türk imgesinin dönemlere göre değişiklik gösterdiği dikkate alınarak tarihî bir sınıflandırmaya gidilecektir. Bu amaçla tarihî süreci dört döneme ayırarak incelemeyi tasarlıyoruz: I.

⁸⁹ Detaylı bilgi için bkz.: Nedret Kuran Burçoğlu, *Reflections on the Image of the Turk in Europe*, The Isis Press, İstanbul, 2009.

⁹⁰ Detaylı bilgi için bkz.: Salih Akyürek, Sadi Bilgiç, 2012, s. 1-60 ve Ferhat Kentel, Gevorg Poghosyan, 2005, s. 1-58

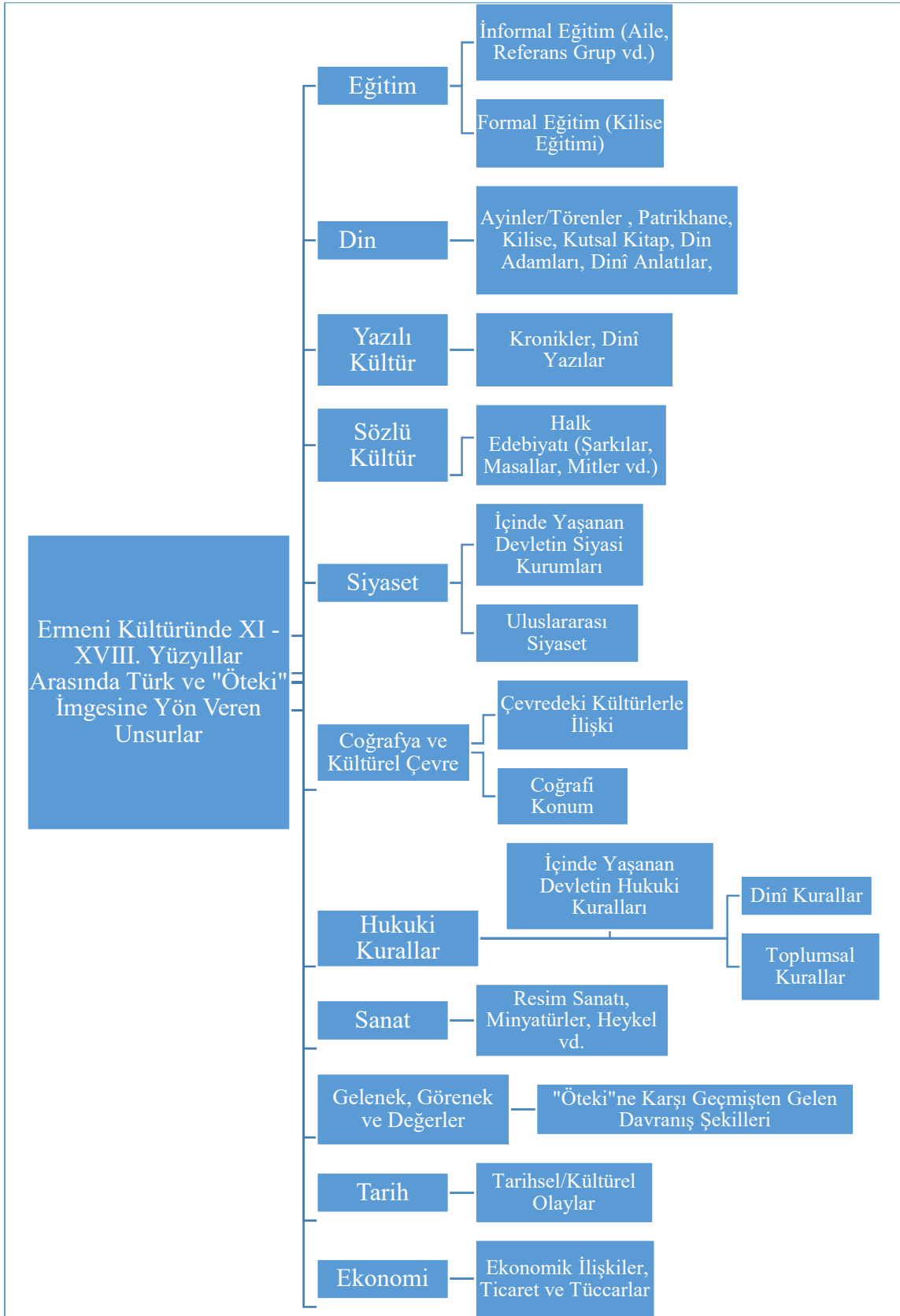
Dönem (1018-1790), II. Dönem (1790–1920), III. Dönem (1920–1991), IV. Dönem (1991’den günümüze). Bu dönemleri birbirinden kesin olarak ayırmak mümkün değildir, ancak konunun daha rahat anlaşılması için böyle bir sınıflandırma yapma ihtiyacı duyulmuştur.

2.1.1. I. Dönem (1018-1790):

Bu alt başlığın konusu olan I. Dönem’de, Türk imgesini tespit ettiğimiz kaynaklar arasında sözlü kültür ürünleri ve el yazması kronikler ön plana çıkmaktadır. 1512 yılında ilk Ermeni matbaasının kurulmasıyla birlikte Türk imgesini inceleme olanağı veren kaynaklara basın-yayın faaliyetleri de eklenmiştir.⁹¹ Ancak bu dönemde basılan eserler sayısal ve tür bazında değerlendirilirse matbaanın kurulmasının, Ermeni kültüründe yaşayan Türk imgesiyle ilgili çok önemli değişikliklere sebep olmadığı fark edilecektir. Bu çerçevede Türk imgesinin Ermeni kültüründeki oluşum evresi için referans olarak I. Dönem çalışmamızın ilgi alanına giriyor.

I. Dönemde Ermeni kültüründe Türk imgesine kaynak olabilecek unsurlar “Ermeni Kültüründe XI - XVIII. Yüzyıllar Arasında Türk ve ‘Öteki’ İmgesine Yön Veren Unsurlar” başlıklı tabloda gösterilmektedir. İlk dönem olmasına rağmen tabloda yer alan alanların ve kaynakların çeşitliliği dikkat çekmektedir. Ancak bu dönemde incelemeye tabi tuttuğumuz kaynaklar yalnızca yazıya aktarılmış sözlü kültür ürünleri ve yazılı kültür ürünleri olmuştur. Ayrıca aşağıdaki tabloda yer alan başlıkları ve bu başlıkların birbiriyle ilişkisini her yönüyle incelemek de tek bir çalışmanın sınırlarına sığmayacak niteliktedir. Örneğin, siyasetin, ekonomi ve hukukla olan karşılıklı ilişkisi farklı yönlerden irdelenmesi gereken konular arasındadır. Bu nedenle araştırmanın tutarlılığı için sınırlandırma yapmak ve belli örnekleri değerlendirmek gerekmiştir.

⁹¹ İlk Ermeni matbaasının kuruluş yılına dair kesin bilgi olmamakla birlikte, Hagop Meğapard’ın 1511 ya da 1512 yılında kurduğu matbaa referans alınmaktadır. Bkz.: Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasındaki Ermeni Kimliği*, (Çev.:Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 41 - 42.

Tablo 9. Ermeni Kültüründe XI - XVIII. Yüzyıllar Arasında Türk ve "Öteki" İmgesine Yön Veren Unsurlar

Bu alt başlıkta, Ermeni kültüründe Türk imgesinin tarihsel köklerini incelerken, öncelikle sözlü ve yazılı kaynakların objektifliği ve gerçekliği eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilecektir. İnceleme konusu olan kaynakların bulundukları şartlara göre ve dönemin ideolojik söylemlerine göre yazıldığı veya sonradan yazıldığı göz önünde bulundurulacaktır. Ayrıca kaynakların Klasik Ermeniceden Doğu Ermeniceye ve İngilizceye yapılan çevirilerinde çevirmenin veya araştırmacının konuyla ilgili yorumlarının (yan metinlerin) olması da kaynaklara etki eden ikincil bir ideolojik unsur olarak değerlendirilecektir.

Bu bağlamda inceleyeceğimiz kaynakların, Ermenistan'daki bilimsel çalışmalarda eleştiri süzgecinden geçirilip geçirilmediği, buna bağlı olarak da Ermeni halkına “tarihsel gerçek” olarak sunulan belgelerin Ermeni halkının “tarihsel hafızasında” nasıl bir Türk imgesi oluşturduğu bu alt başlığın ilgi alanında olacaktır. Bu ilgi çerçevesinde farklı dönemlerde yaşanmış tarihî olaylarla ilgili yapılan çalışmalar üzerinde metin analizi yapılacaktır.

Tarih kitaplarında verilen bilgilere göre, Türk-Ermeni ilişkileri 1018 yılında Çağrı Bey (989-1060) kumandasındaki Türk birliklerinin Van civarını almaları ile başlamıştır.⁹² *Ermeni Sovyet Ansiklopedisi*'ne göre, XI. yüzyıl Ermeni tarihinde/kültüründe Türk imgesiyle ilgili bilgilere Aristakes Lastivertsî aracılığı ile ulaşmaktadır. Ermeni kaynaklarında Aristakes Lastivertsî'nin, Ardzen şehri yakınlarındaki Lastiver kasabasında doğan bir din adamı ve tarihçi olduğu varsayılmaktadır.⁹³ Aristakes Lastivertsî'nin, *Tarih* (*Պատմություն*) adlı eserinde anlattıklarından tanıklık ettiği

⁹² Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara, 2007, s. 11–28. Hüsamettin Yıldırım, “Ermeni İddiaları ve Gerçekler, Selçuklular Döneminde Türk – Ermeni İlişkileri”, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/iliskiler/selcuklu.html> (E. T.: 05.12.2017 - Türkçe)

⁹³ Հայկական սովետական հանրագիտարան, ՍՍՀ Միությանը ներսի սովետի հրատարակչություններ, Երևան, 1972, s. 62.

olayları kaydettiği sonucunu çıkartıyoruz. Bu olaylar Türklerin Anadolu'ya akınları, Tuğrul Bey (993-1063) ve Alparslan'ın (1029-1072) seferleri gibi konulardır.⁹⁴

Aristakes Lastivertsi'nin *Tarih*'inde “düşmanlar” olarak anılan kişilerin Kars şehrine saldırısı anlatılmaktadır. Lastivertsi, kitabının XV. Bölümünde andığı bu düşmanların kim olduğu konusunda net bir bilgi vermiyor, bununla birlikte eserin çok sonra gerçekleştirilen çevirilerinde Lastivertsi'nin Selçukluları kastettiği yorumu yapılmıştır. Örneğin, Vazgen Gevorgyan söz konusu eseri 1971 yılında Klasik Ermeniceden Doğu Ermeniceye çevirmiş ve çeviri eserin açıklama bölümünde Lastivertsi'nin “düşman” olarak tanımladığı halkın Selçuklular olduğu yorumunu yapmıştır. Daha sonra, 1985 yılında Robert Bedrosian da bu yorumu tekrarlamış ve Klasik Ermeniceden İngilizceye yaptığı *Aristakes Lastivertsi's History (Aristakes Lastivertsi'nin Tarihi)* adlı çeviride “düşman” olarak nitelendirilen kişilerin Selçuklular olduğunu söylemiştir.⁹⁵ Aristakes Lastivertsi ise yukarıda andığımız kitabında “düşmanı” şöyle anlatmıştır: “...şehrin içine girdikten sonra kılıç çekerek herkesi acımasızca öldürdüler, bu tarih büyük bir ağıt hak etmektedir.”⁹⁶ Bunu takip eden satırlarda olumsuz imgenin arttığı görülmektedir: “Şehir insanlardan boşaltıldı, sadece şehrin yukarısında bulunan kaleye girenler kurtuldu. Ordular bütün gün burada kalarak, yağmaladılar ve evleri yıktılar. Daha sonra şehri ateşe verip, esir ve tutsakları alarak kendi ülkelerine gittiler.”⁹⁷ Aristakes Lastivertsi'nin “düşman”ları tanımlanırken açık bir şekilde herhangi bir halkın adını anmaması yazarın tercihidir. Çevirilerinde “düşman” sözcüğüne ad verilmesi ise okuru yönlendirmek amacıyla çevirmenler tarafından yapılmış bir müdahaledir.

⁹⁴ Արիստակէս Լաստիվէրտցի, *Պատմություն*, Հայաստանի հրատարակչություն, Երևան, 1971.

⁹⁵ Aristakes Lastivertsi, *Aristakes Lastivertsi's History*, (Çev.:Robert Bedrossian), 1985, <http://www.attalus.org/armenian/altoc.html> (E. T.: 05.12.2017 - İngilizce)

⁹⁶ Արիստակէս Լաստիվէրտցի, 1971, s. 55.

⁹⁷ ibid, s. 55.

Lastivertsî, incelemekte olduğumuz eserinin XVI. bölümünde de aynı tutumu sergilemiştir: Hem bölümü “Sultan’ın Gelişi Hakkında” başlığıyla adlandırırken hem de bölüm içinde sultanı anarken isim vermek yerine, sultanı unvanıyla anmayı tercih etmiştir. Çevirmen Vazgen Gevorgyan ve Robert Bedrosian da tutumlarını değiştirmeden yorum yapmışlardır: “Sultan” olarak adlandırılan kişinin Tuğrul Bey olduğuna işaret etmişlerdir.⁹⁸ Lastivertsî, özgün metinde Sultan’ı şöyle tasvir etmiştir: “*Ölüm soluyan (ölüm yayan), kana susamış, canavar Sultan üzerimize hareket etti*”⁹⁹ Vazgen Gevorgyan ve Robert Bedrosian’ın yorumundan hareket edersek, Lastivertsî’nin yazdığı kronikte, Ermeni kimliği oluşturulurken ilk kez “öteki” imgesinin sembolü olarak Türk kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kronik, yukarıda anılan çevirmenlerin yorumuyla “ötekileştirmenin” açık bir şekli olan “Türkofobi”nin ilk kaynağına dönüştürülmüştür.¹⁰⁰

XII. yüzyılda ise, Türk imgesini incelememize olanak veren kaynaklar Urfalı Matteos (1102-1137) ve Anili Mihitar’a (XII. yy. sonu – XII. yy. başı) aittir. Matteos’un *Bagratunilerin Kralları İçin Urfalı Papaz Matteos’un Hazırladığı Tarih ve 400 Tarihinden Başlayarak 610 Tarihinin Bitimine Kadar Diğer Detaylar* (Պատմութիւն արարեալ Մատթէոսի մեծի քահանայի Ուրհայեցոյ վասն Բագրատունեաց թագաւորացն եւ այլոց քաղաք ի ԴՃ թուականէն սկսեալ մինչեւ ի ՌԺԱ թիւն ամսորեայ) adlı kroniği, 952 -1136 tarihleri arasında Doğu Anadolu’da ve Kafkasya’da gerçekleşen olaylar hakkında bilgi sunmaktadır. Hrant Der Andreasyan’a göre Urfalı Matteos’un doğum ve ölüm tarihleri belli olmamakla birlikte ölüm tarihinin eserini bitirdiği tarih olan 1136 olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰¹

⁹⁸ Bkz.: Aristakes Lastivertsî, *Aristakes Lastivertsî’s History*, (Çev.:Robert Bedrossian), 1985, <http://www.attalus.org/armenian/altoc.html> (E. T.: 05.12.2017 - İngilizce)

⁹⁹ Արիստակէս Լաստիվերտի, 1971, s. 55.

¹⁰⁰ Ermeni kültüründe Türkofobi ile ilgili değerlendirmeler için bkz.: Nuri Bilgin “Mitos Ve Tarih”, (Ed.: Hikmet Özdemir), *Türk – Ermeni İhtilafı Makaleler*, TBMM Basımevi, Ankara, 2007.

¹⁰¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.:Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara, 2000, içinde Hrant Der Andreasyan’ın ön sözü bölümünde s. XXII-XXIV.

Urfalı Matteos'un eserinde Türk imgesi ile ilgili birçok örnek bulmak mümkündür. Bu imgeleri ön plana çıkartmadan önce Matteos'un eserinde bahsi geçen *Tacik* sıfatını kimler için kullandığını açıklamak doğru olacaktır. Zira Ermeniler "Tacik" kelimesini Türkleri "öteki" olarak tanımlarken kullanır ve Ermeni kültüründe tarihî kökleri çok eskiye dayanan bir kelimedir. *Tacik*, eski Ermenice metinlerde bütün göçebe kabileler, Arap istilasından sonra ise Müslüman Araplar için kullanılmıştır.¹⁰² XI. yüzyılda Ermeniler için "olumsuz" bir anlam içeren *Tacik* kelimesi Türkleri de tanımlayan bir kavrama dönüşmüştür. Bu bilgilerden yola çıkarak Ermeni kültüründe "öteki" olarak olumsuz bir imgeyi işaret eden "Tacik" kelimesiyle Türklere gönderme yapıldığı çıkarımı yapılabilir.

Matteos, 1018-1019 yılları arasındaki Selçukluların akınlarından bahsederken "Tacik" kelimesinin yanı sıra "Türk" kelimesini de kullanmıştır. Klasik Ermenice üzerinden incelediğimiz eserin ilk bölümünde Türklerle ilgili şu sözler yer almaktadır: "*O zamanlarda Türk adıyla anılan barbar, kanunsuz millet, ordu kurdu, Ermenilerin dünyası Vaspurakan'a girdi, İsa'ya inananları acımasızca kılıçtan geçirdi.*"¹⁰³ Bu metinde olumsuz Türk imgesi yaratılırken İsa'ya yapılan vurgu dikkat çekmektedir. Zira buradaki söylemde Ermeni kimliğine değil, bir üst kimlik olan Hristiyanlığa gönderme yapılmaktadır. Matteos'un eserinin ikinci bölümünde ise olumlu Türk imgesi örneklerini görmek mümkündür: "*Türk komutan orduyu tekrar topladı ve Arapların üzerine geldi ve kahramanca savaş yaptı, onları kaçırdı ve Arap ordularından elli bin kişi Halpa [Halep] şehrine geldiler ve [onlar] Antakya komsu (grafi) Tangre'nin elinde (himayesinde) olmak istediler...*"¹⁰⁴ Eserde buna benzer kahramanlığa ya da cesurluğa gönderme yapan ikinci örnek de İranlı Emir Ahsis [Atsız] hakkındadır: "*6 yıl önce onun orduları geldi ve Dimişk [Şam] şehrini aldı ve Dimişk ve bütün deniz sahil bölgelerini yöneten İranlı Emir Ahsis'i*

¹⁰² Urfalı Mateos, 2000, s. 3. (Konuyla ilgili bilgi Eduard Dulaure'ın notları bölümünde verilmektedir.)

¹⁰³ Մատթէոս Ուրբայեցի, *Պատմոյթիւն աղաքեալ Մատթէոսի մեծի քահանայի Ուրհայեցոյ վասն Բագրատունեաց թագաւորացն եւ այլոց բազմաց ի ԴՃ թուականէն սկսեալ մինչեւ ի ՌԺԱ թիւն աւարտեալ* <https://goo.gl/oV2QyG> (E. T.: 11.12.2017 - Ermenice)

¹⁰⁴ Մատթէոս Ուրբայեցի, <https://goo.gl/oV2QyG> (E. T.: 11.12.2017 - Ermenice)

öldürdü. Bu Ahsis Türk idi ve çok cesur ve savaşçıydı. O, Mısır'ı yendi ve Mısır Kralı Aziz'e darbe vurdu ve o bu şehirden çıktı.”¹⁰⁵ Eser genel olarak incelendiğinde bu iki olumlu Türk imgesinin dışında olumlu bir imge tespit edemedik. Türklerin Ermeniler dışındaki halklarla savaşırken kahraman olarak adlandırıldığını veya başka bir devletin yöneticisi olan Türk'ün cesur ve savaşçı olarak olumlu niteliğe sahip olduğunu görüyoruz.

XIII. yüzyıla gelindiğinde de Kirakos Gandzaketsi'nin (Türkçesi: Genceli Kirakos, 1201/1203-1271) *Ermenilerin Tarihi*¹⁰⁶ (*Պատմություն հայոց*) adlı eserinde Türk imgesine rastlıyoruz. Ermeni tarihçinin eserinde daha çok Transkafkasya ile ilgili olaylar anlatılmakla birlikte Türkler hakkında da bilgiler bulunmaktadır.¹⁰⁷ Kirakos Gandzaketsi, Abbasi Halifesi Cafer el Mansur (~708/719-775) tarafından gönderilen bir Türk komutanını “düzenbaz” ve “cani” olarak tasvir etmektedir. Örnek: “...*Capar, bu konuda bilgilendirilince çok sinirlendi, Ermenistan'a adı Buğa olan düzenbaz ve cani bir Türk komutan gönderdi.*”¹⁰⁸ XIII. yüzyılda yazılan bu kronikten, Ermeni kültüründe ilk Türk imgesinin (XI ve XII. yüzyıldan önce) VIII. yüzyılda Abbasi ordusundaki Türk askerleri aracılığı ile oluştuğu bilgisi mevcut, ancak toplum tarafından Türklerin nasıl algılandığını tespit etmek için o döneme ait ihtiyaç duyduğumuz yazılı bir kaynağa ulaşamadık.

Yukarıdaki örneklerin yanı sıra Gandzaketsi'nin eserinin ilk bölümünde olumlu ve olumsuz Türk imgesini birlikte görüyoruz: “*Ve ondan [Alp Aslan'dan] sonra Melikşah olarak adlandırılan, onun hayırlı oğlu yönetti. O [Melikşah] babasının kötülüklerine*

¹⁰⁵ Մատթեոս Ուրխալեցի, <https://goo.gl/oV2QyG> (E. T.: 11.12.2017 - Ermenice)

¹⁰⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն հայոց*, <https://goo.gl/kSmWoD> (E. T.: 12.12.2017 - Ermenice)

¹⁰⁷ Kirakos Gandzaketsi hakkında detaylı bilgi için bkz.: Վ. Դ. Արաքելյան, “Կիրակոս Գանձակեցի, (Մահվան 700-ամյակի առթիվ)”, [http://hpj.asj-oa.am/1778/1/1972-1\(48\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1778/1/1972-1(48).pdf) (E. T.: 12.12.2017 - Ermenice)

¹⁰⁸ Orijinal metinde “Capar” olarak geçen kişi “Cafer el Mansur”dur. “Buğa” olarak geçen kişi “Buğra” isimli bir Türk askeridir. Cafer el Mansur döneminde (754 – 775), Türkler Abbasi ordusuna alınmaya başlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Mehmet Azimli, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu” <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=366410> (E. T.: 12.12.2017 - Türkçe)

benzemedi, iyi şeyler düşündü, kendisine itaat eden herkese, özellikle Ermeni halkına iyilikler yaptı.”¹⁰⁹ Melikşah döneminde, Ermenilerin iskânı, Ermeni kilisesi ve manastırlarının Selçuklu Devleti himayesine alınması gibi gelişmeler olumlu imgenin oluşmasını sağlamıştır.¹¹⁰ Alparslan döneminde de Selçuklu yönetimini kabul eden ve vasal olan Ermeniler bulunmaktadır.¹¹¹ Ancak bu tür gelişmeler Gandzaketsi’nin incelediğimiz kroniğinde olumlu bir Türk imgesi sunmak için kullanılmamıştır.

Gandzaketsi’nin eserinde dikkat çeken bir diğer nokta da Kilikya bölgesine göç eden Ermeniler hakkında bilgi vermesidir. Gandzaketsi’ye göre Ermenilerin Kilikya bölgesine yerleşmesinin sebebi Türklerdir: “*Türk egemenliği başlayınca, 50 Ermeni önder Maraş’a geldi ve adı Pilartos [Philaretos] olan cesur bir Ermeni buldular...*”¹¹² Oysa Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler* adlı çalışmasında XI. yüzyılın başlarında Philaretos Brachamios’un savaşlar nedeniyle Maraş’a doğru göç ettiği ve burada 50 kişilik bir çete ile Bizans’a itaat etmek istemediği bilgisini veriyor.¹¹³ Ermenilerin Kilikya bölgesine gelmesi, Haçlı seferlerinin başlaması ve Türklerin Anadolu’ya girişi hemen hemen aynı dönemde olmuştur. Bu dönemde Batı Hristiyan toplumu içinde de ilk kez Türk imgesi belirmeye başlamıştır. Nedret Kuran Burçoğlu’nun kullandığı verilere göre, 1088 yılında Bizans İmparatoru Alexius Comnenus’un (1048-1118) Flandra Kontu I. Robert’e (?-1093) gönderdiği mektupta Türkler “vahşi”, “barbar”, “Hristiyanlığı tehdit eden” kişiler olarak anlatılmıştır. Bu imge yüzyıllar boyunca yaygın olarak devam etmiştir.¹¹⁴

¹⁰⁹ Կիրակոս Քանձակեցի, *Պատմութիւն հայոց*, <https://goo.gl/kSmWoD> (E. T.: 12.12.2017 - Ermenice)

¹¹⁰ Detaylı bilgi için bkz.: Mehmet Ersan, “Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XII. Yüzyıllar)”, http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/2-Cilt/11-Mehmet-ERSAN.pdf (E. T.: 05.09.2018 - Türkçe)

¹¹¹ Mehmet Ersan, 2007, s. 165.

¹¹² Կիրակոս Քանձակեցի, <https://goo.gl/kSmWoD> (E. T.: 12.12.2017 - Ermenice)

¹¹³ Mehmet Ersan, 2007, s. 37-38.

¹¹⁴ Nedret Kuran Burçoğlu, “A Glimpse at Various Stages of the Evolution of the Image of the Turk in Europe: 15. to 20. Century”, (Edit.: Mustafa Soykut), *Historical Image of the Turk in Europe: 15. Century to the Present*, The Isis Press, İstanbul, 2003, s. 25.

XIII. yüzyılda, eserinde Türk imgesini tespit ettiğimiz bir diğer kişi Tarihçi Vardan'dır (~1200-1271). Vardan, *Tarihin Derlemesi* (Հաւաքումն պատմութեան) adlı eserinde 889-1269 yılları arasındaki olayları, Selçukluların Anadolu'yu fethini, Selçukluların Bizanslılara ve Haçlılara karşı olan savaşlarını anlatmıştır.¹¹⁵ Türklerin güç kazandığından bahseden tarihçi, Tuğrul Bey'in (990-1063) Sultan oluşundan bahsetmiştir.¹¹⁶ Vardan, Alparslan'dan bahsederken şunları söylemektedir: "...Tuğrul'dan sonra amcazadesi olan Alp Aslan geldi ve bütün memleketi kana boyadı..."¹¹⁷ İlerleyen sayfalarda bu olumsuz imgelerin yanı sıra olumlu imgeler de bulunmaktadır. Örneğin, Tuğrul Bey'den bahsederken onun bir esiri önce Müslüman olmaya davet ettiği, ancak kabul etmediği halde esiri serbest bıraktığı anlatılmaktadır.¹¹⁸ Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Melikşah'tan (1055-1092) bahsederken "...memleketimize karşı merhametli ve iyi düşünen bir zattı..."¹¹⁹ şeklinde bilgi vermiştir. Tarihçi Vardan ve Kirakos Gandzaketsi'nin kroniklerinde bölgedeki savaşlardan dolayı Alparslan dönemi hakkında olumsuz Türk imgesi ön plana çıkarken, Melikşah döneminde daha çok iskân politikası uygulandığı için olumlu bir Türk imgesi görülmektedir. Burada Türk yöneticilerin Ermenilere yönelik uyguladığı politikaya göre Türk imgesinin değişkenlik göstermesi söz konusudur.

Yukarıda incelediğimiz eserlerin yanı sıra XIII. yüzyılda Türk imgesi örneklerini görebileceğimiz Tarihçi Hetum'un (?) *Tatarların Tarihi* (Պատմություն թաթարաց) ve Grigor Tzerets Hılatetsi'nin (1349-1425) *Felaketten Edebî Bir Anıt* (Յիշատակարան անխիղ) başlıklı çalışmaları da bulunmaktadır.

XIV. yüzyılda Moğolların Anadolu'ya yaptıkları akınların izleri çok güçlüdür. Savaş koşullarının şekillendirdiği bu dönemde Türk imgesini inceleyebileceğimiz yazılı bir

¹¹⁵ Urfalı Mateos, 2000, s. XXIII.

¹¹⁶ ibid, s. 169.

¹¹⁷ ibid, s. 171.

¹¹⁸ ibid, s. 175.

¹¹⁹ ibid, s. 184.

kronik tespit edemedik. Ancak bu dönemde sözlü kültür ürünlerinde Türk temalı eserlerin bulunduğunu düşünüyoruz. Bizi bu fikre götüren XIII. yüzyıldan sonra Türkçe şiir yazan Ermenilerin olduğuna dair kanıtların bulunmasıdır. XIII. yüzyılda Ermeni Âşık Erzincanlı Hovhannes’e ait Türkçe eseri bu konuya örnek olarak gösterebiliriz:

*“Sensin arı gız Meriem
Yazıhlarımā derman
Tangrıdır senden doğan
Tangrım anası Meriem”¹²⁰*

Türkçe şiirlerin dışında Ermenilerin Türk kültürüyle olan etkileşiminin farklı boyutları bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Türkçe kişi isimlerinin Ermeniler tarafından kullanılmasıdır. Jos Weitenberg, “Ermeni Antroponiminin Yansıması Olarak Orta Doğuda Kültürel Etkileşim, 12-13. Yüzyıl Künyeleri”¹²¹ (“Cultural Interaction in the Middle East as Reflected in the Anthropony of Armenian 12th-14th Century Colophons”) adlı makalesinde XII. yüzyıldan sonra Türkçe kişi isimlerinin Ermeniler arasında kullanıldığını tespit etmiştir. Weitenberg, XII. yüzyılda “Gürcü”, XII. yüzyılda “Hatunik” ve XIV. yüzyılda “Aslan”, “Hatun”, “Karaman” “Karaçay” ve “Uslu” gibi kişi isimlerinin kullanımda olduğunu belirtmektedir.

XVI. yüzyılda ise “gusan” olarak adlandırılan Ermeni halk ozanlarına “aşuğ” denmeye başlandığı gözlemlenmektedir.¹²² Ermeni-Türk etkileşiminin bu türden izleri Ermeni kültüründe olumlu bir Türk imgesi olduğuna dair ipuçları verirken, Ermeni halk edebiyatı diline ve kültürüne “öteki” kavramının yerleştiği çıkarımını da yapmamıza olanak sağlıyor.

¹²⁰ Fikret Türkmen, “Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri”, (Ed.:Halil İnalıcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry), *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul, 1982, s. 16. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/112787> (E. T.: 06.09.2018 - Türkçe)

¹²¹ Jos Weitenberg, “Cultural Interaction in the Middle East as Reflected in the Anthropony of Armenian 12 th – 14th Century Colophons”, (Ed.: Murre-van den Berg, H.L.), *Redefining Christian Identity: Cultural Interaction in the Middle East Since the Rise of Islam*, Uitgeverij Peeters en Department Oosterse Studies, Leuven – Paris - Dudley 2005, s. 265 - 275.

¹²² Detaylı bilgi için: İlhan Başgöz, “From Gosan To Ozan”, *Turcica*, 2001, S. 33 s. 229-236.

XV. yüzyılda ise Türk imgesini, Tovma Metzopetsi (1378-1446) tarafından yazılan *Kronoloji/Timur'un Tarihi ve Onun Halefleri*¹²³ (*Պատմագրություն/Պատմության Լամի Թանխայ եւ յաշորիսց իրոց*) adlı eserde görmek mümkündür. Van'ın Erciş ilçesine yakın bir köyde yaşayan Tovma Metzopetsi, eserinde Timur'un (1370-1405) istilasını anlatmaktadır. Van bölgesindeki Türk beylikleri hakkında bilgi veren Metzopetsi, eserinin 33. bölümünde Türkmen Yusuf'un faaliyetlerinden bahseder.¹²⁴ Metzopetsi bu bölümde, Türkmen Yusuf'un, Timur öldükten sonra, (1406 yılında) Şam'da hapisneden çıktığını, Bitlis şehrine gelerek burada Emir Şeref'in oğlu Şemseddin'i savaş için hazırladığını söylemektedir.¹²⁵ 47. bölümde ise, Timur İmparatorluğu'nun III. hükümdarı Şahruh'un (1405–1447) Türkmenleri yendiğinden ve Türkmen Yusuf'un Oğlu İskender ve Türkmen Osman¹²⁶ arasındaki ihtilaftan bahseder.¹²⁷ Timur ve Şahruh'un Anadolu'ya seferleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu beyliklerinin çatışmaları bölgede yaşayan halkı olumsuz etkilemiştir. Bu tarih kitabında verilen bilgilerin İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* adlı çalışmasında verilen bilgilerle uyduğu görülmektedir.¹²⁸

XV. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından İstanbul'un fethi, Ermenilerin kültür yaşamında büyük bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Zira Bizans tarafından (aşağıda tartışacağımız) dinî sebeplerden dolayı İstanbul dışında tutulan Ermenilerin dinî merkezi, 1461 tarihinde Bursa'dan İstanbul'a taşınır ve İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi kurulur. Bursa Ermeni Piskoposu Ovakim ise Fatih Sultan Mehmet tarafından Patrik olarak atanır.

¹²³ Թովմա Մեծոփեցի, *Պատմագրություն*, <https://goo.gl/JChixr> (E. T.: 20.12.2017 - Ermenice)

¹²⁴ Türkmen Yusuf, Türk kaynaklarında Kara Yusuf Bey olarak geçmektedir. 1355 yılında Van'ın Erciş ilçesinde doğan Kara Yusuf Bey, 1388 – 1420 tarihleri arasında Karakoyunlu Devleti'nin (1365 – 1469) hükümdarlığını yapmıştır. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 187.

¹²⁵ Orijinal metinde Bitlis Emiri Şeref Oğlu Şems ud-din'in adı “Şamşadin” olarak geçmektedir. Bkz.: <https://goo.gl/Nyd5xw> (E. T.: 20.12.2017 - Ermenice)

¹²⁶ Orijinal metinde Türkmen Osman'ın adı “Türkmen Otman” olarak geçmektedir. Türk kaynaklarında Kara Yülük Osman olarak geçen bu kişi Akkoyunlu Devleti'nin (1340 – 1514) hükümdarıdır. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, s. 180.

¹²⁷ Թովմա Մեծոփեցի, *Պատմագրություն*, <https://goo.gl/wKujSx> (E. T.: 03.01.2018 - Ermenice)

¹²⁸ Detaylı bilgi için bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, s. 180 – 185.

Fatih Sultan Mehmet ve Piskopos Ovakim arasında geçen konuşmaya ilişkin G. Çarkcıyan'ın aktardığı bir anlatı Ermeni kültüründe Türk imgesiyle ilgili ipuçları sunmaktadır. Bu anlatıya göre Fatih Sultan Mehmet, Bursa'da bulunduğu sırada Ermeni Piskoposu ile tanışmaya gider ve Ermeni Piskoposu Ovakim'e İstanbul'u aldığı anda kendisini patrik yapacağını söyler.¹²⁹ Anlatıya dayanan bu hikâye, bu dönemde olumlu bir Türk imgesinin olduğunu göstermektedir.

Ermenilerin geçmişte dinî merkezlerinin Bizans İmparatorluğu'nun değil, Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındaki bölgelerde kurulması da Osmanlı Devleti'nin Ermeni halkına ve kilisesine karşı politikasını göstermektedir. Bu noktada Ermenilerin Bizans İmparatorluğu içindeki sosyal-siyasal durumuna kısaca değinmek yerinde olacaktır.

301 yılında Ermeniler, Sasani baskısı karşısında Bizans'a yaklaşmışlar, devletleşme ideali ile Hıristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardır. Sasanilere karşı savaşırken Bizans'tan sürekli yardım isteyen Ermeni yöneticiler, destek bulamayınca hayal kırıklıklarını ifade etmişlerdir. Örneğin, Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi* adlı çalışmasında 481-484 tarihlerinde Perslerle yapılan savaşta Bizans'ın verdiği sözü tutmadığına vurgu yapar.¹³⁰ VI. yüzyılda Ermeniler monofizit yaklaşımı kabul etmişler ve bu tarihten sonra Bizans tarafından sürekli ayrımcılığa tabi tutulmuşlardır.¹³¹ Bu sebeplerden dolayı Ermeni kilisesi Anadolu'da Türk hâkimiyetine kadar gelişme olanağı bulamamıştır. XIII. yüzyılda Melikşah döneminde Ermeni kiliselerinin bir çatı altına toplanması, XIV. yüzyılda Orhan Gazi döneminde Bursa'da Ermeni piskoposluğunun kurulması ve Fatih Sultan Mehmet döneminde ise İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'nin açılması Ermeni kültüründe olumlu Türk söylemlerinin ve buna bağlı imgelerin ortaya çıkmasında etken olmuştur.

¹²⁹ G. Çarkcıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006, s. 18.

¹³⁰ Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, Erivan, 2007, s. 58.

¹³¹ ibid, s. 60.

XV. yüzyılda yukarıdaki örneklerin aksine Ermeni kültüründe olumsuz Türk imgesi örneklerini de görmek mümkündür. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Ankaralı Abraham tarafından yazılan *İstanbul'un Düşüşü Üzerine Ağıt* (*Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքի Կոստանդնուպոլսոյ՝ վասն տիրելոյն տաճկաց*) adlı eserde İstanbul'un Osmanlı Devleti yönetimi altına geçmesi şu sözlerle ifade edilmektedir:

*“Dokuz yüz iki yılında,
Acı ve kötü zamanlarda,
Tanrı yine çok kızdırıldı,
Rum ve Yunan milleti tarafından.*

*Korkunç Sultan ortaya çıktı
Onu Mehmet diye adlandırıyorlardı
O, Osman'ın soyundandı,
Ve büyük hünkâr Murat'ın¹³² evladıydı.”¹³³*

Şiirde, “Tanrı yine çok kızdırıldı” gibi dinsel söylemlerle XV ve XVI. yüzyıllarda Avrupa'daki Türk imgesine benzer ifadelerin yer aldığını görüyoruz.¹³⁴ Şiirde Fatih Sultan Mehmet, korkunç sultan olarak anılırken, II. Murat “büyük hünkâr” olarak olumlu bir yaklaşımla betimlenmiştir. Bu konu araştırılmış, ancak II. Murat'ın neden “büyük hünkâr” olarak adlandırıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

XV. yüzyıldan XVI. yüzyıla geçtiğimizde Ermeni kültürü açısından önemli bir gelişme yaşanır. Bu dönemde Avrupa'daki gelişmeleri takip eden Venedikli Hagop Meğabard (?), 1512'de ilk Ermeni matbaasını kurmuştur. Ermenice basım-yayım faaliyetlerinin düzenli olarak başlatılması Apkar Tıbir (?) tarafından 1567 yılında İstanbul'da kurulan matbaa ile başarılmıştır. Bununla birlikte XVI. yüzyılın sonuna kadar Ermeni basımevlerinde

¹³² Osmanlı Devleti'nin altıncı padişahı II. Murat (1404-1451).

¹³³ Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzuounian, *The Heritage of Armenian Literature*, (Ed.: Agop J. Hacıyan) Volume II, Wayne State University Press, Detroit, 2002, s. 714 – 715.

¹³⁴ Alman din adamı Martin Luther (1483-1546) dinsel söylemlerinde olumsuz bir Türk imgesi çizer. Ona göre Türk, “Tanrının kırbacı” ve “sahte Hristiyanların günahının cezası”dır. Detaylı bilgi için bkz. Onur Bilge Kula, 1993, s. 85-107,

yalnızca 20 kadar kitap basılmıştır. Bu kitapların geneli dinî içeriklidir, bu nedenle tezimizin araştırma alanı dışında kalmıştır.¹³⁵

XVI. yüzyılda basılan dinî içerikli kitapların yanında kronikler varlığını devam ettirmektedir. Bu dönemde Grigor Kamahetsi'nin (1576-1643) *Kronoloji* (*Ճամանակագրություն*) adlı eserinde yaratılan Türk imgesi incelemeye değer nitelikler taşır. Kamahetsi, *Kronoloji* adlı eserinin ikinci bölümünde Türklerin Anadolu'ya girişlerini şu şekilde anlatmaktadır: “1018 tarihinde Tanrının gazabı olan öfke uyandı, Türkler Hristiyanların üzerine yürüdüler ve onları acımasızca yok ettiler...”¹³⁶ Aynı ifadeyi XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başında yaşamış olan Arakel Davrijetsi'nin (~1590-1670) *Tarihlerin Kitabı* (*Գիրք պատմություն*) adlı eserinin 56. bölümünde de görmek mümkündür.¹³⁷ Bu eserde, Kamahetsi'nin verdiği bilginin Davrijetsi tarafından eleştiri süzgecinden geçirilmeden olduğu gibi alıntılandığı ve aktarıldığı tespit edilmiştir. Burada “Tanrı'nın gazabı” ve “Hristiyanları... acımasızca yok ettiler” gibi dinsel söylemler çerçevesinde Türkleri, “öteki”ni temsil eden dinî bir grup olarak tanımlama söz konusudur. Bunun yanı sıra Kamahetsi'nin *Kronoloji* adlı eserinde olumlu Türk imgesi örneklerini de görebileceğimiz bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm “Sultan Ahmet İçin” başlığını taşımaktadır ve Sultan Ahmet'i¹³⁸ öven şu ifadelerle yer verilmektedir: “Ve bu Sultan Ahmet çok barışseverdi ve nazik ve sakindi ve merhametli ve Hristiyan severdi ve fakirlere merhametliydi...”¹³⁹ Bu ifadelerin devamında bir vezirin Ermenilerden vergi aldığı için halkın şikâyetçi olduğu; Sultan Ahmet'in de Ermeni papazı çağırarak konuştuğu ve alınan vergiyi geri verdiği anlatılmaktadır.

¹³⁵ 16. yüzyılda Ermeni matbaasında basılan kitaplar için bkz.: <https://goo.gl/tBT5Pu> (E. T.: 21.01.2018 - Ermenice)

¹³⁶ Գրիգոր Վարդապետ Կամախացի/Դարանաղցի, *Ճամանակագրություն*, <https://goo.gl/LUtQLh> (E. T.: 03.01.2018 - Ermenice)

¹³⁷ Առաքել Դարժեցի, *Գիրք պատմություն*, <https://goo.gl/o6MC2w> (E. T.: 10.01.2018 - Ermenice)

¹³⁸ Osmanlı Devleti'nin on dördüncü padişahı I. Ahmet (1590-1617).

¹³⁹ Առաքել Դարժեցի, *Գիրք պատմություն*, <https://goo.gl/o6MC2w> (E. T.: 10.01.2018 - Ermenice)

XVII. yüzyılda ise Yeremia Çelebi Kömürcüyan'ın (1637-1695) *İstanbul'un Tarihi*¹⁴⁰ (*Մասնագործի պատմություն*) adlı eseri dikkate değerdir. Kömürcüyan bu eserinde İstanbul'un maddi kültür varlıklarını detaylı bir şekilde anlatırken, tanıttığı yerlerle ilgili anlatılara da yer vermiştir. Eserin genelinde doğal ve mimari güzelliklerin tasviriyle olumlu bir Osmanlı şehri imgesi yaratılmaktadır. Bunun yanı sıra bazı bölümlerde olumsuz Türk imgesi ile karşılaşırız. Kömürcüyan, Osmanlı Devleti'nde güvenlik amiri olan “bostancıbaşı” hakkında anlatılan bir hikâyeyi şöyle aktarmaktadır:

*“Tanrı acımasız zalimden kurtarsın;
Onun dayağı, cezası ve zindanı var,
Bazı yerlerde dayağı ile
Eline düşen bazı kişiler Tacik oldular.
Bu üç aydan beri ve hâlâ
Florya Bahçesini çiğniyor,
Halkımızı cezalandırdı, dövdü,
Ve onların kilisesini yıktı.”¹⁴¹*

Burada belirtilmesi gereken nokta Kömürcüyan'ın bu dizeleri bir anlatıya dayanarak aktarmış olmasıdır. Anlatıların aktarılması da olumlu ya da olumsuz imgelerin sürekliliğini sağlamakta; anlatının olduğu ortamı ve geçirdiği değişimleri belirlemeyi zorlaştırmaktadır.

Kömürcüyan'ın *İstanbul'un Tarihi* adlı eserini yazdığı yıllarda Avrupa'daki Ermeni kolonilerinde dinî kitapların yanı sıra tarih ve coğrafya kitaplarının basılmaya başlandığı görülmektedir. Bu dönemde ilk olarak 1695 yılında Tovmas ve Ğukas Vananetsi (?) tarafından bir dünya haritası basılmıştır. Bu haritanın amacı kıtalararası çalışan tüccarlara yol göstermektir. İkinci olarak dinî kitapların basıldığı gözlenmektedir. Bu konuda Voskan Vardapet Yervantsi (1614-1674) tarafından basılan *Kutsal Kitap* önemli bir yer

¹⁴⁰ Երեմիա Չելեպի Քեօմիւրճեան, *Մասնագործի պատմություն*, <https://goo.gl/WXQf43> (E. T.: 21.01.2018 - Ermenice)

¹⁴¹ Երեմիա Չելեպի Քեօմիւրճեան, *Մասնագործի պատմություն*, <https://goo.gl/WXQf43> (E. T.: 21.01.2018 - Ermenice)

teşkil etmektedir. 1695'te basılan Movses Horenatsi'ye ait (~410-490) *Ermenilerin Tarihi* (*Պատմություն Հայոց*) ve yukarıda Türk imgesi açısından incelediğimiz ve 1669 yılında basılan Arakel Davrijetsi'ye ait *Tarihlerin Kitabı* (*Գիրք պատմություն*) Ermeni tarih yazıcılığının gelişimi açısından önemli eserler olarak değerlendirilebilir. *Tarihlerin Kitabı*'nın basılması yakın dönem tarih yazımı açısından önemliken, Ermenice kaynaklarda V. yüzyıla ait olduğu iddia edilen *Ermenilerin Tarihi* adlı eserin XVII. yüzyılda basılması “mitsel ve köklü” tarih inşasının ve tarih yazımının bir parçası olarak dikkat çekmektedir.

XVIII. yüzyıla geldiğimizde ise Ermeni kültür hayatında matbaacılığın gelişmesiyle birlikte Türk imgesi ile ilgili inceleme yapılabilecek kaynaklar artmıştır. Ancak burada bir tarihçi olan Abraham Yerevantsi'nin *Savaşların Tarihi* (*Պատմություն պատերազմացի*) adlı eseri örnek olarak değerlendirilecektir.¹⁴² Yerevantsi, eserinde 1721 ve 1736 yılları arasında, özellikle Transkafkasya'nın önemli şehirleri olan Tiflis ve Erivan civarında gerçekleşen savaşları detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Yerevantsi Karbi'li Stepan'ın Erivan Hanı'na gönderdiği mesajı şöyle aktarıyor: “*Osmanlılar geldi, köyü kuşattılar, bize güçlü bir ordu gönderin ki, Osmanlılar ile savaşalım.*”¹⁴³ Bu sözler yaratılan olumsuz Türk imgesiyle ilgili ipuçları vermektedir.

Kroniklerde sunulan Türk imgesinin genel karakterinde, Ermeni etnik kimliğine değil, Hristiyanlığa karşı olumsuz niteliğe sahip Türk'e yapılan vurgu dikkat çekicidir. Yazarların bu tercihinde, Ermenilerin bölgede bir etnik grup olarak çoğunlukta olmaması, (bölgede bazı Ermeni yöneticilerin olması, fakat bir Ermeni devletinin olmaması), ayrıca dönemin sosyal-siyasal yapısı ve dinsel kimliğin ön planda olması gibi sebeplerin etkin olduğu şeklinde yorum yapmak mümkündür. Günümüzde ise, eski Ermeni tarihini konu

¹⁴² Արախան Երևանցի, *Պատմություն պատերազմացի 1721 – 1736 թուի*, <https://goo.gl/U4SDxw> (E. T.: 01.02.2018 - Ermenice)

¹⁴³ Արախան Երևանցի, *Պատմություն պատերազմացի 1721 – 1736 թուի*, <https://goo.gl/U4SDxw> (E. T.: 01.02.2018 - Ermenice)

alan yazarların tercihi, Hristiyanlığı değil, Ermeni etnik kimliğini ön plana çıkartmak yönünde olmaktadır: Bu çalışmalarda, Türklerin, Anadolu'ya geldikleri zaman bölgede çoğunlukta olduğunu iddia ettikleri Ermenilerle karşılaştıkları ve şiddetli Türk-Ermeni çarpışmalarının yaşandığı yönünde bilgiler üretilmektedir.¹⁴⁴ Aşağıdaki tabloda yer alan kronikler 1018-1790 tarihleri arasında olumlu ve olumsuz Türk imgesinin birlikte var olduğunu görmemizi mümkün kılıyor.

Tablo 10. XI-XVIII. Yüzyıllar Arasında Ermenice Kroniklerde Olumlu ve/veya Olumsuz Türk İmgesi

Sıra	Yüzyıl	Yazar	Eser Adı	Olumlu İmge	Olumsuz İmge
1	XI. yy	Aristakes Lastivertsı	<i>Tarih</i>	✗	✓
2	XII. yy	Urfalı Matteos	<i>Kronoloji</i> ¹⁴⁵	✓	✓
3	XIII. yy	Kirakos Gandzaketsi	<i>Ermenilerin Tarihi</i>	✓	✓
4	XIII. yy	Tarihçi Vardan	<i>Tarihin Derlemesi</i>	✓	✓
5	XV. yy	Tovma Metzopetsi	<i>Kronoloji/Timur'un Tarihi ve Onun Halefleri</i>	✗	✓
6	XVI. yy	Grigor Kamahetsi	<i>Kronoloji</i>	✓	✓
7	XVII. yy	Arakel Davrijetsi	<i>Tarihlerin Kitabı</i>	✓	✓
8	XVII. yy	Yeremia Çelebi Kömürcüyan	<i>İstanbul'un Tarihi</i>	✓	✓
9	XVIII. yy	Abraham Yerevantsi	<i>Savaşların Tarihi</i>	✓	✓

¹⁴⁴ Artak Movsisyan, 2007, s. 70 - 72.

¹⁴⁵ Eserin orijinal adı: *Bagratunilerin Kralları İçin Urfalı Papaz Matteos'un Hazırladığı Tarih ve 400 Tarihinden Başlayarak 610 Tarihinin Bitimine Kadar Diğer Detaylar* (Պատմության արարողի Մատթեոսի մեծի քահանայի Ուրհայեցող վասն Բագրատունեաց թագաւորացն եւ այլոց բազմաց ի ԴՃ թուականէն սկսեալ մինչեւ ի ՌԺԱ թիւն աւարտեալ)

2.1.2. II. Dönem (1790-1920)

XVIII. yüzyılın sonunda Ermeni kültüründe Türk imgesine yön veren araçlar arasında eğitim (Ermeni okulları) ön plana çıkmaktadır. Bu Ermeni okullarında yetişen kişiler bağımsız Ermenistan ideali doğrultusunda siyasi örgütler ve partiler kurarak Türk'e karşı siyasal bir söylem üretmeye başlamışlardır. Dışarıdan beslenen ayaklanmalar sonucunda 1918 yılında ömrü yaklaşık iki yıl süren “bağımsız” bir Ermeni devleti kurulur. Ancak kuruluş aşamasındaki bu yıllarda, Ermenistan'da Türk imgesi açısından büyük bir değişim yaşanmamıştır. Bu dönemi siyasal söyleme bağlı olumsuz Türk imgesi örneklerinin yükselişe geçtiği dönem olarak ele alabiliriz.

Ermeni kültüründe XVIII-XX. yüzyıllar arasında Türk ve ‘öteki’ imgesine yön veren unsurlar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Tablo, Ermeni kültüründe (Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde ve dışında) öteki olarak Türk imgesine yön veren unsurlar konusunda genel bir çerçeve oluşturmaktadır. Bu dönemde Türk imgesinin oluşmasına katkı sağlayan eğitim alanında formal eğitimin; yazılı kültür alanında da edebî ve öğretici metinlerin ortaya çıkması imge alanlarının yasal ve düzenli hale gelmesi açısından önemlidir. XIX. yüzyılın sonunda dernek, cemiyet ve partilerin kurulması ise Ermeni kültüründe Türk imgesine yön veren unsurların siyasallaştığını ve örgütlendiğini göstermektedir. İletişim araçlarının da geliştiğini gördüğümüz bu dönemde, Ermenice süreli yayınların toplumsal belleği yönetme ve yönlendirme aracı olarak tarih sahnesine çıktığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemdeki gelişimlerin temelinde ekonomik yapının (özellikle Ermeni kolonilerinin faaliyetlerinin) bulunduğu da göz ardı edilmemelidir. Sonuç olarak, aşağıdaki tablo incelendiği zaman Ermeni kültüründe Türk imgesini tespit ettiğimiz alanların çeşitliliğini ve bunların doğrudan ya da dolaylı olarak birbiriyle ilişkisini de görmek mümkündür.

Eğitim	İnformal Eğitim (Aile, Referans Grup vd.) Formal Eğitim (Okul, Müfredat, Öğretmen, Ders Kitabı vd.)
Din	Ayinler/Törenler, Patrikhane, Kilise, Kutsal Kitap, Din Adamları, Dinî Anlatılar, Dinî Eğitim (Kilise Eğitimi)
Yazılı Kültür	Basılı metinler (Edebî ve Öğretici Metinler)
Sözlü Kültür	Halk Edebiyatı Ürünleri (Şarkılar, Masallar, Mithler vd.), Anılar, Söylenceler vd.
Siyaset	İçinde Yaşanan Devletin Siyasi Kurumları, Uluslararası Siyaset, Siyasi Partiler, Siyasi Gruplar, (Cemiyetler, Örgütler, Çeteler vb.), Siyasi Eylemler (Gösteriler, İsyanlar, Çatışmalar vb.), Siyasi Şahsiyetler, Propaganda, Misyonerlik Faaliyetleri
Coğrafya ve Kültürel Çevre	Çevredeki Kültürlerle İlişki, Coğrafi Konum
Hukuki Kurallar	İçinde Yaşanan Devletin Hukuki Kuralları, Dinî Kurallar, Toplumsal Kurallar
Kültür - Sanat	Resim, Heykel, Minyatür vb. Törenler, Mekanlar (Müzeler, Anıtlar vb.)
Gelenek, Görenek ve Değerler	"Öteki"ne Karşı Geçmişten Gelen Davranış Şekilleri
Tarih	Tarihsel/Kültürel Olaylar
Ekonomi	Ekonomik ilişkiler, Ticari Kuruluşlar, Ticaret ve Tüccarlar, Kolonileri
İletişim	Sürelî Yayınlar (Gazete, Dergi vb.)

Tablo 11. Ermeni Kültüründe XVIII - XX. Yüzyıllar Arasında Türk ve 'Öteki' İmgisine Yön Veren Unsurlar

II. Dönemi irdelemeye yukarıdaki tabloda “Eğitim” başlığı altında yer alan Ermeni okullarını incelemekle başlayabiliriz. İlk Ermeni okulu, 1790 yılında Osmanlı Devleti sınırlarında (İstanbul’da) açılan Kumkapı Mektebi’dir. Bu okulun açılmasından 20 yıl sonra Ermeni kolonilerinde eğitim öğretim faaliyetleri başlar. 1810 yılında Astrahan’da *Ağababyan Okulu*, 1815 yılında Moskova’da *Lazaryan Okulu*; 1824 yılında Tiflis’te *Nersisyan Okulu* kurulmuştur. Bu okullarda Ermeni siyasi ve kültürel hayatına yön verecek kişiler yetiştirilmiştir. Örneğin, Osmanlı Devleti’nin son döneminde siyasi eylemleriyle dikkat çeken Ermeni Devrimci Federasyonu’nun¹⁴⁶ (Հայ Թեղապիսիական Դաշնակցություն [Hay Heğapohakan Daşnaktsutyun]) kurucuları arasında yer alan Simon Zavaryan (1865-1913), yazar Hovhannes Tumanyan (1869-1921) ve Haçatur Abovyan (1809-1848), Ermeni Gönüllü Birlikleri¹⁴⁷ içinde Doğu Anadolu’da Osmanlı Devleti’ne karşı savaşan ve Hınçak Partisi¹⁴⁸ (Անգլիա Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցություն [Sotsial Demokrat Hınçakyan Kusaktsutyun]) üyesi olan Hayk Bjişkyan, Nersisyan Okulu’ndan mezundur. Ermeni “aydınlarının” Türk ve Türkiye ile ilgili algıları ve düşünceleri bu okullarda şekillenmiştir.¹⁴⁹ Dolayısıyla bu okulların Ermeni kültürü içinde Türk’e karşı algıyı da yönettiğini söyleyebiliriz.

Şerif Mardin, Doğu kültüründe *aydının*, *toplum pekiştiricisi* rolünü üstlendiğini ve “aydın” dediğimiz kişinin devleti desteklediğini belirtmektedir.¹⁵⁰ Ancak Mardin, burada “devletsiz” toplumları göz önüne almadığı için bu tespiti Ermeni “aydın”ları da kapsayacak

¹⁴⁶ 1890 yılında Tiflis’te kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu’nun, Osmanlı Devleti’nde çıkan birçok isyanda rolü bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, California, 1975, pp.151-179.

¹⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz.: Cemil Hasanlı “Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)” *Ermeni Araştırmaları*, (Özel Sayı: Ermenilerin Sevk ve İskanının 100’üncü Yılı), S. 50, 2015, s. 151-187.

¹⁴⁸ *Sosyal Demokrat Hınçak Partisi*, 1887 yılında Cenevre’de kurulmuştur. Bağımsız Ermenistan’ı kurmak için silahlı mücadeleyi de destekleyen Parti, Osmanlı Devleti döneminde birçok terör olayı ve isyan hareketini organize etmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Louise Nalbandian, 1975, pp. 104 -132.

¹⁴⁹ Mardin’e göre, Fransız aydının düşüncesini “lise”, Amerikan aydının düşüncesini “üniversite” şekillendirir. Bkz.: Şerif Mardin, 2013, s. 139.

¹⁵⁰ ibid, s. 130 - 132

şekilde genellemenin mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Zira Ermeni kültürü için önemli bir ideoloji devri olan XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermeni “aydın” sadece ideoloji üreticisi olarak faaliyet göstermemiş, aynı zamanda devlete karşı bir “militan” olarak benimsediği ideolojiyi yaymaya çalışmıştır.

Ermeni “aydın”ların fikirleri ışığında XIX. yüzyılda Ermeni ayrılıkçı – milliyetçi örgütler kurulmaya başlanmıştır. Van’da (1872) “Kurtuluş Birliği” ve (1878) “Kara Haç Derneği”, Erzurum’da (1881) “Anavatan Koruyucuları” Rusya Ermenilerinin destekleriyle oluşturulmuştur. Minassian’ın da belirttiği gibi bu örgütler şiddetten yararlanmayı ve Ermeni halkının silahlanmasını desteklemişlerdir.¹⁵¹ Ermeni toplumu içerisinde Türk’e karşı algıyı belirleyen örgütler/partiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur. Bu örgütler/partiler XIX. yüzyılın sonunda kurulmuş ve XX. yüzyılın ilk yirmi yılına kadar etkin olmuşlardır. İlk dönemlerde Osmanlı Devleti içerisinde kurulan örgütlerin, daha sonra Tiflis ve Moskova’da örgütlendiği görülmektedir. Bu durum Türk ve Osmanlı Devleti’ne karşı “öteki” imgesinin XIX. yüzyıl sonunda siyasi söylemlerle Osmanlı Devleti sınırları dışında (kolonilerde) şekillendiğini göstermektedir.

Tablo 12. XIX. Yüzyıl Sonunda Türk İmgesini Şekillendiren Ermeni Siyasi Örgütler ve Partiler¹⁵²

Kuruluş Tarihi	Kuruluş Yeri	Örgüt Adı
1868	Aleksandrapol	Aleksandrapol İyi Niyet Topluluğu
1868	?	Rusya Ermenistan’ı
1874	Karakilise	Anavatan Bürosu
1881	Tiflis	Narodnaya Volya Komitesi
1882	Moskova	Vatanseverler Birliği
1889	Tiflis	Genç Ermenistan Topluluğu
1885	Van	Armenakan
1887	Cenevre	Sosyal Demokrat Hınçak Partisi
1890	Tiflis	Ermeni Devrimci Federasyonu

¹⁵¹ Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, İletişim, İstanbul, 2012, s. 19.

¹⁵² Detaylı bilgi için bkz.: Louise Nalbandian, 1975.

Ermeni gazeteleri ise Ermeni siyasi örgütleri kurulmadan yaklaşık seksen yıl önce, 1790 yılında, Hindistan'ın Madras şehrinde yayınlanmaya başlar. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ermeni gazeteleri siyasi örgütlerin ve partilerin bir yayın organı olarak ortaya çıkar. Bu gazeteler “öteki” olarak Türk’e karşı siyasi söylemler üreten önemli araçlar olmuşlardır. Özellikle I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki siyasi eylemlere paralel olarak Ermenice süreli yayınlarda da Türk karşıtlığının ve buna bağlı olarak olumsuz Türk imgesinin arttığını söyleyebiliriz. Bu konuda Ermeni Devrimci Federasyonu’nun siyasi yayın organı olan *Droşak* (Bayrak – Դրոշակ) gazetesinin 1891 yılında yayınlanan ilk sayısındaki şu sözler Türk algısı ve imgesi açısından ipuçları verirken, Ermeni siyasi hareketinin de yapısı hakkında fikir veriyor: “*Bizim mücadelelerimiz sadece Taciklerin [Türklerin] hükümetine karşı millî bir mücadele değil, bütün insanlık ve kültür adına Avrupa medeniyetinin ve insan haklarının mücadelesidir.*”¹⁵³

Görsel 2. Droşak (Bayrak - Դրոշակ) gazetesinin 1881 yılında basılan ilk sayısı

¹⁵³ Դրոշակ, “Հայ հեղափոխական. Դաշնակցութեան Օրգան”, N.1, Մայիս 1891, էջ 4.

Ermeni basınında siyasal söyleme bağlı olarak üretilen Türk imgesinin çoğunlukla Osmanlı Devleti sınırları dışında üretildiği görülmektedir. Özellikle Tiflis, 1918 yılına kadar Türk’e karşı siyasal söylemin önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Bu dönemde siyasal söylem çerçevesinde gelişen Türk imgesini görebileceğimiz gazeteleri şöyle sıralayabiliriz:

Tablo 13. XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başında Türk İmgesini Şekillendiren Yayın Organları (Hınçak ve Daşnaksutyun Partilerinin Yayın Organları)

Gazete adı	Yayın Tarihleri	Yayın Yeri
Hınçak (Çan - Հնչակ)	1887 – 1900	Montpelier, Paris, Atina, Londra
Droşak (Bayrak - Դրոշակ)	1891-1914	Cenova
Droşak (Bayrak – Դրոշակ)	1925-1934	Paris
Arrac (Öncü – Յանաք)	1905 – 1906	Tiflis
Groh (Atak – Գրոհ)	1906 – 1907	Bakü
Jayr (Uçurum – Ժայռ)	1907	Tiflis
Vtak («Վտակ»)	1907 – 1908	Tiflis
Zangak (Çan – Չանգակ)	1908	Tiflis
Horizon (Ufuk – Հորիզոն)	1909 – 1918	Tiflis
Azatamart (Özgürlük Mücadelesi - Ազատամարտ)	1909 – 1921	İstanbul
Apaga (Gelecek – Ապագա)	1907	Tiflis
Proletariati Krivı (Proletaryanın Mücadelesi – Դրոշակաբեկի կռիվը)	1903-1905	Tiflis
Kaytz (Kıvılcım – Կայծ)	1906	Tiflis
Nor Hosk (Yeni Söz - Նոր խոսք)	1906	Tiflis
Kyank (Hayat - Կյանք)	1906	Tiflis
Dzayn (Ses – Չայն)	1906-1907	Tiflis
Nor Kyank (Yeni Hayat - Նոր կյանք)	1911 – 1912	Bakü
Mer Uğın (Bizim Yönümüz – Մեր ուղի)	1912	Bakü

XIX. yüzyılda iletişim araçlarının yanı sıra, edebiyatın da milliyetçi ideoloji çerçevesinde şekillenmeye başladığını söyleyebiliriz. Anaide Ter Minassian; bu dönem için Ermeni halkının “...*militan ve ideolojik formasyonunda millî edebiyatın oynadığı rolü vurgulamak gerekir*”¹⁵⁴ demektedir. Bu konuda Raffi’yi (Hakob Melik-Hakobyan [1835-

¹⁵⁴ Anaide Ter Minassian, 2012, s. 31

1888]) örnek veren Minassian, Ermeni edebiyatındaki “ideolojik” ve “nörotik” özelliği şöyle ifade eder: “*Raffi, genç okuyucularında tutkulu bir enerji, bir özgürlük ve fedakârlık susuzluğu ve egonun yüceltilişi yatıyordu ve bütün bunlar özgürlüğe kavuşturulmayı bekleyen esir ve kirletilmiş Anavatan, Batı Ermenistan için beslenen neredeyse nörotik bir aşkla karışmıştı.*”¹⁵⁵ Aslında bu “ideolojik” ve “nörotik” özelliği Ermeni kültürü içinde bir “kültür kodu” olarak değerlendirmek mümkündür. Bu “kültür kodu” toplumun tarih içinde işlenmiş, toplumun tümüne mal olmuş ve kurumlar yoluyla devam ettirilmektedir.¹⁵⁶ Mardin’in “kültür kodu” hakkındaki görüşlerinden yola çıkarak Ermeni toplumundaki “kültür kodu”nun, (Ermeni toplumundaki) kahramanlık, anavatana duyulan özlem, anılar ve “öteki” mitoslarından da ayrı tutulamayacağını söyleyebiliriz.

Bu bağlamda düşünüldüğünde XIX. yüzyılda Ermeni edebiyatında, sanat kaygısından ziyade, siyasi kimlik kazanabilmek için bir başka ulusu ötekileştirme yoluna girildiğini görmek mümkündür.¹⁵⁷ Buna örnek olarak XIX. yüzyılın öne çıkan Ermeni yazarlarından Haçatur Abovyan’ın 1858 yılında yayınlanan *Ermenistan’ın Yarası* (*Վերք հայաստանի*) adlı eserini gösterebiliriz.¹⁵⁸ Abovyan, tarih konulu roman olarak sınıflandırılan eserinde Ermenileri, Osmanlı Devleti’ne karşı isyana çağırmaktadır. Eserin üçüncü bölümündeki şu satırlar dikkat çekmektedir:

“Beyler! Ne olacaksa olsun! Delikanlılık şudur ki, insan kendi başını düşmanın eline vermez. Siz çok iyi biliyorsunuz ki, bizim bir Ermenimiz, on Türk’e eşittir. Görülüyor ki arkamızdan adam göndermişler, arıyorlar. Bırakın Gelsinler! Hepsini ya yok edeceğiz ya yok olacağız, sırt sırta verip namerde muhtaç olmayalım.”¹⁵⁹

Abovyan, *Ermenistan’ın Yarası* adlı eserini yazdığında Ermeni nüfusunun büyük bir bölümü Osmanlı Devleti, Rusya ve İran sınırlarında yaşıyordu ve bu devletler arasında

¹⁵⁵ Anaide Ter Minassian, 2012, s. 32.

¹⁵⁶ Kültür kodu tanımı için bkz.: Şerif Mardin, 2013, s. 115.

¹⁵⁷ Birsan Karaca (Haz.), *Ermeni Edebiyatı Seçkisi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001, s. 14 - 15.

¹⁵⁸ Խաչատուր Աբովյան, *Վերք հայաստանի*, <https://goo.gl/znzWgT> (E. T.: 20.01.2018 - Ermenice)

¹⁵⁹ Խաչատուր Աբովյան, *Վերք հայաստանի*, <https://goo.gl/vwx423> (E. T.: 20.01.2018 - Ermenice)

savaşlar ve anlaşmazlıklar vardı. Ayrıca günümüz Ermenistan'ının başkenti olan Erivan, Abovyan hayattayken (1828 yılında) Rusya'nın eline geçmişti. Eserin basıldığı yıllarda ise Osmanlı Devleti, Balkanlarda etkisini yitirmeye başlamıştı. Bu gelişmelerin sonucunda Abovyan'ın bağımsız Ermenistan fikrini geliştirdiğini ve bu fikri *Ermenistan'ın Yarası* adlı eserine yansıttığını düşünüyoruz.

Abovyan'ın *Ermenistan'ın Yarası* adlı eserindeki fikirler ile çelişen *Türk Kızı* (*Թուրքիկուհի*, 1840?) adlı kısa öyküsü ise Hovhannes Ayvazyan'a göre halklar arasındaki ayrımlara karşı kaleme alınan felsefi bir eserdir.¹⁶⁰ Bu öyküsünde halklar arasındaki kutuplaşmaları eleştiren Abovyan, Hristiyanlık öncesi döneme özlem duymakta ve halklar arasındaki ayrımı dine bağlamaktadır.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni yazarların eserlerinde de Türk imgesi örneklerini görmek mümkündür. Buna Bedros Turyan'ın (1851-1872) *Türk Kızı* adlı şiirini örnek olarak gösterebiliriz:

*“Akşamüstü; tutuşuyor ufuklar,
Bir araba geçiyor, tabut gibi aheste
Bir güzel var içinde; kanepeye gömülmüş,
Günbatımı kızı mı bu Allah'ım!
Bir bakarsa
Dersin: Şimdi bayılır...”¹⁶¹*

Turyan'ın eserindeki Türk imgesi Abovyan'ın eserlerinde olduğu gibi siyasi bir söyleme değil, edebî bir söyleme dayanmaktadır. Abovyan ve Turyan dışında XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk yıllarında eserlerinde Türk imgesini görebileceğimiz yazarlardan örnekler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

¹⁶⁰ Հովհաննես Այվազյան, “«Գործնական» բարության և հումանիզմի Գաղափարները խ. Աբովյանի ստեղծագործություններում», [http://hpj.asj-oa.am/1447/1/2006-1\(157\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1447/1/2006-1(157).pdf) (E. T.: 01.11.2018 - Ermenice)

¹⁶¹ Birsen Karaca, 2001, s. 213.

Tablo 14. Eserlerinde Doğrudan/Dolaylı Türk İmgesi Görebileceğimiz XIX. Yüzyıl Ermeni Yazarlarından Örnekler

Yazar Adı	Eser/Eserler	Tür	Yayın Yılı
Muratsan (Grigor Ter-Hovhannisyan) (1854–1908)	Gevorg Marzpetuni (Գևորգ Մարզպետունի)	Roman	1896
Raffi (Hakob Melik Hakobyan) (1835–1888)	Tiflis'ten Agulis'e Kadar Yolculuk (Ճանապարհորդություն Թիֆլիսից մինչև Ագուլիս)	Seyahat Yazısı	1878
	Calaleddin (Չալալեդդին)	Kısa Roman	1878
	Kıvılcımlar (Կայծեր)	Roman	1883
	Deli (Իսկներ)	Roman	1881
Hovhannes Tumanyan (1869–1923)	Ahmad (Kısa Öykü) (Ահմադ)	Kısa Öykü	-
Krikor Zohrap (1861 – 1915)	Vicdanın Sesi (Իտնմտանքի ձայներ)	Romanların Derlemesi	1909
	Hayat Olduğu Gibi (Կյանքն ինչպես որ է)	Romanların Derlemesi	1911
	Sessiz Acılar (Լուռ ցավեր)	Romanların Derlemesi	1911
Gabriel Sundukyan (1825 – 1912)	Yıkılmış Ocak/Ev (Քանդած օջախ)	Piyes	1883
	Bir Kurban Daha (Էլի մեկ զոհ)	Piyes	1884

XIX. yüzyılda Ermeni okullarının kurulması, millî/milliyetçi edebiyatın gelişmeye başlaması, siyasi partilerin ve gazetelerin Ermeni kültür hayatına girmesi Ermeni siyasi kimliğinin ve Türk imgesinin yönünü belirleyen önemli gelişmeler arasında yer almaktadır. XIX. yüzyıldaki bu gelişmelerin birikimi sonucunda XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Ermeni kültüründe Türk imgesi büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Bağımsız Ermenistan'ı kurmak için Ermeni komiteler ve komitacılar tarafından gerçekleştirilen isyanlar, çatışmalar, siyasi oluşumlar ve basın-yayın faaliyetleri Türk'ün siyasal bir söylem temelinde ötekileştirilmesine neden olmuş ve olumsuz Türk imgesini güçlendirmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı esnasında devam eden Ermeni ayrılıkçıların Rus ordusuna verdikleri destek sebebiyle Osmanlı Devleti, ülkenin bütünlüğünü ve

güvenliğini sağlamak amacıyla “Savaş Zamanında Hükûmet Uygulamalarına Karşı Gelenler İçin Asker Tarafından Uygulanacak Önlemler Hakkında Geçici Kanun” (27 Mayıs 1915) çerçevesinde tedbirler almıştır.¹⁶² Buna bağlı olarak bağımsız Ermenistan’ı kurmak için Rus ordusuna destek olan Ermeniler savaş bölgesi dışına taşınmıştır. Savaş bölgesi dışında düşmanla iş birliği olduğu düşünülen Ermeniler için de önlemler alınmıştır. Osmanlı Devleti sınırları içinde kurulması planlanan bağımsız Ermenistan girişimine engel olan Sevk ve İskân Kanunu, Ermeni kültüründe yeniden inşa edilecek olan bir tarih ve kimlik için dönüm noktası olmuştur.

1915 yılında gerçekleşen Ermenilerin sevk ve iskânı, Sovyet Ermenistan’ında 1920’den 1960’lı yıllara kadar bilimsel araştırmaların, kültür ve sanatın ortak teması haline gelmiş ve buna bağlı olarak Türk hakkında olumsuz bir algı ve imge oluşmuştur. 1960’lı yıllardan sonra Türk’e ve Türkiye’ye karşı, uluslararası siyasi bir düzleme taşınan 1915 Ermeni olayları “soykırım” iddialarının temel noktasını oluşturmuştur. Ermeni iddialarının hedefinde Türkler ve Türkiye olduğu için olumsuz Türk imgesi güçlenmiştir.

1918 ve 1920 yılları arasında varlık gösteren “bağımsız” Ermenistan’da ise Türk’e karşı üretilen siyasi söylemlerin olumsuz Türk imgesi oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu dönemde Ermenistan’ın içinde bulunduğu sosyal, siyasal ve ekonomik durum Türk imgesi açısından sağlıklı veri sunmamaktadır.

Bununla birlikte Ermenistan Cumhuriyeti, “öteki” olarak Osmanlı Devleti ile resmî düzeyde uluslararası ilişki kurmuş, sonucunda da Batum Antlaşması imzalanmıştır (4 Haziran 1918). 1918’den itibaren karşı cepheyi temsil eden bir Türk imgesi söz konusu olmuştur. Bu dönemde ömrü kısa sürecek olsa da “devlet” araçlarının (bakanlıklar vb.

¹⁶² Detaylı bilgi için bkz.: Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774 - 2005*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2006.

resmî kurum ve kuruluşların) oluşturulmaya başlanması ile Türk imgesini oluşturan yeni ve resmî kurumlar belirmiştir.

2.1.3. III. Dönem (1920 – 1991):

1920 yılında Sovyet idaresi altında II. Ermenistan Cumhuriyeti dönemi başlar ve devlet yapılanması Sovyet desteği ile hızlanır. Kültür, sanat ve bilimsel faaliyetlerde Türk imgesinin Sovyet ideolojisi çerçevesinde şekillendiği gözlemlenir. Ancak bu dönemde Sovyetler Birliği’nin dışında kalan Ermeni diasporası da Ermeni kültürünün bir parçası olarak etkindir ve bu grubun etkinlikleri olumsuz Türk imgesi üretmeye odaklıdır. Bundan dolayı, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ESSC) topraklarında oluşan Türk imgesi incelenirken Diaspora Ermenilerine ait Türk imgesi örneklerini de göstermeye çalışacağız. Konuya Türk imgesini şekillendiren kültürel unsurları Sovyet ideolojisi çerçevesinde değerlendirmekle başlayabiliriz.

İlk kez 1923 yılında konuşulmaya başlanan “Sosyalist realizm” sanat ve ideoloji arasındaki bağı gösteren en önemli kavramlardan birisidir.¹⁶³ 1934 tarihinde Sovyet Yazarları Birinci Kongresi’nde Sovyet politikacı Andrey Aleksandroviç Jdanov (1896-1948) siyasette sanatın kullanılması gerektiği konusunda bir konuşma yaparak sanat-siyaset ilişkisine vurgu yapar. Ancak burada bir tezat söz konusudur. Sosyalist ideolojinin temellerini dayandırdıkları Marx ve Engels, sanatçının özgürlüğünden ve “gizliliğinden” yanadır. Buna rağmen Sovyetler Birliği’nin bir parçası olarak Ermeni edebiyatında da sanat ve ideoloji etkileşim içindedir.

XX. yüzyılın başlarında Sovyet ideolojisi çerçevesinde sanat- siyaset ilişkisinin arttığı ve Türk/Türkiye imgesinde olumsuz yönde bir yükseliş olduğu görülmektedir. Özellikle 1920-1930’lu yıllarda Ermeni edebiyatında Ermeni iddiaları, konu olarak ele alınmaya

¹⁶³ Միրզախանյան Ռ. Կ., «Սոցիալիստական Ռեալիզմ (ծագման և զարգացման պատմության շուրջ)», <http://iraber.asj-oa.am/6169/1/249.pdf> (E. T.: 17.03.2018 - Ermenice)

başlanmıştır. Aşağıda verilen Sovyet dönemi Ermeni yazarların ürünlerinde Türk imgesi açısından önemli bilgiler ediniyoruz:

Tablo 15.Eserlerinde Türk İmgesi Görebileceğimiz Sovyet Ermeni Yazarlarından Örnekler ¹⁶⁴

Yazar	Eser ve Yayınlanma Tarihi	Açıklama
Aksel Bakunts (1889-1937)	Duduk (1931)	Öykü, başkahramanın Dzyanberd'e gitmesi ve orada bulunan tanıdığı kişilerle konuşması üzerine kurulmuştur. Dzyanberd, günümüzde Ermenistan'ın Aragatzotn bölgesinde yer alan eskiden Türklerin de yaşadığı bir köydür. Adı geçen kısa öyküde Türk imgesini şu şekilde görüyoruz: "Tanıdığım, eski nesilden bazı kişilerin Dzyanberd topraklarını sürmeyi reddettiğini, çünkü bu sınırlarda Türklerin de gömülü olduğunu anlatırdı." ¹⁶⁵
Vahan Totovents (1889-1938)	<i>Eski Roma Yolu Üzerinde</i> (1933)	Türkçeye <i>Yitik Evin Varisleri</i> olarak çevrilen roman, XX. yy. Ermeni köy yaşamını anlatır. Ermenilerin Türklerle olan ilişkisine de değinen Totovents'in eserinde olumlu ve olumsuz Türk imgesini birlikte görmek mümkündür. ¹⁶⁶
Gurgen Mahari (1903 -1969)	<i>Yanan Bahçeler</i> (1966)	Sovyet Ermeni edebiyatının önemli eserlerinden olan <i>Yanan Bahçeler</i> 'de 1915 yılında Van'da gelişen Ermeni olayları anlatılır. Eserin genelinde olumsuz Türk imgesi görülürken, İngilizce çevirisinin ön sözünde eserde "iyi" Türklerin de olduğu belirtilmektedir. ¹⁶⁷
Hraçya Koçar (1910-1965)	<i>Nahapet</i> (1967)	1915 yılında gerçekleşen Ermeni olayları esnasında eşini ve çocuklarını kaybeden Nahapet isimli bir kişinin hayatını konu alan bir romandır. Eserin genelinde olumsuz bir Türk imgesi sunulmaktadır.

Yukarıdaki eserlerde yaratılan olumlu ve olumsuz Türk imgesi birbirine benzemekle birlikte temelde bazı farklılıklar içermektedir. Örneğin, Aksel Bakunts'un *Duduk* adlı eserinde Türk imgesi tarihsel bir söyleme dayanmaktadır. Bu öykünün anlatıldığı zamanda Dzyanberd topraklarında Türkler yoktur; kullanılan ifadeler söylentiye dayanmaktadır. Vahan Totovents'in *Eski Roma Yolu Üzerinde* adlı romanının temelini yazarın deneyimleri ve gözlemleri oluşturmaktadır.

¹⁶⁴ Ա. Կ. Եղիազարյան, «Եղևնի արտացոլումը խորհրդային գրականության մեջ», Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, No: 4, 1990, s. 36-47.

¹⁶⁵ Ակսել Բակունց, *Ծիրանի փող*, <http://archive.abovian.nl/wp-content/uploads/2010/06/BakuntsApricotAMGB.pdf> (E. T.: 23.04.2018 - Ermenice)

¹⁶⁶ Վահան Թոթովենց, *Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա*, Սովետական գրող, Երևան, 1979.

¹⁶⁷ Gurgen Mahari, *Burning Orchards*, (Çev.:Dickran&Haig Tahta, Hasmik Ghazarian), Black Apollo, Press, Great Britain, 2007, s. 9.

Yukarıdaki eserlerin yanı sıra Türkiye’de Sovyet Ermeni edebiyatına ait önemli bazı eserler de Türk imgesi çerçevesinde incelenmiştir. Örneğin, Birsen Karaca, “Türk Ermeni Edebiyatlarında İmge Karşılaştırması / Ömer Seyfettin’in Ashab-ı Kehfimiz ve Mıkırtıç Armen’in Hegnar Çeşmesi Adlı Öykülerinde İmgeler”¹⁶⁸ adlı çalışmasında, din, anadil, aydın, Ermeni kadını, Türk ve Ermeni imgesini incelemiştir; Mıkırtıç Armen’in (1906-?) eserinde bulunan Türk imgelerini tespit etmiştir. Armen, *Hegnar Çeşmesi* adlı eserinde Türkler, Ermeniler ve Rumlarla ilgili olarak “birbirleriyle iyi anlaşılan bir topluluktu”¹⁶⁹ şeklinde bir ifade kullanmakta ve bahsedilen halklar için olumlu bir imge çizmektedir.

Sovyet Ermenistan’ı sınırları dışında bulunan Ermeni edebiyatındaki Türk imgesi de incelenen konular arasındadır. Doğanay Eryılmaz, *Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/ Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları*¹⁷⁰ adlı doktora tez çalışmasında Krikoris Balakyan’ın (1875-1934) *Ermeni Golgothası* adlı eserinden Türk imgesi örneklerini sunmaktadır. Eryılmaz’a göre Balakyan’ın anı türündeki eserinde anlatılan hikâyelerde “...zalim, barbar, vahşi, yağmacı, beceriksiz bir Türk imgesi oluşturulmaktadır.”¹⁷¹ Sonuç olarak Eryılmaz, eserin içerdiği verilerle olumsuz bir Türk imgesi yaratmaya güdümlendiği sonucuna varmaktadır.¹⁷²

Türk imgesini edebiyatın dışında sinema sanatında da görmek mümkündür. Ermeni kültüründe Türk imgesinin sinemaya yansımaları bulunduğumuz ilk eser 1919 yılında Hollywood’da hazırlanan *Ravished Armenia (Parçalanmış Ermenistan)* adlı filmidir. Film Arşaluys Mardiganyan (1901-1994) tarafından 1918 yılında yayınlanan anı türündeki eserden yola çıkarak hazırlanmıştır. 1915 yılında gerçekleşen Ermeni olaylarını konu alan

¹⁶⁸ Birsen Karaca, “Türk ve Ermeni Edebiyatlarında İmge Karşılaştırması/Ömer Seyfettin’in Ashab-ı Kehfimiz ve Mıkırtıç Armen’in Hegnar Çeşmesi Adlı Öykülerinde İmgeler”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, C. 12, S. 46, Ankara, 2006.

¹⁶⁹ ibid, s. 171.

¹⁷⁰ Doğanay Eryılmaz, *Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/Fransız, Türk Ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

¹⁷¹ ibid, s. 229.

¹⁷² ibid, s. 230.

film Amerikan Yardım Komitesi desteğiyle yapılmış önemli bir propaganda aracıdır. *Parçalanmış Ermenistan* adlı filmin genelinde olumsuz Türk imgesi açık bir şekilde görülmektedir.

Görsel 3. “Parçalanmış Ermenistan” adlı filme ait bir afiş

Ermeni sinemasında Türk imgesi örneklerini açık bir şekilde görebileceğimiz filmlerin başında Ermeni iddialarını konu alan filmler bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda Türk imgesi içeren sanatsal ve belgesel sinema türlerinden örnekler verilmiştir.

Tablo 16. Türk İmgesini Görebileceğimiz Sanatsal Sinemalar (1919-1991)

Filmin Adı	Yapım Yılı	Yapımcı / Yönetmen
<i>Parçalanmış Ermenistan (Ravished Armenia)</i>	1919	Oscar Apfel
<i>Nahapet (Nahapet)</i>	1977	Henrik Malyan
<i>Musa Dağda Kırk Gün (The Forty Days of Musa Dagh)</i>	1982	Sarki Muradyan
<i>Komitas (Կոմիտաս)</i>	1988	Don Askaryan
<i>Özlem (Կարոտ)</i>	1990	Frunze Dovlatyan
<i>Anne (Mayrig)</i>	1991	Henri Verneuil

Tablo 17. Türk İmgesini Görebileceğimiz Belgesel Sinemalar (1920-1991)

<i>Anavatan (Fatherland)</i>	1945	G.Balasanyan, L. İsahakyan, G. Zardaryan
<i>Halkım Nerede? (Where Are My People?)</i>	1964	J. Michael Hagopyan
<i>Unutulmuş Soykırım (The Forgotten Genocide)</i>	1975	J. Michael Hagopyan
<i>Berlin Görevi (Assignment Berlin)</i>	1983	Hrayr Tuhunyan
<i>Bir Ermeni Yolculuğu (An Armenian Journey)</i>	1988	Teodore Boğosyan
<i>Ararat'a Dönüş (Back To Ararat)</i>	1988	Jim Downing, Göran Guner, Per-Ake Holmquist, Suzanne Hardalyan

Görüldüğü üzere, sinema sektöründe 1919 yılında başlayan propaganda faaliyetleri, II. Dünya Savaşı'na kadar bir duraklama yaşamış ve 1960-70'li yıllarda tekrar hız kazanmıştır. Sovyet döneminde Türk imgesini görebileceğimiz en önemli sinema filmlerinden birisi Hraçya Koçar'ın *Nahapet* isimli romanından sinemaya uyarlanan eserdir.¹⁷³ Toplumsal belleğin ve imgenin oluşmasında sinemanın etkin rolü olduğu için bu film üzerinden bazı değerlendirmeler ve eleştirilerde bulunmak doğru olacaktır.

Hraçya Koçar, 1910 yılında Erzurum vilayetinin Gumlubucah (Kumlubucak) köyünde doğmuştur. Babası, Andranik ile birlikte Türklere karşı savaşmış olan çete lideri Koço lakaplı Koçar'dır (Ailenin asıl soyadı Gabrielyan'dır).¹⁷⁴ İlk öyküsü *Hace* 1931 yılında yayınlanmıştır. 1941-45 yılları arasında Sovyetler Birliği ordusunda görev alan Hraçya Koçar, Ermenistan Yazarlar Birliği'nin de Genel Sekreterliğini yapmıştır.

Hraçya Koçar'ın eserinden yola çıkarak filmin senaryosunu hazırlayan ve filmi yöneten kişi Henrik Malyan'dır. Malyan, 1925 yılında Telav'da (Gürcistan'da) doğmuştur. Eğitimini Erivan Tiyatro Enstitüsü'nde tamamlayan Malyan, Sovyet Ermenistan'da devlet sanatçısı olarak kabul edilmiştir. 1915 yılında 5 yaşında olan Hraçya Koçar'ın, 1915 tarihinde gerçekleşen Ermeni olayları ile ilgili yazdığı romanın, “anılara” ve “anlatılara” dayandığı çıkarımını yapabiliriz. Filmin senaristinin de 1925 doğumlu olduğu düşünülürse, Malyan'ın da Koçar gibi anılardan, okuduklarından ve aldığı eğitimden yola çıkarak bir senaryo ortaya koyduğunu belirtmemiz yanlış olmayacaktır.

Eserde, karısını ve çocuklarını kaybeden ve yeni bir Ermeni köyüne yerleşen Nahapet'in hayatı konu edilmektedir. Filmin ilk sahnelerinde Nahapet köyde eski bir eve yerleşir.

¹⁷³ Հրաչյա Կոճար, *Նահապետը*, Հայաստանի հրատարակչություն, Երևան, 1965.

¹⁷⁴ Andranik Ozanyan, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermeni Gönüllü Birlikleri'ni komuta etmiştir. Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne karşı çıkan birçok isyanın ve çatışmanın örgütleyicisi olarak tanınmaktadır. Beşir Mustafayev, “Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1965811117_Besir%20MUSTAFAYEV.pdf (E. T.: 26.03.2018 - Türkçe)

Nahapet dalgın bir şekilde sürekli geçmişi düşünmektedir. Nahapet'in geçmişine ait ilk sahne, ateş eden dört Türk askeridir (9.37. sn). Seyirci filmdeki Türk imgesiyle ilk kez bu şekilde karşılaşmaktadır. Seyircinin Türk imgesiyle ikinci kez karşılaşması yine bu dört Türk asker ile gerçekleşir (20.34 sn.) Bu sahnede Türk askerlerinin karşısında diz çökmüş çocuklar görülür ve askerler bu çocuklara ateş etmektedir. Sonuç olarak olumsuz Türk imgesi seyirciye bütün açıklığı ile doğrudan aktarılmakta, belleklerde “öteki” imgesi güçlendirilmektedir.

Görsel 4. “Nahapet” adlı filminden bir kare

Buraya kadar incelediğimiz örneklerde Ermeni iddialarının sanat dallarında konu olarak propaganda amaçlı kullanıldığını görmek mümkündür. Özellikle imgelerin yoğun olarak kullanıldığı Ermeni edebiyatı ve sinemasında sanat-ideoloji ilişkisi açık bir şekilde görülmektedir. Zira edebiyat ve sinemanın kitleler tarafından ortak paylaşımına uygun; sanatsal değerler kullanılarak ikna edici, zaman sınırlaması olmaksızın tekrarlanabilir olması, propaganda aracı haline dönüşmesine sebep olabilmektedir.¹⁷⁵ Bu konuda araştırmalar yapan Birsan Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi / Toplumsal Bellek ve Sinema* adlı çalışmasında Atom Egoyan'ın *Ararat* (2002), Henri Verneuil'ün (1920-2002)

¹⁷⁵ Paul Rotha, *Belgesel Sinema*, (Çev.:İbrahim Şener), İzdişüm Yayınları, İstanbul, 2000, s. 40.

Anne (1991), Sarky Mouradyan'ın *Sason'un Oğulları* (1975) adlı filmleri toplumsal bellek, anılar ve imge çerçevesinde analiz etmiştir.¹⁷⁶ Bu filmlerin, Türk ve Ermeni arşiv belgelerine karşı bir direnç gösterdiği sonucuna varan Karaca, Ermeni kültüründe ideoloji çerçevesinde sanatın propaganda amaçlı nasıl kullanıldığını; oluşturulan olumsuz Türk ve Türkiye imgelerini örnekleriyle göstermektedir. Karaca ayrıca propaganda amaçlı üretilen bu filmlerle ilgili şunları belirtmektedir:

“Bu filmlerin hepsinde de tehcir sırasında Türklerin Ermenilere yönelik bedensel şiddet uyguladığı anlatılıyor. Şiddet motifinin bu bağlamda seyircinin belleğinde yer etmesini sağlamak amacıyla değişik kontekstler içerisinde tekrarlanarak efsaneye dönüştürülmek istenen sahneler var.”¹⁷⁷

Kültürel araçlar içinde değerlendirebileceğimiz edebiyat ve sinemanın dışında, resim, heykel, müzik, sahne sanatları ve mimaride de Türk imgesiyle ilgili örnekler görmek mümkündür. Örneğin, resim sanatı söz konusu olduğunda Garo Kürkman'a göre son yıllarda propaganda için yapılan ve Türk düşmanlığı sergileyen resimler artmıştır.¹⁷⁸

Türk imgesinin oluşmasını destekleyen kültür ve sanat faaliyetlerinin yanı sıra 1940'lı yıllarda imge üreten araçlara (resmî olarak) bilimsel araştırmalar dâhil olmuştur. 1943 yılında Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi'nin kurulması ile Türkiye ve Türkler hakkındaki “bilimsel” söylemlerde artış görülmektedir. Sosyalist ideoloji çerçevesinde şekillenen akademik çalışmalarda Türk ve Türkiye imgesi olumsuzluğunu korumaktadır. Bu dönemin önemli tarihçilerinden M. Nersisyan'ın (1909-1999) *1850-1870 Tarihlerinde Ermeni Halkının Türk Baskısına Karşı Özgürlük Mücadelesi* (1955) (*Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ.*) ve *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı* (1966) (*Դեռօրս արмян в*

¹⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz.: Birsan Karaca, 2006(a), s. 63 - 126.

¹⁷⁷ Birsan Karaca, “Yeni Bir Toplumsal Bellek Oluşturma Çabalarına Ermeni Senaristlerin Katkıları”, *Türk-Ermeni İlişkileri*, (Haz.:Bahar Senem Çevik Ersaydı, Abdülkadir Çevik), AKY, Uşak, 2011, s. 148.

¹⁷⁸ Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar:1600-1923*, İlke Basın Yayın, İstanbul, 2008'den aktaran Doğanay Eryılmaz, 2015, s. 108.

Османской империи) adlı eserlerinin isimlerinden de anlaşılacağı gibi öteki olarak Türk'ün ve Türkiye'nin işlevsel olarak kullanıldığı görülmektedir. Sovyet döneminde Türk tarihi üzerine yapılan bazı araştırmalar aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 18. Sovyet Ermenistan'ında Türk Tarihi ve Siyaseti Üzerine Yapılan Çalışmalardan Örnekler

Yazarın Adı	Eserin Adı	Eserin Tarihi
M. Nersisyan	Ermeni Halkının Türk Baskısına Karşı Özgürlük Mücadelesi	1955
Y. Sargsyan	19. Yüzyılın İkinci Yarısında Batı Ermenistan'da Osmanlı İdaresinin Toprak Siyaseti	1957
Y. Sargsyan	1914 – 1918 Tarihlerinde Güney Kafkasya'da Türkiye ve Türkiye'nin Fetih Siyaseti	1964
M. Nersisyan	Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı	1966
Y. Sargsyan, R. Kondakçıyan	Türkiye'nin Çağdaş Tarihi	1968
Y. Sargsyan, R. Sahakyan	Türk Tarih Yazımında Ermeni Halkının Yeni Dönem Tarihinin Yanlış Tanıtımı	1970
R. Sahakyan	1919 – 1921 Tarihlerinde Türkiye – Fransa İlişkileri ve Kilikya	1970
M. Zulalyan	Çağdaş Türk Tarih Yazımının Işığında Ermenistan'ın Eski ve Ortaçağ Tarihinin Sorunları	1970

Ermeni bilim insanlarına ait çalışmaların yanı sıra olumsuz Türk imgesinin toplumsal belleklere yerleşmesi açısından değerlendirildiğinde Sovyet döneminde atılan en önemli adımlardan birisi de 1967 yılında “Ermeni Soykırımı Anıt Kompleksi”nin (Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր) kurulmasıdır. Bu anıt kompleks günümüzde “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü” olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Ermeniler tarafından iddia edilen soykırımı anma törenleri de yapılan komplekste Türk imgesi açısından incelenebilecek görsel, sözel ve yazılı birçok kaynak bulunmaktadır. Bu kaynakları ve mekânları imgelerin yoğun olarak görüldüğü alanlar olarak değerlendirmek mümkündür. Özellikle müzeler (anıt ve sembol niteliğindeki diğer her türlü bellek mekânları da) toplumsal hafızanın korunduğu ve aktarıldığı yerler olarak

önemlidir. Assmann’a göre “mekânın ‘hatırlatma kültürü’nde, toplumsal ve kültürel bellek pekiştirme tekniklerinde de başrole sahip olması boşuna değildir.”¹⁷⁹

Görsel 5. “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü”nden bir bölüm

Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü’nde Ermeniler tarafından iddia edilen soykırımı anmak amacıyla törenler ve ritüeller yapılmaktadır. Törenler/ritüeller ise düzenli tekrarlanması ile kimliği koruyan bilginin iletilmesini ve devredilmesini, böylece kültürel kimliğin üretimini yeniden sağlamaktadır.¹⁸⁰ Ermeni kimliğini oluşturan “öteki” imgesi ise bu tören ve ritüellerle olumsuzluğunu pekiştirmektedir.

1920-1991 yılları arasında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları dışında, dünyada Türk imgesine yön veren unsurlardan biri de kültür sanat, hukuk ve siyaset çalışmaları ile Ermeni diasporası olmuştur. 1965 yılında, Ermeniler tarafından iddia edilen soykırımın 50. yıl dönümünden sonra, uluslararası bir kamuoyu oluşturmak amacıyla Ermeni diasporası tarafından Ermenistan Cumhuriyeti’nin de desteğiyle yoğun bir siyasi ve hukuki çalışma başlatılmıştır. Bu amaçla 1965 - 2017 tarihleri arasında 29

¹⁷⁹ Jan Assman, *Kültürel Bellek / Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, (Çev.:Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 63.

¹⁸⁰ Jan Assman, 2001, s. 60. Ayrıca bkz.: Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, (Çev.:Alaeddin Şenel), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 66 – 84.

ülkede Ermeniler tarafından üretilen soykırım iddiaları kabul edilmiştir. Bu kararlar Ermenistan’da olumsuz Türk imgesini güçlendirirken, Ermeni iddialarını kabul eden ülkelerde de olumsuz bir Türk algısının oluşmasına neden olmuştur.

Bu dönemde Ermeni iddialarına ilişkin belirli bir algı yaratmak için yasadışı olaylara başvurulduğu da görülmektedir. ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia - Ermenistan’ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu) ve JCAG (Justice Commandos of the Armenian Genocide - Ermeni Soykırımı İçin Adalet Komandoları) gibi terör örgütleri 1973-1986 yılları arasında yurt dışındaki Türk diplomatları hedef almışlardır. 31 Türk diplomatı dâhil, 70 kişinin ölümüne, 524 kişinin yaralanmasına sebep olan ASALA ve JCAG, Ermeni iddiaları konusunda terör aracılığı ile dünyada bir algı oluşturma faaliyeti yürütmüştür.¹⁸¹

2.1.4. IV. Dönem (1991’den günümüze):

IV. Dönemde, Sovyetler Birliği’nin 1991 yılında dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan Ermenistan’da Türk imgesinin yeniden şekillendiği görülmektedir. Bu nedenle öncelikle siyasi ve sosyal gelişmelerin, daha sonra da teknolojik gelişmelerin Türk imgesine etkisini inceleyeceğiz.

Bu dönemde Ermeni kültüründe Türk imgesini şekillendiren siyasi akım başat olarak milliyetçi düşüncedir. 1920 ve 1991 yılları arasında Türkiye, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nden (SSCB) ideolojik olarak ayrıldığı için “Türk tehdidi” ve “Türk karşıtlığı” sürekli korunmuş, bu durum SSCB’nin bir parçası olan Ermenistan’da Türk ve Türkiye’ye karşı politikanın temelinde var olan “önyargı”yı güçlendirmiştir.¹⁸²

¹⁸¹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Serdar Palabıyık, *1915 Olaylarını Anlamak: Türkler ve Ermeniler*, Beta Yayıncılık, 2015, s. 88 – 89 ve 108 – 109.

¹⁸² Razmik Panossian, “Post-Soviet Armenia, Nationalism & Its (Dis)contents”, (Ed.: Lowell W. Barrington), *After Independence Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States*, The University of Michigan Press, <https://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch9.pdf> (E. T.: 15.12.2018 – İngilizce)

1980’li yılların sonunda SSCB’nin dağılması gündem konusu olunca, yeniden uyanan Ermeni milliyetçi gruplar geçmişten devrıldıkları olumsuz Türk imgesini aşırı milliyetçi siyasal söylemlerle beslemiştir. Bu sebeple Ermenistan’da 1980’li yılların sonunda yükselişe geçen ve olumsuz Türk imgesinin yaygınlaşmasına neden olan aşırı milliyetçi görüşler dikkat çekiyor.

Razmik Panossian, “Sovyet Sonrası Ermenistan” adlı çalışmasında, Sovyet dönemi boyunca “sessiz milliyetçiliğin” sürdüğü Ermenistan’da, 1988 yılından sonra milliyetçi düşüncelerde bir yükseliş yaşandığını belirtir ve bunun sebebini Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ meselesine bağlar. 20 Şubat 1988 yılında Dağlık Karabağ Oblastı, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nden, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne geçmek için illegal bir seçim yapar. Bu seçim Azerbaycan ve Ermenistan arasında büyük bir çatışmaya sebep olur. 1988 yılında Ermeni milliyetçiler tarafından bağımsız Dağlık Karabağ için “Karabağ Komitesi” (Դաժաթաւոյ կոմիտե) kurulur, bu örgüt aynı yıl “Ermeni Millî Hareketi” (EMH) (Հայոց անկախային շարժում - ՀՀԸ) olarak yeniden organize olur. Bu parti Ermenistan’ın ilk başbakanı olan Levon Ter-Petrosyan öncülüğünde 1990 ve 1998 yılları arasında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de etkisini göstermiştir. Bu dönemde EMH’ye paralel olarak Türk ve Türkiye karşıtı politikaları ile bilinen “Millî İrade Birliği, İngilizcesinden aktarınca: Union for National Self-Determination/Ulusal Kendini Belirleme Birliği” (Ազգային ինքնորոշումի միավորում) ve “Ermeni Devrimci Federasyonu” da siyasi arenada olumsuz Türk imgesinin yayılmasında rol almıştır.

Ermenistan’da yükselişe geçen milliyetçi düşüncenin temsilcileri tarafından 23 Ağustos 1990 tarihinde “Ermenistan Cumhuriyeti Bağımsızlık Bildirgesi”¹⁸³ ilan edilir.

¹⁸³ ՀՀ Անկախութեան հռչակագիր, <http://www.gov.am/am/independence/> (E.T.: 25.02.2018 - Ermenice)

Bildirge'nin 11. maddesi, Ermenistan'ın Türkiye hakkında olumlu bir algıya sahip olmadığını ve gelecekte de olmayacağı konusunda ipuçları içerir. Bahsi geçen maddede “Ermenistan Cumhuriyeti, 1915 yılında Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'daki Ermeni Soykırımının uluslararası tanınırlığını destekler”¹⁸⁴ ifadesi kullanılmıştır.

Bağımsızlık Bildirgesi'nden yaklaşık bir yıl sonra, 21 Eylül 1991 yılında gerçekleştirilen referandum sonucunda Ermenistan, SSCB'den ayrılır. Türkiye ise 16 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk ülkeler arasında yer alır. 1980'li yılların sonunda Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ meselesi yüzünden başlayan çatışmalar 1990'lı yılların başında şiddetlenir. 1993 yılında Ermenistan, Azerbaycan'a ait toprakların büyük bir bölümünü ve stratejik öneme sahip olan Kelbecer bölgesini işgal eder. Bunun üzerine Türkiye, Ermenistan ile olan kara ve hava sınırını kapatır. Bu yaptırımdan sonra Ermeni milliyetçi gruplarının Ermenistan'da ve uluslararası arenada Türkiye hakkındaki olumsuz siyasi söylemleri artmıştır. Buna bağlı olarak 1993 yılından itibaren Ermenistan, uluslararası arenada Ermeniler tarafından üretilen soykırım iddialarının kabul edilmesi için yoğun bir propaganda faaliyetine başlamıştır. Sovyet döneminde (yaklaşık 70 yıllık süreçte) iki ülke parlamentosu (1965 yılında Uruguay ve 1982 yılında Kıbrıs Rum Kesimi) Ermeni iddiaları ile ilgili görüş belirtirken, 1993 yılından günümüze kadar geçen 25 yılda, 22 ülke görüş belirtmiştir.¹⁸⁵ Ermeni iddiaları çerçevesinde yapılan faaliyetler olumsuz Türk imgesinin sadece Ermenistan sınırlarında değil, uluslararası arenada yayılmasına da yöneliktir.

¹⁸⁴ ՀՀ Անկախության հռչակագիր, <http://www.gov.am/am/independence/> (E.T.: 25.02.2018 - Ermenice) Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası'nın başında ise Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin kabul edildiği belirtilmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution> (E.T.:25.02.2018 - Ermenice)

¹⁸⁵ Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, հանաչում, <https://www.mfa.am/hy/recognition/> (E. T.: 17.12.2018 - Ermenice)

Uluslararası arenada Ermeniler tarafından üretilen soykırım iddialarının tanınması konusunda yapılan çalışmalar devam ederken, 2000’li yıllarda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin de normalleşmesi için (resmî ve resmî olmayan) girişimler başlamıştır. 2002 yılından itibaren Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için yapılan resmî olmayan iki önemli girişimi şöyle özetleyebiliriz:

- 9 Temmuz 2001 tarihinde “Türk-Ermeni Barışma Komisyonu” Cenevre’de kurulmuştur. Aynı yıl Ermeni tarafı bu komisyonun faaliyetlerine devam etmeyeceğini bildirmiştir.¹⁸⁶
- 9 Mart 2004 tarihinde “Türk - Ermeni Platformu” kurulmuştur. Ermeni tarafı beklenen belgeleri iletmemiş ve platformun çalışmaları 2004 yılında son bulmuştur.¹⁸⁷

Görüldüğü üzere, komisyon ve platformların çalışmaları uzun sürmemiştir. Bu süreçte devlet yöneticileri tarafından ikili görüşmeler yapılmıştır. Ancak bu görüşmelerde bir sonuca varılamadığı için olumlu bir Türk imgesinin oluşması için uygun bir ortam sağlanamamıştır.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için 2009 yılında resmî girişimler başlamıştır. İsviçre’nin arabuluculuğu ile 10 Ekim 2009 tarihinde Zürih’te Türkiye ve Ermenistan arasında “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü”¹⁸⁸ ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü”¹⁸⁹ imzalanmıştır. 2015 yılında Ermenistan tarafı protokolleri Ermenistan Parlamentosu’ndan geri çekmiş ve 2018 tarihinde hükümsüz ilan etmiştir.¹⁹⁰

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkileri normalleştirmeye yönelik atılan resmî ve gayriresmî adımlar Ermeni toplumunda Türk ve Türkiye hakkında olumlu bir imge

¹⁸⁶ M. Serdar Palabıyık, “Türkiye - Ermenistan İlişkileri (1918 - 2007)”, (Der.: Ömer Engin Lütem), Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler, ASAM Yayınları, Ankara, 2007, s. 243 - 245.

¹⁸⁷ ibid, s. 255 - 258.

¹⁸⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü”, http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf (E. T.: 25.02.2018 - Türkçe)

¹⁸⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü”, http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf (E. T.: 25.02.2018 - Türkçe)

¹⁹⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (E. T.: 25.02.2018 - Türkçe)

oluşmasına olanak sağlamadan son bulmuştur. Hatta Zürih'te imzalanan protokoller Ermeni parlamentosundan geri çekildikten sonra olumsuz Türk ve Türkiye imgesi, 2015 yılının Ermeni iddialarının 100. yılı olması sebebiyle yükselişe geçmiştir.

1991'den sonra Ermenistan'da siyasi partiler siyasal söylemleriyle Türk imgesine yön veren önemli kurumlar arasında yer almaktadır. Bu sebeple Ermenistan'daki siyasi partilerin Türkiye söylemlerine kısaca değinmek doğru olacaktır. Birçok alanda olduğu gibi siyasi partiler uluslararası ilişkiler konusunda politika ve söylemler üretirler, özellikle komşu devletler hakkında ortaya konan politikalar bu süreçte ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Ermenistan Ulusal Meclisi'nin yapısı ve Meclis'teki partilerin Türkiye hakkındaki söylemleri önem kazanıyor.

Ermenistan'da yasama organı 131 milletvekilinden oluşan Ulusal Meclis'tir. Son genel seçimler 9 Aralık 2018 tarihinde dokuz parti ve iki siyasi blokun katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Merkezi Seçim Komisyonu tarafından açıklanan resmî sonuçlara göre milletvekili dağılımları şöyledir:¹⁹¹

Tablo 19. Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Meclisi'nde Yer Alan Partiler (9 Aralık 2018 Milletvekili Seçimlerine Göre)

Sıra	Parti / İttifak	Lider İsmi	Siyasi Eğilim	Oy Oranı	Milletvekili sayısı
1	Benim Adımım İttifakı («Իմ քայլը» դաշինք)	Nikol Paşinyan	Liberal	%70.43	88
2	Müreffeh Ermenistan Partisi («Բարգավաճ Հայաստան» Կուսակցություն)	Gagik Tsarukyan	Liberal - Muhafazakâr	%8.27	26
3	Aydınlık Ermenistan Partisi («Լուսավոր Հայաստան» Կուսակցություն)	Edmon Marukyan	Liberal	%6.37	18

Siyasi partilerin Türkiye hakkındaki söylemleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

¹⁹¹ Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով,
<https://res.elections.am/images/doc/09.12.18v.pdf> (E. T.: 05.01.2019 - Ermenice)

Tablo 20. Ermenistan’da Faaliyet Gösteren Partilerin Türkiye Hakkındaki Söylemleri

Sıra	Siyasi Partiler	Parti Programlarında Türkiye Hakkındaki Söylemler
1	“Benim Adımım” İttifakı («Իմ քայլը» դաշինք)	“Komşu ülke Türkiye tarafından devam eden blokaj koşullarında, iyi komşuluk ilişkileri kurmaya yönelik sadece Ermeni tarafının attığı bir adım vardır. Ermeni-Türk sınırını ön şartlar olmadan açmaya hazır olduğumuzu ifade ediyoruz.” ¹⁹²
		“Ermeni soykırımının uluslararası tanınması Ermenistan’ın güvenliğinin önemli bir güvencesidir. Soykırımın uluslararası tanınması süreci bütün dünya tanıyana kadar devam etmelidir.” ¹⁹³
2	Müreffeh Ermenistan Partisi («Բարգավաճ Հայաստան» Կուսակցություն)	“Ermenistan – Türkiye arasında devletlerarası ilişkilerin düzenlenmesi ve iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesisi ön şartlar ileri sürmeden gerçekleşmelidir.” ¹⁹⁴
		“Türkiye tarafından Ermeni soykırımı gerçeğinin inkârı Ermeni-Türk ilişkilerine açık bir şekilde yansımaktadır.” ¹⁹⁵
3	Aydınlık Ermenistan Partisi («Լուսավոր Հայաստան» Կուսակցություն)	“Komşu ülkelerle iyi komşuluk ve karşılıklı yarar sağlayan ekonomik bağlar kurmak [amacımızdır].” ¹⁹⁶
		“Ermeni Soykırımı’nın uluslararası tanınması sürecinin uluslararası hukuk-yargı boyutuna taşınması [amacımızdır].” ¹⁹⁷

Siyaset alanında sadece partilerin söylemlerini sunduğumuz yukarıdaki tabloda Ermenistan’da Türkiye hakkındaki politik söylemin genel olarak, “ön koşullar sunan Türkiye” ve “soykırımı inkâr eden Türkiye” ekseninde geliştiği ve buna bağlı olarak siyasi arenaya olumsuz Türk imgesinin yansıdığı görülmektedir.

Ermenistan’da Türk imgesi siyasetin dışında eğitim alanında yapılan çalışmalarla da şekillendiriliyor. Ermenistan’da eğitimi formal ve informal eğitim olarak ikiye ayırabiliriz. Formal eğitimde imgelerin yoğun olarak bulunduğu alanlar olarak örgün ve yaygın eğitim araçları ön plana çıkmaktadır. Örgün ve yaygın eğitim olarak belirttiğimiz araçlar eğitim hayatı boyunca “öteki” hakkındaki imgeyi belirleyen önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Ancak eğitim-öğretimde bir “araç” olarak öğretmen zaman ve mekâna göre değişkenlik gösterirken, eğitim araçları (ders kitapları, çalışma kitapları vb.)

¹⁹² «Իմ քայլը» դաշինքի ծրագիր, <https://civilcontract.am/imqayl> (E. T.: 05.01.2019 - Ermenice)

¹⁹³ «Իմ քայլը» դաշինքի ծրագիր, <https://civilcontract.am/imqayl> (E.T.: 05.01.2019- Ermenice)

¹⁹⁴ «Բարգավաճ Հայաստան» Կուսակցության ծրագիր, <http://bhk.am/sites/default/files/documents/3-bhk%20tsragir-2011.pdf> (E.T.:05.01.2019 - Ermenice)

¹⁹⁵ «Բարգավաճ Հայաստան» Կուսակցության ծրագիր, <http://bhk.am/sites/default/files/documents/3-bhk%20tsragir-2011.pdf> (E. T.: 05.01.2019 - Ermenice)

¹⁹⁶ «Բարգավաճ Հայաստան» Կուսակցության ծրագիր, <http://bhk.am/sites/default/files/documents/3-bhk%20tsragir-2011.pdf> (E. T.: 05.01.2019 - Ermenice)

¹⁹⁷ «Բարգավաճ Հայաստան» Կուսակցության ծրագիր, <http://bhk.am/sites/default/files/documents/3-bhk%20tsragir-2011.pdf> (E. T.: 05.01.2019 - Ermenice)

bütün ülkede aynı bilginin öğrenilmesine ve “öteki” hakkında genel bir fikir oluşmasına sebep olmaktadır. İnfomal eğitimin de imge oluşmasında büyük bir payı vardır. Ancak infomal eğitimin belirli bir planı, amacı, yeri ve zamanı olmadığı için oluşturulan imgeler formal eğitimde olduğu kadar etkili değildir. Ancak hayatımızın büyük bir bölümünü aile ve sosyal çevremiz ile geçirdiğimiz düşünüldüğünde infomal eğitimin imge oluşturmadaki etkisinin gücü hissedilir.

Günümüz eğitim sisteminde ders kitapları görsel ve yazılı imgelerle öğrenciyi olumlu ya da olumsuz yönde etkileyen araçların başında yer almaktadır. 1790-1920 yılları arasında Ermeni kültüründe ders kitapları dinî ve millî özellikler taşıırken, 1921-1991 yılları arasında sosyalist ideoloji ile şekillenmiş “gizli” bir milliyetçilik içermektedir.¹⁹⁸ 1991 yılından sonra birçok ulus devletin ortaya çıkmasıyla Post-Sovyet ülkelerinde milliyetçiliğe yönelme olmuştur. Bu milliyetçi ideoloji eğitim sistemine yansımış ve eğitimin belirli bir ideoloji çerçevesinde gelişmesini sağlamıştır. Bu durum devlet, ideoloji ve eğitim kavramlarını tartışmaya açmıştır.

Halis Çetin’in “Devlet, İdeoloji ve Eğitim” başlıklı makalesinde belirttiği gibi, toplumsal birlik, bütünlük ve uyum sağlama ideoloji ve eğitim kurumlarıyla gerçekleşmektedir. Çünkü birlik, bütünlük ve uyum siyasal iktidara bütüncül bir iktidar alanı yaratarak evrenin düzenlenmesini sağlamaktadır.¹⁹⁹ Dolayısıyla devlet, ideoloji ve eğitim birbiriyle sıkı bir bağ içindedir. Devlet, eğitim aracılığı ile ideolojisini yayarak birlik ve bütünlük sağlarken iktidarını da daha güçlü bir hale getirmeye çalışır. Egemen sınıf iktidarını yeniden üreten eğitim, ulus-devletin inşası ve ulusal kimliklerin oluşması ile bağlantılıdır.²⁰⁰

¹⁹⁸ Bkz.: Razmik Panossian, “Post-Soviet Armenia, Nationalism & Its (Dis)contents”, (Ed.:Lowell W. Barrington), *After Independence Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States*, The University of Michigan Press, <https://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch9.pdf> (E. T.: 15.12.2018 – İngilizce)

¹⁹⁹ Halis Çetin, “Devlet, İdeoloji ve Eğitim”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, N. 2, Aralık, 2001, s. 201-211.

²⁰⁰ Louis Althusser, 2014, s. 76 – 77.

İdeolojinin eğitime etkisi -her ülkede olduğu gibi- Ermenistan’da açık bir şekilde görülmektedir. Bu konu hakkında detaylı bilgi ve analizlere geçmeden önce Ermenistan’daki eğitim sistemi hakkında kısaca bilgi vermek doğru olacaktır. Ermenistan’da eğitim sistemi örgün eğitim, genel eğitim ve mesleki eğitim olarak üçe ayrılmaktadır. Genel eğitim, temel ve temel genel eğitim olarak 9 yıldan oluşmaktadır. Her Ermeni vatandaşı 9 yıllık bu eğitimi almak zorundadır. Temel ve temel genel eğitimi alan kişiler genel liselere ve kolejlere/meslek liselerine devam edebilmektedir. Lise ve kolej/meslek lisesini bitiren öğrenciler, tamamlayıcı eğitime veya yükseköğretime geçebilmektedir.

Yaptığımız araştırmalara göre; Ermenistan’daki 9 yıllık bu zorunlu eğitim sürecinde ideolojilerden etkilenecek “öteki” hakkında söylem üreten ve olumlu/olumsuz imge oluşmasını sağlayan en önemli dersler coğrafya, vatandaşlık bilgisi, tarih, edebiyat ve din bilgisi olarak tespit edilmiştir. Çalışmamız kapsamında bütün ders kitaplarını inceleyemeyeceğimiz için sınırlandırmaya gidilmiştir. Öncelikli olarak Türkiye hakkında temel bilgilerin verildiği coğrafya ders kitabındaki Türk imgesini mercek altına alalım.

İncelemek üzere seçtiğimiz yedinci sınıf coğrafya ders kitabı *Coğrafya (Sosyal Coğrafya: Dünya (Աշխարագրություն / Հասարակական աշխարագրություն: Աշխարհ)* adını taşımaktadır.²⁰¹ Bu kitapta Türkiye’nin yönetim şekli, dili, ekonomisi ve ulaşım yolları hakkında genel bilgiler verilirken, 29. derste “Dünyada Ermenistan” başlığı altında siyasal söyleme dayanarak Türkiye’nin Ermenistan ile olan kara sınırlarının kapalı olmasına değinilmekte ve Ermenistan’a “blokaj” uygulayan olumsuz bir Türkiye imgesi oluşturulmaktadır. Yine aynı derste dünyada Ermeni nüfusu konusunda genel bilgiler verildikten sonra (Ermeni kültüründe tarihsel bir söylem olarak) Osmanlı Türkiye’sinde soykırım gerçekleştirildiği iddia edilmektedir. Ermeniler tarafından üretilen soykırım iddiaları ve Türkiye hakkındaki söylemler aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

²⁰¹ Ռ. Մարգարյան, Մ. Մանասյան, Գ. Հովհաննիսյան, Ա. Հովսեփյան, Աշխարագրություն (Հասարակական աշխարագրություն: Աշխարհ) Հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք, Մանմար, Երևան, 2018.

Tablo 21. Coğrafya (Sosyal Coğrafya: Dünya) Adlı Ders Kitabında Türk ve Türkiye İmgesi

Konu Başlığı	Ders Kitabındaki Türk, Türkiye, Türkçe ve Osmanlı Türkiye İmgesine Yön Veren Söylemler
Ders 4: Dünyada Devletlerin Örgütlenmesi	Türkiye, parlamenter cumhuriyettir. ²⁰² Türkiye, üniter bir devlettir. ²⁰³
Ders 8: Irka, Milliyete ve Dine Göre Nüfus Yapısı	Türkçe, Altay dil ailesine aittir. ²⁰⁴
Ders 20: Sanayinin Diğer Dalları	Türkiye, doğal ham maddeden üretilen araçların üretildiği gelişmekte olan ülkeler arasındadır. ²⁰⁵
Ders 23: Hayvancılık	Türkiye hayvancılık yapılan ülkeler arasındadır. ²⁰⁶
Ders 25: Ulaşım	Türkiye karayolu yapımında ilerleyen ülkeler arasındadır. ²⁰⁷
Ders 26: Uluslararası Ulaşımın Başlıca Yolları	Rusya'dan Türkiye'ye Karadeniz'in zemininden bağlanan doğalgaz boru hattı mevcuttur. ²⁰⁸
Ders 29: Dünyada Ermenistan Cumhuriyeti	“Ermeni Devleti'nin ikinci parçası olan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ne karşı olan Türkiye ve Azerbaycan tarafından uluslararası ulaşım yollarının kapatılması bizim için yararlı olan yukarıda bahsedilen faktörleri [uluslararası karayolu geçişlerinin kesişme noktasında olmasını] geçici olarak yarasız kılmaktadır.” ²⁰⁹ “Özellikle XIV. ve XIX. yüzyılda Ermenilerin ulusal bir devleti yokken Ermeni nüfusunun oranı çok az değişmiş ya da azalmıştır. XX. yüzyılın başında, “Büyük Felakete” kadar dünyada Ermeni nüfusu 4,5 milyona kadar düştü. 1915 yılında Osmanlı Türkiye'sinde gerçekleşen soykırım sonucunda nüfus 1,5 milyon daha azaldı.”
Ders 30: Pratik Çalışma	Türkiye 2008 yılında 25,5 milyon turist ağırlamıştır. ²¹⁰

Eğitim alanında ikinci olarak beşinci sınıflar için hazırlanmış *Vatan Bilgisi* (*Հայրենագիտություն*) adlı ders kitabını inceleyeceğiz.²¹¹ Bu kitapta Türk, Türkiye ve Osmanlı Türkiye'sinden dört ayrı yerde bahsedilmektedir. 3, 7, ve 8. derslerde tarihsel bir söyleme dayanarak olumsuz bir Türk imgesi oluşturulmaktadır. 25. derste ise Ermeni müziği için önemli sayılan Komitas'ın bir Türk şehrinde doğduğuna vurgu yapılmaktadır:

²⁰² Ռ. Մարգարյան և ուրիշներ, 2018, s. 18.

²⁰³ ibid, s. 19

²⁰⁴ ibid, s. 43

²⁰⁵ ibid, s. 104.

²⁰⁶ ibid, s. 123.

²⁰⁷ ibid, s. 133.

²⁰⁸ ibid, s. 147.

²⁰⁹ ibid, s. 152.

²¹⁰ ibid, s. 159.

²¹¹ Ա. Հովսեփյան, Ա. Գյուլբուդադյան, Ն. Տոփանյան, Հայրենագիտություն, դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 5-րդ դասարանի համար, մանմար, Երևան, 2018.

Table 22. Vatan Bilgisi Adlı Ders Kitabında Türk ve Türkiye İmgesi

Konu Başlığı	Türk, Türkiye ve Osmanlı Türkiye’si İmgesine Yön Veren Söylemler
Ders 3: Ermenilerin Anavatanı	“Ermeni halkı en ağır darbeyi 1915 - 1916 yıllarında aldı. Batı Ermenistan’da, o dönemde Osmanlı Türkiye’sinde gerçekleştirilen soykırım sonucunda Ermeni halkı anavatanının büyük bir bölümünden mahrum kaldı. Bu Ermeni halkının bağımsız bir devlete ve orduya sahip olmaması sebebiyle gerçekleşti.” ²¹²
Ders 7 - 8: Dilimiz Ermenicedir	“1204 yılında Türk-Selçuklular bu el yazmasının [Muşlu Hatip’in - Մշու Ժամբանիք] sahibini öldürdüler ve onun mallarını yağmaladılar.” ²¹³
Ders 25: Ermeni Müziğinin Önderleri: Komitas	“Onu [Komitas’ı] Ermenilerin çok yaşadığı Türk şehrinde getirdiler...” ²¹⁴ “Komitas, Soğomon Soğomonyan, 26 Eylül 1869 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Kütahya şehrinde doğdu.” ²¹⁵

Ders kitaplarında yazılı söylemlerin dışında resimlerde de Türk imgesi örnekleri tespit ettik. Aşağıdaki tabloda *Vatan Bilgisi* kitabında Türkiye sınırlarında yer alan kültürel varlıklardan örnekler sunulmuştur.

Table 23. Vatan Bilgisi Kitabında Türk ve Türkiye İmgesi Örnekleri

հոշակվեց մեկ ուրիշ մեծ վարպետի՝ Տրդատ ժարտարապետի անունը: Տրդատի անունը հայտնի էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Մուր Խոփիայի տաճարի գմբեթը Մեծի Մայր տաճարը Տրդատի ստեղծագործությունն իր որոշակի ազդեցությունն ունեցավ հայ ժարտարապետական արվեստի հետագա զարգացման վրա: 13-14-րդ դդ. հայ ժարտարապետության նշանավոր դեմքերից է Մումիկը: Նա Մյունխեն Օրբելյան իշխանական տան ժարտարապետն էր: Մումիկը միաժամանակ նաև քանդակագործ էր և նկարիչ: Մումիկի ուշագրավ գործերից են Օրբելյանների ամառային 1001թ. Տրդատն ավարտեց Մեծի Մայր տաճարի կառուցումը: Այնուհետև նա ձեռնամուխ եղավ զվարթնոցատիպ Մուր Գրիգոր կամ Գազկաշեն տաճարի կառուցմանն Ամիում: Մայրաքաղաքի այդ նշանավոր տաճարը նման էր Զվարթնոցին, բայց նույնությամբ չէր կրկնում: 36	Շամիրամը հրամայում է իր զինվորներին՝ գտնել Արայի դիակը: Քանի որ, բացի Շամիրամից, ոչ ոք չէր ճանաչում Արային, զինվորներն իրենց գտած դիակները բերում են, որ նա գնվե: Ամեն անգամ նրանք ասում են իրենց թագուհուն. «Ա՛հ, գնվե: Դրանից հետո այդ վայրը սկսեցին կոչել Արզնի: Վանա կառու Դատունների հազվագյուտ և եզակի զնդ են Վանա կառուները, որոնք տարածված են Վանա լճի շրջակայքում (որտեղից և առաջացել է անվանումը): Դրանք սպիտակ, մետաքսանման փափկամազ կենդանիներ են: Ունեն ձիգ մարմին, զարգացած գլխուղեղ, վազային թաղվածք, արդ նման է ազված պղին, աչքերը տաքերը գույների են: Խիստի են ու ճարպիկ, մաքրասեր, տիրոջը կապված ու նվիրված: Աչքերի գույնով բաժանվում են 3 խմբի. ծովի ալիքի նման վառ երկնագույն աչքերով, սաքազույն (դեղին ու նրա նրբերանգներով) և տաքերը գույների (աջը՝ երկնագույն, ձախը՝ բաց սաքազույն, դեղին ու դեղնականաչ, երբեմն՝ դարչնագույն) աչքերով: Հատկապես արժեքավոր են տաքերը գույների աչքերով կառուները: Դատուններից միակն են աշխարհում, որ պիտու են ջրում լողալ ու խաղալ: Նրանք աչքից թաքով ստուգում են նաև կերակրի ջերմաստիճանը: 34
Ders 28: Mimari ²¹⁶ (Ayasofya ve Ani Antik Şehri)	Ders: Yaşadığımız Yerler Hakkında Konuşmalar ²¹⁷ (Van Kedisi)

²¹² Ա. Հովսեփյան և ուրիշներ, 2018, s. 15.

²¹³ ibid, s. 39.

²¹⁴ ibid, s. 116.

²¹⁵ ibid, s. 117.

²¹⁶ ibid, s. 136.

²¹⁷ ibid, s. 34.

Ders kitabında Ayasofya resminin yanında yapının Konstantinopolis’te yer aldığı bilgisi verilmektedir. Ancak yapının şu an Türkiye sınırlarında bulunduğu bilgisi verilmemektedir. Ayasofya resminin altında Ani antik şehrinde bulunan yapılardan bir kare bulunmaktadır fakat Ani’nin günümüzde Türkiye sınırlarında olduğu ve hangi ilde yer aldığı bilgisi verilmemektedir. Aynı kitapta “Yaşadığımız Yerler Hakkında Konuşmalar” başlığı altında Van Kedisi tanıtılmaktadır. Ancak Van’ın Türkiye sınırları içinde yer aldığı bilgisine değinilmemiştir. Burada bilgi eksiltimi ile öğrencinin zihninde oluşabilecek Türk/Türkiye imgesi engellenmiştir.

Din eğitiminde tespit ettiğimiz Türk imgesi ise Ermeni kilisesinin söylemleri ile paralellik göstermektedir. Günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti’nde Ermeni Kilisesi (Eçmiyatzin Ana Makamı) Türkiye hakkında tarihsel söyleme dayalı çalışmalar gerçekleştirmektedir. Örneğin, Ermeniler tarafından iddia edilen soykırımın 100. yılı için Eçmiyatzin Ana Makamı *Ermeni Soykırımı ve Ermeni Meselesi: Kitapların Bibliyografyası* (Հայոց ցեղասպանության և հայկական հարց. Գրքերի մատենագիտություն) adında bir kitap yayınlamıştır.²¹⁸ Bu kitapta Türkiye hakkındaki söylemlerden sadece birisi şu şekildedir:

*“Ermeni Soykırımı gerçeği doğrudan Osmanlı İmparatorluğu’nda demokrasi kurumlarının ve insan hakları savunusunun tamamıyla olmadığını göstermektedir; günümüzde ise Türkiye tarafından Ermeni soykırımı gerçeğinin devlet düzeyinde inkârı evrensel medeniyetin değerler sistemine Türkiye’nin uymadığını açıkça tekrar belgelemektedir.”*²¹⁹

Bu söylemlerle tarihinde “demokrasi” ve “insan hakları olmayan”, şu anda da “evrensel medeniyetin değer sistemine uymayan” olumsuz bir Türkiye imgesi oluşturulmaktadır. Ermenistan’ın devlet ideolojisi çerçevesinde Türkiye politikasını da destekleyen Ermeni

²¹⁸ Ա.Հարությունյան, Հայոց ցեղասպանություն և հայկական հարց. Գրքերի մատենագիտություն (1860-2010), (Խմբ) Պետրոս Հովհաննիսյան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Էջմիածին, 2014.

²¹⁹ ibid, s. 10.

kilisesinin görüşlerini *Ermeni Kilisesi Tarihi (Հայոց եկեղեցու պատմություն)* adlı ders kitabında da görmek mümkündür.²²⁰

Tablo 24. Ermeni Kilisesi Tarihi Adlı Ders Kitabında Türk ve Türkiye İmgesi

Konu Başlığı	Türk, Türkiye ve Osmanlı Devleti İmgesine Yön Veren Söylemler
Giriş	“XIX. yüzyıl sonunda başlayan özgürlük mücadelesine Ermeni din adamları da katıldı. Bazı din adamı fedailer, silah ellerinde Türk ve Kürt çetelere karşı mücadele ettiler. Kilise kendi halkı ile birlikte Türk yöneticileri tarafından Ermenilere yönelik gerçekleştirilen soykırımın ağır ve trajik yıllarını yaşıyordu. Binlerce din adamı Türk yatağanına [kılıcına] kurban gitti.” ²²¹
2. Bölüm: Kilisenin Eğitim Kültür Faaliyeti. Ruslaştırma Politikasına Karşı Mücadele (XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başı)	“1870’li yıllarda Batı Ermenistan’da ve Türkiye’de Ermenilerin yaşadığı bölgelerde 24 bin öğrenciyle 450 Ermeni okulu faaliyet gösteriyordu.” ²²²
3. Bölüm: Ermeni Kilisesi ve Özgürlük Mücadelesinin Yeni Aşaması. Ermeni Meselesinin Uluslararasılaşması ve Ermeni Kilisesi	“1877-1878 Rus - Türk savaşı bütün Ermeni halkında özellikle de Batı Ermenileri çevresinde büyük ümit uyandırdı.” ²²³
10. Ermenilerin Büyük Katliamı ve Kilise	“<...> Türk katliamcılar tarafından Ermeni din adamlarının yok edilmesine özel önem verildi. Türkiye İç İşleri Bakanı Talat’ın bu konudaki telgrafı şudur: “Ermeni din adamlarını ilk aşamada yok etmek gerekmektedir.” ²²⁴
	“Osmanlı İmparatorluğu’nda bulunan 2200 Ermeni kilisesi yağmalandı, yakıldı ve 2150’si yıkıldı.” ²²⁵
21. II. Garegin Nersisyan. Katoğikos II. Garegin’in faaliyetleri	“Vatikan’a yapılan ziyaret vesilesiyle Ermeni Patriği, Papa ile ortak açıklama imzaladı, bu açıklama metninde Türkiye tarafından Ermenilere yönelik gerçekleştirilen katliamlar 21. yüzyılın ilk soykırımı olarak kabul edildi.” ²²⁶

Eğitim ve ideoloji arasındaki ilişki en açık şekilde tarih ders kitaplarında görülmektedir. Georg Iggers (1926-2017) “20. Yüzyılda Tarih Yazımı” adlı makalesinde tarih yazıcılığı ve dolayısıyla tarih eğitiminin XIX. yüzyılda tarafsız olmadığını belirtir. Iggers, her yerde profesyonel tarihçilerin ulusal tarihe özgü imgeler yaratmaya koyulduğunu belirtir.²²⁷

²²⁰ Վ. Ղանդիլյան և ուրիշներ, *Հայոց եկեղեցու պատմություն*, Հանրակրթ. դպր. 9-րդ դաս. դասագիրք, «Տիգրան Մեծ», Երևան, 2018.

²²¹ ibid, s. 4.

²²² ibid, s. 28.

²²³ ibid, s. 38.

²²⁴ Ibid, s. 52.

²²⁵ ibid, s. 38.

²²⁶ ibid, s. 109.

²²⁷ Georg Iggers, “20. Yüzyılda Tarih Yazımı”, *Tarihin Kötüye Kullanımı*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 2003, s. 4.

Laurent Wirth ise “Tarihin Kötüye Kullanma Biçimleriyle Yüzleşmek”²²⁸ adlı raporunda tarihin kötüye kullanma şekillerini kısa bir şekilde açıklar ve ilk olarak tarihe yüklenen propaganda işlevinden bahseder. Almanya ve İtalya gibi ülkelerden örnekler verir. Tarihin nasıl kötüye kullanılabileceğini şu başlıklar altında özetler: Açık bir olguyu yadsıma yoluyla, yanıltma yoluyla, belli bir olaya sabitlenme (bir başka olayı unutturmak ya da haklı göstermek için belirli bir olaya sistemli olarak odaklanmak), atlama yoluyla ve ticari amaçlarla tarihin kötüye kullanılabileceğine yer vermektedir.

Wirth, raporunda ulusal tarih açısından önemli bir tartışma konusu olan “bellek” konusuna da değinmektedir. Tarihi, bellekle karıştırmamak gerektiğini belirten araştırmacı, Pierre Nora’dan şunları aktarmaktadır:

“Tarih ve bellek eş anlamlı olmak şöyle dursun, her bakımdan farklıdır. Bellek yaşamdır, her zaman canlı gruplar tarafından taşınır, anımsama ve unutma diyalektiğine açıktır, kullanılabilir ve amaçlara alet edilebilir. Tarih ise artık olmayanın sorunsal [sorunlu] ve eksikli olarak yeniden kurulmasıdır. <...> Tarihin gözündeki bellek hep şüphelidir.”²²⁹

Eğitimde belleğin önemine değinen Wirth ayrıca tarihçilerin ve tarih öğretmenlerinin, - biz burada ders kitaplarını da dâhil edebiliriz- toplumların belleğini kaynak olarak kullanmanın dışında, belleğin kurgulanmasına da katkıda bulunduklarını belirtmektedir.

Ermenistan’da tarih dersleri ulusal tarih ve genel tarih olmak üzere iki bölümde okutulmaktadır. Ders kitapları Sovyet döneminden sonra millî unsurların ifadesinde büyük değişiklik göstermiştir. Ermenistan’ın tarih eğitimine verdiği önemin nedeni şu şekilde açıklanmaktadır:

²²⁸ Laurent Wirth, “Tarihi Kötüye Kullanma Biçimleriyle Yüzleşmek”, *Tarihin Kötüye Kullanımı*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 2003, s. 18 – 58.

²²⁹ ibid, s. 30.

“Ermenistan’da tarih öğretimine ağırlık verilmesinin sebebi belki de tarih bilgisinin komşularımızla ilişkilerimizde ve eski Sovyetler Birliği çerçevesinde ulusal kimliği ortaya koymada katkıda bulunacağı düşüncesidir.”²³⁰

8. sınıfta okutulan *Ermenilerin Tarihi* adlı ders kitabında ise XVII. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında yaşanan olaylar anlatılmaktadır.²³¹ Kitabın giriş bölümünde XIX. yüzyıl Ermeni tarihi için önemli bir dönüm noktası olan Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) şu şekilde anlatılmaktadır:

“Yine aynı dönemde Rusya Türkiye’ye karşı da başarı kazandı, ancak Avrupalı büyük devletlerin Rus karşıtı pozisyonunun sonucunda Batı Ermenistan kurtarılamadı. Ülkemizin büyük bir kısmı Türkiye’nin egemenliği altında kalmaya devam etti...”²³²

Yazarın burada Batı Ermenistan olarak nitelendirdiği topraklar Anadolu’dur. Bu satırlarda “Türk egemenliği altında kalan ülke” algısı yaratılmaktadır.

İlerleyen satırlarda olumsuz Türk imgesi çok daha keskin kelimelerle tanımlanıyor: *“Türk güçleri Ermenilere karşı baskıcı davranışlarını sürdürüyorlardı, vahşi zulümlere başvuruyorlardı.”²³³*

Ermeni iddiaları ile ilgili satırlarda ise şunlar söylenmektedir: *“Türk yönetici çevreleri tarafından barbar şekilde gerçekleştirilen büyük felakette yaklaşık bir buçuk milyon Ermeni öldü.”²³⁴* Kitabın bütününden benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür, ancak ders kitabının ön sözünde yer alan bu sözler kitabın genelinde Türk ve Türkiye imgesinin nasıl yaratıldığı konusunda genel bir fikir veriyor.

²³⁰ Henry Frendo, *Tarih Öğretiminde Çoğulcu Ve Hoşgörülü Bir Yaklaşım Doğru* (Genel Rapor), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 100.

²³¹ Պ. Չոբանյան, Վ. Բարխուդարյան, Ա. Խարատյան և ուրիշ, *Հայոց պատմություն (նոր շրջան)*, Դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 8-րդ դասար. համար, Երևան, Մակմիլան-Արմենիա, 2007.

²³² Պ. Չոբանյան և ուրիշներ, 2007, s. 4.

²³³ ibid, s. 6.

²³⁴ ibid, s. 6.

Sonuç olarak egemen ideolojinin ve siyasal iktidarın şekillendirdiği eğitimin, bir toplum hakkında oluşturduğu algı objektif olmaktan uzaklaşmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi geçmiş öğrenmek yerine tarihin ve tarih eğitiminin kötüye kullanılması gibi bir sorun ortaya çıkmakta ve belleklerde “öteki” imgesi güçlenmektedir.

Formal eğitimin yanı sıra informal eğitimin bir parçası olarak aile, ideolojinin, toplumsal belleğin, önyargıların, kalıp yargıların ve imgelerin oluştuğu/temelinin atıldığı; sözlü kültürün aktarıldığı önemli bir alandır. Aile içindeki kültürleme sürecinde yapılan bu kodlamalar, kısaca eğitim olarak ifade edilebilir. Kültürleme, doğumdan ölüme kadar, bireyin, toplumun istek ve beklentilerine uyacak şekilde etkilenmesi ve değiştirilmesi olarak tanımlandığında ailenin önemi ortaya çıkmaktadır.²³⁵

Uysal’a göre aile, *“uyguladığı bilinçli toplumsallaşma süreci ile çocuğa toplumsal değer ve normları olduğu kadar, aile içi somut ilişkilerle de belli karar verme kalıplarını aktarmaktadır. Bu nedenle aile hem seçme işlemini, hem de davranışın temelini veren bir öge olarak sosyo-politik bir önem taşımaktadır.”*²³⁶ Hayatta karşılaştığımız ilk referans kişilerden/gruplardan birisi olan aile, fikirlerimizi, algılarımızı, bir toplum veya bir kişi, grup ya da konu hakkındaki görüşlerimizi şekillendiren en küçük toplumsal bir birimdir.²³⁷ Aile kültürlemeyi ilk olarak sözlü olarak yapar ve aile içindeki eğitim genelde bu şekilde devam eder. Sözlü bir aktarımda ise ailenin eğitimi, deneyimleri, hafızası, sahip olduğu sözlü kültür ürünleri devreye girmektedir. Sözlü kültür ürünleri ise bir toplum hakkında imge oluşturmada önemli bir araç olabilir. Zira aile üyesi ya da referans grup/kişinin sözlü olarak aktardıkları belgeye göre birey için daha çok dikkate alınabilir.

²³⁵ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 122

²³⁶ Birkan Uysal, “Siyasal Katılma Ve Katılma Davranışı Üzerinde Ailenin Etkisi”, *Amme İdaresi Dergisi*, 17(4), 1981. 116’den aktaran Selçuk Akıncı, “Siyasal Katılımın Toplumsal Dinamikleri Ve Kitle İletişim Araçları”, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 2014, s. 306.

²³⁷ Kenan Aydın, Volkan Özbek, “Ailenin Seçmen Davranışları Üzerindeki Etkisi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004/2, s.144-167.

Aile üyesi/referans grubun aktardığı anılar, hikâyeler, efsaneler, şiirler vd. sözlü kültür ürünleri ile toplumsal bellek arasında karşılıklı bir bağ vardır. Bahsettiğimiz sözlü kültür ürünlerinin kaynağı kişisel bellek ve toplumsal bellektir. Buradan yola çıkarak referans grupların/kişilerin kontrol mekanizmalarının etkisine bir şekilde maruz kalarak aktardıkları sözlü kültür ürünlerinin imgelerin oluşmasına kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz.

Ermeni kültüründe de sözlü kültür ürünleri ve aktarılan anılar Türk imgesinin oluşmasına etki eden en önemli unsurlar arasında bulunmaktadır ve bu alanda özellikle 1991 yılından sonra hız kazanan sözlü tarih çalışmaları dikkat çekmektedir. Ermeni sözlü tarih/kültür çalışmaları konusunda öne çıkan iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki Verjine Svazlian'ın *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza* adlı sözlü tarih ve kültür araştırmasıdır.²³⁸ İkinci ise Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller'in hazırladığı *Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı* adlı sözlü tarih çalışmasıdır.²³⁹ Türk imgesinin şekillenmesinde rol alan diğer sözlü tarih ve tanıklık çalışmalarından örnekler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

²³⁸ Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza*, (Çev.:Emine Demir), Belge Yayınları, İstanbul, 2005.

²³⁹ Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, 1993.

Tablo 25. Türk İmgesini Görebileceğimiz Sözlü Tarih Çalışmalarından Örnekler

YAZAR	ESER	YAYIN YILI
Verjine Svazlian	<i>Büyük Soykırım / Batı Ermenilerinin Sunduğu Sözlü Kanıtlar</i> (<i>Մեծ եղեռն. արևմտահայոց բանավոր վկայություններ</i>)	1995
	<i>Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım</i> (<i>Մեծ եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և թուրքական երգերում</i>)	1997
	<i>Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları</i> (<i>Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ</i>)	2000
	<i>Ermeni Soykırımı ve Toplumsal/Tarihsel Hafıza</i> (<i>Հայոց ցեղասպանությունը և ժողովրդի պատմական հիշողությունը</i>)	2003
	<i>Ermeni Soykırımı</i> (<i>Հայոց ցեղասպանություն</i>)	2011
Amatuni Virabyan, Gohar Avagyan, vd.	<i>Osmanlı Türkiye'si Tarafından Gerçekleştirilen Ermeni Soykırımı 1915: Hayatta Kalanların Tanıklığı</i> (<i>Armenian Genocide by Ottoman Turkey, 1915: Testimony of Survivors</i>)	2013
Eva Merenics	<i>Diplomatın Tanıklığı ve Ermeni Soykırımını Kınaması: Belgeler ve Tanıklıklar Koleksiyonu (Diplomat's Witness and Condemn the Armenian Genocide: Collection of Documents and Testimonies)</i>	2015

Yukarıda verilen sözlü tarih araştırmalarından Svazlian'a ait olan *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza* adlı çalışmada yer alan Türk imgesi örneklerini inceleyebiliriz. Svazlian çalışmasında siyasi ve hukuki bir duruma açıklık getirebileceğini iddia etmektedir ve sözlü tarihi bir “hukuk mücadelesi” olarak görmektedir.²⁴⁰ Çalışmada anılara ve sözlü kültür ürünlerine başvurarak Türkiye ve Türkler hakkında olumlu ve olumsuz imgeler yaratılmaktadır. Svazlian'ın eserinden alınan aşağıdaki dörtlük olumsuz Türk imgesine örnek olarak verebiliriz:

“Tacikler [Türkler] başladı evlat kaçırmaya,
Analar kıymadı yüzü öpmeye,
Baktım ki gizlice ağlıyor yaman,

²⁴⁰ Verjine Svazlian, 2005, s. 14

Svazlian’a ait çalışmanın genelinde oluşturulan olumsuz Türk ve Türkiye imgesinin dışında bazı yerlerde olumlu Türk imgesiyle de karşılaşmaktadır. Örneğin; “... *Hacılar haricinde Türk ve Kürt nüfusu da toplanıp bizimle kurban eti yer; bizimle sevinir; şarkı söyler ve dans ederdi.*”²⁴² Olumlu Türk imgesi oluşturan bir diğer ifade de şu şekildedir:

“... Şunu da söylemeliyim ki bütün Türkler kötü değildir; onların içinde iyileri vardır. O ittihatçıların tertiplediği bir olaydı; yoksa halk iyiydi ve biz Türklerle hep iyi ilişkiler içerisindeydik. Onların arasında da iyi insanlar bulunmaktadır; bu kesindir.”²⁴³

Ailenin ve referans kişinin/grubun ideolojisi “öteki” hakkında görüşlerimizin temelini oluşturduğu düşünüldüğünde yukarıda verilen örneklerin topluma/bireye etkisi dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla ailenin davranışın temelini oluşturan bir öge olarak sosyo-politik öneme sahip olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.²⁴⁴ Sonuç olarak sözlü tarih çalışmalarına kaynak olan şarkıların, şiirlerin ve anıların özellikle 1991 yılından sonra Ermeni kültüründe Türk imgesini oluşturmaya etki ettiğini ve yazılı kültürde Türk imgesinin yeniden üretilmesini sağladığını söyleyebiliriz.

1990’lı yıllardan sonra Ermeni kültüründe Türk imgesinin oluşmasına katkı sağlayan siyaset, eğitim ve tarih-kültür alanındaki gelişmelere paralel olarak internet teknolojisinde büyük bir devrim yaşanmıştır. Artık belirli merkezler arasında kurulan internet ağları toplum tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum imgenin mecrasını değiştirmiş, hayatımıza (reel ortamın yanında) sanal alan dediğimiz yeni bir ortamı dâhil olmuştur. Teknolojideki bu gelişmelerin Ermeni kültüründe Türk ve Türkiye imgesinin oluşumuna etkisi büyük olmuştur. Zira 1980’li yılların sonunda Ermenistan’da siyasal söylem

²⁴¹ Verjine Svazlian, 2005, s. 80. Şarkı örnekleri için bkz.: Վերժինե Սվազլյան, *Մեծ եղևնիի իրադարձություններն արտացոլող թրքախոս երգերը*, Լրաբեր Հասարակական Գիտություններ, No: 5, 1987, s. 38 - 47.

²⁴² ibid, s. 18.

²⁴³ ibid, s. 18.

²⁴⁴ Birkan Uysal, 1981, 116’dan aktaran Selçuk Akıncı, 2014, s. 306.

düzleminde gelişen Türk imgesi 1990'lı yıllardan sonra yoğun olarak internet ortamında kendine yer bulmuştur. Sanal ortamdan topladığımız bilgileri aşağıda bir tablo ile gösterdik:

Tablo 26. 1990'lı Yıllardan Günümüze Ermeni Kültüründe Türk İmgesine Yön Veren Sanal Alanlar ²⁴⁵

Eğitim	Sanal eğitim (formal ve informal) Eğitim programları ve uygulamaları
Din	Kutsal alanların ve materyallerin sanal alana taşınması Ayin ve törenlerden çevrimiçi yayınlar
Yazılı Kültür	Sanal ortama taşınan basılı metinler İnternet ortamında üretilen ve/veya yayınlanan her türlü yazılı ve görsel metin e-kütüphaneler, e-kitaplar, e-dergiler vb.
Sözlü Kültür	İnternet ortamına taşınan sözlü kültür İnternet ortamında üretilen sözlü kültür ürünleri
Siyaset	Sanal cemaatler, gruplar, örgütler, partiler Sanal gösteri, propaganda, boykot vb.
Çevre	İnternet mecrası ve internet aracılığı ile kurulan kültürel ilişkiler
Hukuki Kurallar	Bilişim ve internet hukuku Nefret suçlarını ve yabancı düşmanlığını önlemeye yönelik düzenlemeler
Bilim, Kültür, Sanat	Dijital ortama taşınan sanat ürünleri Dijital sanatlar (dijital fotoğraf, dijital baskı, film, video, animasyon, web sanatı/ağ sanatı/net sanatı, yazılım sanatı, ses, dijital müzik) Sanal gerçeklik alanları (sanal müzeler, galeriler, anıtlar vd. mekanlar) Çevrimiçi bilimsel kaynaklar
Gelenek, Görenek ve Değerler	İnternet kültürünün değerleri
Ekonomi	e-ticaret, e-alışveriş vb.
İletişim	İnternet, internet sayfaları, internet gazeteleri, bloglar, mikrobloglar, forumlar, sosyal medya araçları, toplumsal paylaşım ağları vb. Cd, Dvd, taşınabilir bellekler vb.

Yukarıdaki tabloda verilen bilgiler, Ermeni kültüründe 1991 tarihinden sonra teknolojinin olanakları kullanılarak Türk ve “öteki” imgesini üreten ve şekillendiren aygıtların neler olduğu konusunda genel bir fikir veriyor. Bu dönemde teknolojik gelişmeler (özellikle internet alanındaki ilerlemeler) sonucunda Ermeni kültüründe Türk imgesinin mecrası

²⁴⁵ Tabloda sadece internet teknolojisi ile şekillenen ve Ermeni kültüründe Türk imgesini oluşturan araçlara yer verilmiştir. Bu tablonun daha anlaşılır olması için “Ermeni Kültüründe XVIII - XX. Yüzyıllar Arasında Türk ve ‘Öteki’ İmgesine Yön Veren Unsurlar” adlı tablo içerisinde verilen bilgiler burada tekrar edilmemiştir.

değişmiştir. Bu mecrada 1990'lı yıllarda internet gazeteciliğinin başlaması, dernek, cemiyet, cemaat ve partilerin sanal alanda faaliyet göstermesi, sosyal medyanın ve dijital sanatların ortaya çıkması imgelerin oluşumunu olduğu kadar yayılımını da hızlandırmıştır.

Dünyadaki teknolojik gelişmeleri takip eden Ermenistan'da internet bağlantısı ilk defa 1988 yılında gerçekleşmiştir. "Moskova Otomatik Sistemler Enstitüsü" tarafından Erivan'da kurulan merkez, Moskova ile ağ üzerinden bağlantı kuruyordu. 1992 yılında modem ile internete bağlanmaya başlayan Ermenistan'da ".am" uzantılı adresler 1994 yılında kullanılmaya başlandı. 1990'larda Ermenistan'da internet kullanıcısı sayısıyla ilgili kesin bir veri bulunmamaktadır. Dünya Bankası'nın verilerine göre 2000'li yılların başında toplam nüfusun %5'i; 2016 yılında %64'ü internet kullanmaktadır.²⁴⁶ Ermenistan'da nüfusa göre internet kullanımını gösteren aşağıdaki grafik incelendiği zaman 2008 yılından itibaren internet kullanımındaki artış oranı dikkat çekmektedir.

Tablo 27. Yıllara Göre Ermenistan'da İnternet Kullanıcılarının Oranı

İnternet diğer iletişim araçlarına kıyasla çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Radyo'nun 50 milyon kişiye ulaşması 38 yılı, televizyonun 50 milyon kişiye ulaşması 13 yılı alırken internetin 50 milyon kişiye ulaşması 4 yılı almıştır.²⁴⁷ Ermenistan'da ise internet kullanan

²⁴⁶ The World Bank, "Individuals using the Internet" <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS?contextual=default&end=2016&locations=AM&start=1990&view=chart> (E. T.: 07.06.2019 - İngilizce)

²⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz.: Cihat Polat, *Siyasal Pazarlama ve İletişim*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2015.

kişilerin oranı 2008 yılında %5 iken, 8 yılda %62'ye yükselmiştir. Bu verilerden yola çıkarak Ermeni kültüründe Türk imgesi örneklerinin de bu hızla arttığı söylenebilir.

Ermeni kültürünün bir parçası olarak internette Türk ve Türkiye imgesi örnekleri çoğunlukla siyasal söylem düzleminde gelişen internet haber sitelerinde görülmüştür. Ermenistan'da ilk internet haber gazetesi "Masis" («Մասիս») 1994 yılında yayın yapmaya başlamıştır. Günümüzde internet haberciliği oldukça gelişmiş olan Ermenistan'da (Bkz. Ek Tablo) Türk ve Türkiye imgesi Ermeni iddiaları çerçevesinde şekillenmektedir. Bu konudaki örnekleri internet yayıncılığı yapan üç farklı kaynaktan aldığımız haberlerle gösterebiliriz.

Tablo 28. Ermenistan'daki İnternet Haberciliğinde Türk ve Türkiye İmgesi Örnekleri

Sıra	Haber Kaynağı	Tarih	Haber Başlığı
1	Sputnik Ermenistan (Sputnik Հայաստան)	09.05.2018	Paşinyan Türkiye İle İlişkilere Karşı Değil
2	Aravot (Արավոտ - Sabah)	27.07.2018	Nikol Paşinyan: Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırı, Türkiye kapattı, Ermenistan tarafından [sınırın] açık sayılması mümkündür.
3	news.am	24.10.2018	Armen Sargsyan Ermeni Soykırımı ve Türkiye Hakkında [şunu söyledi]: Tanımayı Af Takip Eder.

Birinci haberde Ermenistan'ın Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına karşı olmadığı ifade edilirken, haber içeriğinde sınırları açma konusuna Türkiye'nin olumsuz bir yaklaşıma sahip olduğu belirtilmekte ve ikili ilişkilerin tesisinde Türkiye'nin ön şartlar sunduğu iddia edilmektedir:

“Ermenistan, bugün Türkiye ile ön şartsız ilişki kurmaya hazır. Biliyorsunuz ki, bu meselede Türkiye ön şartlara sahip ve bu ön şartlar mantıksız. Çünkü iki ülkenin ilişkilerini kurmak için üçüncü bir devlet ile [Azerbaycan ile] ilişki ön şart olamaz”²⁴⁸

²⁴⁸ Sputnik Հայաստան, «Փաշինյանը դեմ չէ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը», <https://armeniasputnik.am/politics/20180509/11943412/Nikol-pashinyan-turqia.html> (E. T.: 17.12.2018 - Ermenice)

Bu haber içeriğinde ön şartlar sunan Türkiye söylemiyle olumsuz bir Türkiye imgesi oluşturulmaktadır. İkinci haberin başlığı gibi içeriğinde de olumsuz bir Türk imgesi yaratılmaktadır. Haberde Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olmasının sebebi Türkiye olarak gösterilmektedir:

“Ermenistan ile sınırları kapatan Türkiye’dir. Sınır Ermenistan tarafından açıktır. Türkiye sınırları açmaya ilişkin kararı vermelidir. Ermenistan Türkiye ile ön şartlar olmadan ilişki kurmaya hazırdır. Türkiye bu meselede karar vermelidir.”²⁴⁹

İki haberde de siyasi söyleme dayalı olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tesisinde tek sorumlu tarafın Türkiye olduğu algısı yaratılmaktadır. Üçüncü haberde ise Armen Sargsyan, Türkiye, Ermeniler soykırım iddialarını tanırса affedebileceğini ifade ederek olumlu (affedici) bir Ermenistan/Ermeni imgesi karşısında soykırım suçlusu olumsuz bir Türk/Türkiye imgesi oluşturmaktadır. Armen Sargsyan’ın dinsel bir söyleme dayanan sözleri şu şekildedir: “<...> Ben Hristiyan’ım. Hristiyanlık bize her zaman affetme olanağının olduğunu öğretti, ancak sadece tanımadan [suçun tanınmasından] sonra affetme olur.”²⁵⁰

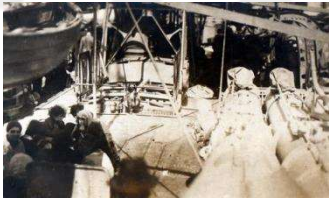
Çevrimiçi habercilik ve gazeteciliğe paralel olarak aynı yıllarda devlet kurumlarına ait internet sayfalarının kurulduğu görülmektedir. Bu devlet kurumları arasında Ermeni iddiaları çerçevesinde olumsuz Türk söylemleri ile dikkat çeken “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü” bulunmaktadır. 1967 yılında “Ermeni Soykırımı Anıtı” olarak inşa edilen mekân; dönemin Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan’ın 1994 yılındaki kararına uygun olarak 1995 yılında müze ve enstitü olarak faaliyetlerine devam eder. “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü”ne ait internet sayfasının 1994 yılında kurulduğu ancak 2007 yılından itibaren aktif bir şekilde kullanıldığını tespit edilmiştir. İnternet sitesinde belgeler, araştırmalar, haberler vd. konuların dışında müzeyi sanal olarak gezebilme

²⁴⁹ Առավոտ, «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը փակել է Թուրքիան, Հայաստանի կողմից այն կարելի է համարել ոչ փակ». Նիկոլ Փաշինյան, <https://www.aravot.am/2018/07/27/972610/> (E. T.: 17.12.2018 - Ermenice)

²⁵⁰ News, «Արմեն Սարգսյանը՝ Հայոց ցեղասպանության եւ Թուրքիայի մասին. Ներումը հաջորդում է ճանաչմանը», <https://news.am/arm/news/477531.html> (E. T.: 17.12.2018 - Ermenice)

imkânı bulunmaktadır. Sanal müze gezilerinin yanı sıra çevrimiçi sergiler de bulunmaktadır. 17 Kasım 2018 tarihi itibarıyla 18 çevrimiçi sergi bulunmaktadır. Türk/Türkiye imgesi örneklerini görebileceğimiz bazı çevrimiçi sergiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 29. “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü”nde Bulunan Çevrimiçi Sergilerden Türk İmgesi Örnekleri

Sıra	Çevrimiçi Sergi Adları	Sergide Paylaşılan Görsellerden Örnekler	Bilgi/Açıklama
1	Ermeni Soykırımı Yurtdışı Basının İlk Sayfalarında ²⁵¹		“L’assiette au Beurre” adlı hiciv gazetesinin ilk sayfası. (16 Ağustos 1902, No: 72, Paris)
2	“Doğruluk Anıtı” ²⁵²		<i>Parçalanmış Ermenistan</i> adlı filmten “Türk katliamı” adıyla paylaşılan bir film karesi.
3	İzmir Felaketi ²⁵³		Resmin altındaki açıklama yazısı şu şekildedir: “Türk katliamlarından kurtulanlar Amerikan gemisi üzerinde.” (Eylül, 1922, “Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü” Koleksiyonu)

1902 tarihli “L’assiette au Beurre” adlı hiciv gazetesine ait ilk sayfada ağzında bıçak olan fesli bir Türk resmedilmiştir. İkinci resim, *Parçalanmış Ermenistan* adlı filmten alınmış bir karedir. Bu karede Türk askerleri ile Ermeniler arasındaki mücadele ve ölen insanlar görülmektedir. Üçüncü resimde herhangi bir olumsuz Türk imgesi bulunmazken, açıklama yazısı olumsuz Türk imgesi oluşturmaktadır.

²⁵¹ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ), «Հայոց ցեղասպանություն՝ արտասահմանյան մամուլի առաջին էջերին» http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_5.php (E. T.: 26.03.2018 - Ermenice)

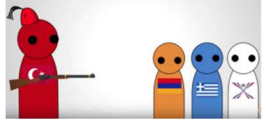
²⁵² Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ), «Հոգիների Անուրդ» Կամ «Ճշմարտության Հուշարձան», http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_6.php (E. T.: 26.03.2018 - Ermenice)

²⁵³ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ), «Չմյուռնիայի Աղետը – 91» http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_16.php (E. T.: 26.03.2018 - Ermenice)

İnternet haber siteleri ve kurum/kuruluşların internet sitelerinin yanı sıra hayatımıza 2000’li yıllarda insanların sosyalleşebileceği alanlar olarak “sosyal medya” dâhil olmuştur. İnternet ortamındaki sosyalleşme, insanlar arasındaki iletişimi güçlendirirken sanal cemaatlerin oluşmasını da sağlamıştır. Reel ortamda olduğu gibi sanal alanda da cemaatler “öteki” üzerine inşa edilmiş bir birlikteliği temsil etmeye devam etmiştir. Bunun sonucu olarak sanal alan, “öteki” hakkında görsel, işitsel ve yazılı söylemlerin üretildiği ve yayıldığı bir mecra olmuştur.

Günümüzde sanal alanın bir parçası olan sosyal medya araçları ve video paylaşım ağları görsel, işitsel ve yazılı imgelerin hem üretilmesini hem de yayılmasını sağlamaktadır. 2004 yılında toplumsal paylaşım ağı Facebook, 2005 yılında video paylaşım ağı Youtube ve 2010 yılında içerik paylaşım topluluğu olan Instagram kurulmuştur. Buna bağlı olarak 2000’li yıllarda Ermeni kültüründe Türk imgesi yeni medyanın bu alanlarında hızla yayılmaya başlamıştır.

Tablo 30. Sosyal Medya ve Video Paylaşım Ağlarında Türk İmgesi Örnekleri

Medya Türü	Toplumsal Paylaşım Ağı	İçerik Paylaşım Topluluğu	Video Paylaşım Ağı
	Facebook	Instagram	Youtube
Paylaşılan Görsel			
Kaynak Hesap	Resim 1: Armenian Genocide ²⁵⁴	Resim 2: Armgenocide1915 ²⁵⁵	Resim 3: “Ermeni Soykırımı” Nedir? ²⁵⁶
Açıklama	Fotoğraf, Ermeni iddiaları çerçevesinde düzenlenen bir sokak performansıdır.	Resim dijital ortamda hazırlanmış bir posterdir.	Ermeni iddiaları konusunda propaganda yapmak amacıyla yapılmış bir videodur.

²⁵⁴ Facebook, “Armenian Genocide”, https://www.facebook.com/pg/Armenian-Genocide-357957784325250/photos/?ref=page_internal (E. T.: 26.03.2018 - İngilizce)

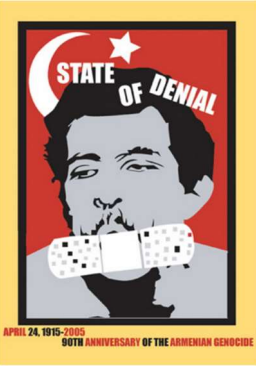
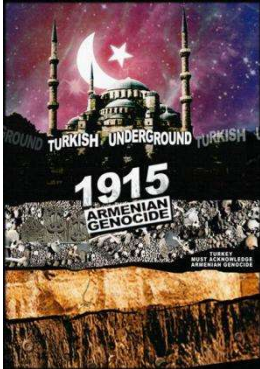
²⁵⁵ Instagram, “Armgenocide1915”, <https://www.instagram.com/armgenocide1915/> (E. T.: 26.03.2018 - İngilizce)

²⁵⁶ Youtube, “Ermeni Soykırımı Nedir?”, <https://www.youtube.com/watch?v=BSchiqWIB6g> (E. T.: 26.03.2018 - Türkçe)

Birinci resimde Türk bayrağı ve bayrağın önünde kafatasları yer almaktadır. İkinci resimde görsel imgelerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Cami silueti ile Osmanlı Devleti ya da Türkiye'ye gönderme yapılmaktadır. Cami silüetinin altında kılıç, Türk bayrağı, 1915 yılına ait olduğu iddia edilen bir resim ve “Ermeni soykırımı: 1915’te Osmanlı İmparatorluğu’nda 1,5 milyondan fazla Ermeni öldürüldü” şeklinde bir yazı bulunmaktadır. Üçüncü resimde, “Ermeni Soykırımı Nedir?” adlı videodan aldığımız bir kare bulunmaktadır. Videoda Ermeni, Yunan ve Asurilere silahını yönelten bir Türk tasvir edilmektedir. Yukarıdaki tabloda yer alan resimlerdeki ortak nokta Türk bayrağı ile Türk’ün ve Türkiye’nin ötekileştirilmesidir.

2000’li yıllarda yeni medya ve sosyal medyadaki gelişmelerin temelinde bulunan grafik tasarımlar, görsel imgelerin hayatımızda daha çok yer almasına sebep olmuştur. Ermeni kültüründe bu tasarımlar Ermeni iddiaları çerçevesinde hazırlanan posterlerde etkin şekilde kullanılmaktadır. Bu konuda, “Armenian Genocide Posters”²⁵⁷ (“Ermeni Soykırımı Posterleri”) adlı sitede bulunan görselleri örnek olarak değerlendirebiliriz.

Tablo 31. Grafik Posterlerde Türk ve Türkiye İmgesi Örnekleri

		
1. Poster: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi	2. Poster: State of Denial (İnkâr Devleti)	3. Poster: Turkish Underground (Türk Yeraltı)

²⁵⁷ Armenian Genocide of 1915 in Contemporary Graphic and Art Posters (2001-2015) <https://armeniangenocideposters.org/> (E. T.: 17.12.2018 - İngilizce)

Birinci poster, “Osmanlı İmparatorluğu Tarihi” başlığını taşımaktadır ve posterde 1915 yılını anlatan tarih kitabı eksik resmedilmiştir. Posterin Türkçe hazırlanmış olması hedef kitlenin Türkçe konuşan kişiler olduğunu göstermektedir ve açıklama kısmında “Osmanlı İmparatorluğu Tarihini Tamamlama, 1915 Ermeni Soykırımını Tanı” yazmaktadır. İkinci posterin üstünde İngilizce “State of Denial” (“İnkâr Devleti”) yazmaktadır. Türk Bayrağı motifinden “İnkâr Devleti”nin Türkiye olduğu iması yapılmaktadır. Posterin alt kısmında “24 Nisan 1915-2005, Ermeni Soykırımının 90. Yıldönümü” yazmaktadır. Üçüncü posterde ise görsel imgeler yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Türk bayrağının yanı sıra cami ile İslam’ın da ötekileştirilmesi söz konusudur. Caminin altında kafatasları bulunmakta ve “1915 Ermeni Soykırımı” ve “Türkiye, Ermeni soykırımını kabul etmeli” yazmaktadır. Posterlerde, sosyal medyada ve video paylaşım ağlarında olduğu gibi, ortak motif olarak Türk bayrağının kullanılması ve ötekileştirilmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca birinci posterde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nin bir imparatorluk olarak tanımlanması ve Türkiye ile özdeşleştirilmesi söz konusudur.²⁵⁸

Ermeni kültüründe Türk imgesinin tarihsel arka planını değerlendirdiğimiz bu bölümde sunduğumuz verilerden şu çıkarımları yaptık:

I. Dönem’de (1018 – 1790) “öteki” imgesini gördüğümüz temel alanlar sözlü kültür ürünleri ve el yazması kroniklerdir. Bu kroniklerde “öteki” olarak Türkler, Ermenilerle savaşırken “düşman”, “düzenbaz”, “cani”; Ermenilere yardımcı olduğunda “merhametli” “[Ermenilere] iyilik yapan” “[Ermeniler hakkında] iyi düşünen”; Ermeniler dışında başka milletlerle savaşırken “kahraman”, “cesur” ve “savaşçı” olarak tasvir edilir. Bu dönemde Türkofobinin ilk örnekleri görülür ve Türkler kroniklerde “Tacik” olarak adlandırılmaya başlanır. Ermenilerin Türk kültürüyle olan ilişkileri toplumda olumlu Türk imgesinin

²⁵⁸ Armenian Genocide of 1915 in Contemporary Graphic and Art Posters (2001-2015), Yervant Herian, “Turkish Underground” (Türk Yeraltı), <https://armeniangenocideposters.org/> (E. T.: 26.03.2018 - İngilizce)

olduğuna dair ipuçları vermektedir. Ermeni kültüründe şık geleneğinin yaygın olması bu durum için örnek teşkil etmektedir. Bu dönemde Türk imgesini şekillendiren en önemli siyasi gelişme Osmanlı Devleti tarafından İstanbul’un fethi olmuştur. Bu fetih, bazı kroniklerde olumsuz bir şekilde ifade edilse de İstanbul Ermeni Patrikliği’nin kurulmasının toplumda olumlu bir hava yarattığı görülür. Bu dönemde başlayan Ermenice yayın faaliyetleri sınırlı olduğu için Türk imgesi açısından değerlendirilecek bir veri bulunmamaktadır.

- II. Dönem’de (1790-1920) Ermeni kültüründe “teki” imgesine yön veren araçlar eğitim kurumları, siyasi örgütler/partiler ve edebiyattır. XVIII. yüzyılın sonlarında Ermeni kültüründe eğitim kurumsallaşmaya başlamıştır. Bu kurumlarda eğitim alan kişiler tarafından XIX. yüzyılın sonunda ayrılıkçı-milliyetçi siyasi partiler kurulmuştur. Bu siyasi partilerin söylemleri “teki” hakkında olumsuz bir imgenin oluşmasına sebep olmuştur. Bu dönemde yükselişe geçen Ermeni milliyetçiliği Ermeni edebiyatını da etkilemiştir: Milliyetçi ideolojinin etkisinde kalan Raffi, Haçatur Abovyan, Krikor Zohrap, Gabriel Sundukyan gibi yazarların eserlerinde “teki” olarak Türk dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti sınırlarında gelişen Ermeni edebiyatının temsilcilerinden Bedros Turyan ise “teki” olarak Türk’ siyasi ve tarihi söylemlerin dışında tutarak olumlu tasvir eden yazarlardan biri olarak ön plana çıkar.
- III. Dönem’de (1920-1991) Sovyet sınırlarında “teki” imgesi “gizli” bir milliyetçilik ve Sovyet ideolojisi ile şekillenirken diasporada daha çok milliyetçi ideoloji ile biçimlenir. Sovyet döneminde “teki” imgesi edebiyat, sinema ve bilimsel araştırmalarda net bir şekilde görülür. Edebiyatta Aksel Bakunts, Vahan Totovents, Gurgen Mahari ve Hraçya Koçar gibi yazarların eserinde “teki” olarak Türk imgesi dikkat çeker. Bu dönemde gelişmeye başlayan Sovyet Ermeni sinemasında da hem sanatsal hem de belgesel filmler yapılır. Bu filmler XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl

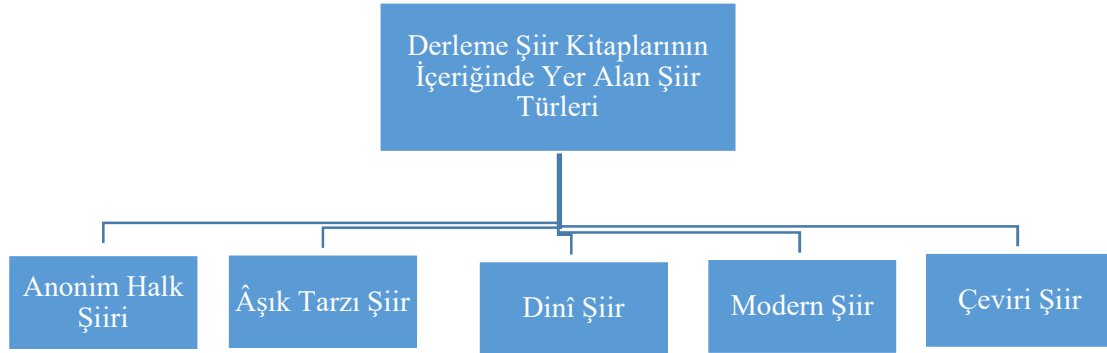
başında Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan tarihsel olaylar üzerine kurgulanmıştır. Bu dönemde ESSC Bilimler Akademisi ve “Ermeni Soykırımı Anıt Kompleksi”nin açılmasıyla “öteki”nin tarihi ve siyaseti üzerine yapılan araştırmalar ve faaliyetler sistematik bir hal almıştır.

- IV. Dönem’de (1991’den günümüze) Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte Ermenistan bağımsızlığına kavuşur. Bu dönemde siyasi, sosyal gelişmelerin yanı sıra teknolojik gelişmeler de “öteki” imgesinin şekillenmesinde etkili olur. 1991’de bağımsızlığına kavuşan Ermenistan’da milliyetçi siyasi partiler yeniden ortaya çıkar ve “öteki” hakkındaki olumsuz siyasi söylemler artar. Bu dönemde ders kitapları ve sözlü tarih çalışmalarında tarihsel ve siyasal söylemlere dayanarak yaratılan “öteki” imgesi dikkat çeker. 1990’lı yıllarda “öteki” imgesine yön veren araçlara sanal alanlar dâhil olur. Bu alanlar içinde yer alan internet gazeteciliği, sosyal medya ve video paylaşım araçları, dijital tasarımlar, sanal müzeler ve sergiler siyasal ve tarihsel söylemlere dayanarak olumsuz bir “öteki” imgesi yaratmak için kullanılmaktadır.

3. BÖLÜM

XIX VE XX. YÜZYILLARA AİT ERMENİCE DERLEME ŞİİR KİTAPLARINDA TÜRK İMGESİ

Bu başlık altında XIX ve XX. yüzyıllara ait Ermenice derleme şiir kitapları incelenecektir. Tezimizin ilgi alanına giren derleme şiir kitaplarının içeriğinde yer alan eserler anonim halk şiiri, âşık tarzı halk şiiri, dinî şiir, modern şiir ve çeviri şiir gibi farklı alanlardan manzum ürünlerdir. Bu türlerden anonim halk şiirleri, âşık tarzı halk şiirleri ve modern şiirler tez konumuz bağlamında, metne bağlı analiz yöntemiyle veri toplamak için odaklanacağımız eserler olacaktır. İncelemek üzere seçtiğimiz derleme şiir kitaplarında yer alan dinî şiirler ve çeviri şiirler çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır. Konularına göre üç kategoriye ayırarak sınıflandıracığımız eserler kendi içinde kronolojik bir sıraya sahip olacaktır. Ayrıca Türk imgesiyle karşılaştırma yapabilmek amacıyla incelediğimiz eserlerde “öteki” olarak tanımlanan başka sosyal ve dinî gruplara ait imgeleri de tez çalışmamıza dâhil ettik.

Tablo 32. Derleme Şiir Kitaplarının İçeriğinde Yer Alan Şiir Türleri

Yukarıdaki tabloda gösterdiğimiz şiir türlerinin hepsi aynı kitapta yer alabileceği gibi, bunlardan sadece bir türü de içerebiliyor. Ayrıca tabloda yer alan şiirleri ezgili ve ezgisiz (notalı ve notasız) olarak sınıflandırmak da mümkündür. Ancak çalışmamız eserlerin ezgilerinden bağımsız olduğu için bu konuda bir ayrıma gidilmemiştir.

Farklı türlerdeki şiirlerin derleme formatında bir kitapta toplanmasının ve basılmasının tarihi, Avrupa’da XVI. yüzyıla, Rusya’da ise XVII. yüzyıla kadar gitmektedir. Ermeni kültüründe ise derleme şiir kitapları XVII. yüzyılda yayınlanmaya başlar, ancak Ermenice derleme şiir kitaplarının yaygınlaşması XVIII. yüzyılda gerçekleşir. XVIII. yüzyılda basılan Ermenice derleme şiir kitaplarından en önemlileri, Bağdasar Dıpir (1683-1768) tarafından hazırlanan ve 1723 yılında İstanbul’da yayınlanan *Özlem ve Aşk Dizeleri* (*Տաղիկներ սիրոյ և կարոտանայ*); Grigor Kabasaklyan (?) tarafından derlenen ve 1803 yılında İstanbul’da yayınlanan *Şarkı Kitabı* (*Գրքոյկու կոչեցեալ երգարան*) ve Ğevond Alişan tarafından hazırlanan ve 1852 yılında Venedik’te yayınlanan *Popüler Ermeni Şarkıları* (*Հայոց երգք ասիկական/Armenian Popular Songs*) adlı eserlerdir. Ermeni kültüründe XVII. yüzyılda görmeye başladığımız bu şiir kitapları, ilk dönemlerde dinî şiirler ve şarkılardan oluşmaktadır. XVIII. yüzyılda ise bu seçkilere dinî eserlerin yanı sıra aşk ve sevgi gibi konuları içeren eserler dâhil olmuştur. XIX. yüzyılda ise bu eserlere milliyetçi ideoloji ile yazılmış siyasi şiirler eklenmiştir.

3.1. 1830-1920 Yılları Arasında Basılan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi

XIX. yüzyılın ilk yarısında (1827’de) Erivan bölgesinin Rusya’nın egemenliğine geçmesi ve Ermeniler arasında Rusya’nın himayesinde Osmanlı Devleti’nin doğusunda “bağımsız” bir Ermenistan kurma düşüncesinin doğması, XIX. yüzyılda yayınlanan derleme şiir kitaplarında isyan, özgürlük, bağımsızlık ve vatan motiflerinin işlendiği şiirlerin artmasına sebep olmuştur. Özellikle Kırım Savaşı’ndan (1853-1856) sonra Osmanlı Devleti’ne karşı üretilen milliyetçi söylemler, Türk imgesini şekillendiren en önemli unsurlardan olmuştur. Şiir kitaplarındaki milliyetçi söylemler, 1918 yılında başlayan bağımsız Ermenistan devletini kurma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığı 1920 yılına kadar yükselerek devam etmiştir.

1918-1920 yıllarında başarısız bir devlet kurma deneyimi yaşayan Ermenistan, 1920 yılında Sovyetler Birliği'ne dâhil olmuştur. Buna bağlı olarak basılan derleme şiir kitaplarında, sosyal ve kültürel alanların tümünde olduğu gibi, sosyalist ideoloji çerçevesinde şekillenmeye başlamış ve “öteki”, sosyalist blokun dışında kalanları ifade etmiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği sınırları dışında kalan Ermeni cemaati tarafından basılan derleme şiir kitaplarında ise milliyetçi söylemlerin üretilmesine devam edilmiştir.²⁵⁹

Ermenistan'da basılan derleme şiir kitaplarının 1920 yılından sonra sosyalist ideolojiyle şekil değiştirmesi; Sovyet ideolojisine uygun şiirlerin çevrilmeye başlanması ve Sovyetler Birliği sınırları dışında kalan Ermeni cemaati tarafından milliyetçi söylemlerin devam etmesi “öteki” imgesini daha net bir şekilde gördüğümüz 1830-1920 tarihleri arasında basılan eserleri merkeze almamıza sebep olmuştur. Ancak 1920 yılından sonra gerçekleşen değişimi göstermek amacıyla bu döneme ait dikkat çeken şiir kitapları da incelenmiştir.

İncelediğimiz şiir kitaplarının büyük bir bölümünü Osmanlı Devleti ve Rusya sınırlarında basılanlar oluşturmaktadır. Ermeni basım merkezlerinin çoğunluğu Osmanlı Devleti ve Rusya'da yer aldığı için tezimizde bu ülkelerin sınırları içinde basılan eserler mercek altına alınmıştır. Ancak örnek olması için Amerika, İtalya ve İsviçre'de basılan kitaplar da incelenmiştir. İncelenen derleme şiir kitaplarının basım yerlerine göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmektedir:

²⁵⁹ Örneğin bkz.: Հայկակ Յ. Էկինեան (Հրատարակիչ), *Նոր Երգարան*, Տպագրություն Հ. Էկինեան, Նիւ Եորք, 1892.

Tablo 33. İncelenen Derleme Şiir Kitaplarının Basım Yerlerine Göre Dağılımı

Basım Yeri (Ülke)	Basım Yeri (Şehir)	İncelenen Eser Sayısı
Osmanlı Devleti	İstanbul	5
Rusya	Moskova	4
	Peterburg	1
	Aleksandropol	1
	Tiflis	1
	Vağarşapat	1
Amerika	New York	1
	Boston	1
Hindistan	Kalküta	1
İtalya	Venedik	1
İsviçre	Cenevre	1
	Toplam	18

İncelediğimiz derleme şiir kitaplarında “öteki” ve Türk imgesi ile ilgili elde edilen veriler “1830-1920 Yılları Arasında Yayınlanan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesinden Örnekler” başlıklı tabloda sunulmuştur. Tabloda eserler, tarihsel süreç içerisinde “öteki” imgesinin geçirdiği değişimi görebilmek amacıyla basım yılına göre sıralanmış ve “öteki” imgesi “olumlu” ve “olumsuz” olarak ele alınmıştır. Türk imgesi ise Türk’ün diğer “öteki” grupları içindeki yerini daha net gösterebilmek ve karşılaştırmak amacıyla ayrı bir kategoride gösterilmiştir.

Tablo 34. 1830-1920 Yılları Arasında Yayınlanan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesinden Örnekler (Yayın Yılına Göre Sıralanmıştır.)

	Eser Adı	Yazar/ Hazırlayan	Yayın Yılı	Yayın Yeri	Tür	“Öteki” İmgesi		Türk İmgesi	
						Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
1	Sevgi Sesi/Hoş Ses: Ermenice, Farsça ve Hintçe Şarkıların Risalesi (Միրակարկաջ: Որ է Հանդիսարան Հայերէն, Պարսերէն, եւ Հնդատանցերէն երգոց)	Stepanos Avetyan	1830	Kalküta	Anonim Halk Şiiri	Gürcistan Hindistan	Düşman (Genel) İngiliz	-	-
2	Ermenilerin Popüler Şarkıları (Հայոց երգք ռամկական/Armenian Popular Songs)	Ėvond Alişan	1852	Venedik	Anonim Halk Şiiri	-	Tatar Tacik (Müslüman) Mısır Mısır Ülkesi Sultan (Mısır Ülkesi Sultanı)	-	-
3	Adama Yerevantsi’nin Azbar Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar (Զանազան երգք հանգուցեալ Ադամայ Երեւանցոյ Ազբար մականունանելոյ)	Voskan Yerevantsi	1855	Moskova	Âşık Tarzı Halk Şiiri	-	Düşman (Genel)	-	
4	Beyefendi Hovhannes Karapetyan’ın Âşık Şirin Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar (Զանազան երգք պարոն Յովհաննիսի Կարապետեան Աշիկ Շիրին մականունանելոյ)	Âşık Şirin (Hovhannes Karapetyan)	1856	Moskova	Âşık Tarzı Halk Şiiri	Rusya Rus Avrupalı Avrupa	Düşman (Genel) İran	-	Türk
5	Beyefendi Petros T. H. M. Şamahlı’nın Seyad Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar (Զանազան երգք Պ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մաղաթեանց Շամախեցոյ Սէյեադ մականունանելոյ)	Seyad (Petros Madatyan)	1857	Moskova	Âşık Tarzı Halk Şiiri	Rusya Rus	Düşman (Genel) İran Gâvur Lezgi	-	Türk Tacik (Türk)
6	Ermenilerin Millî Şarkı Kitabı: Eski ve Yeni Çeşitli Şarkıların veya Şiirlerin Alfabetik Antolojisi (Ազգային երգարան հայոց: Ծաղկաբաղ հին եւ նոր գործածական ամեն պարունակութեան երգերու կամ տաղերու այբուբենի կարգով)	Gamar-Katiba (Rapayel Patkanyan)	1857	Peterburg	Karma Şiir ve Şarkı Derlemesi	Rusya Rus	Düşman (Genel) Fars Fransız Macar Tataristan	-	Türk

Tablo 34 Devamı. 1830-1920 Yılları Arasında Yayınlanan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgelerinden Örnekler (Yayın Yılına Göre Sıralanmıştır.)

	Eser Adı	Yazar/ Hazırlayan	Yayın Yılı	Yayın Yeri	Tür	“Öteki” İmgeleri		Türk İmgeleri	
						Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
7	Millî Şarkıların Derlemesi (Երկասիրությունը ազգային երգաց)	Voskan Yerevantsi	1859	Moskova	Âşık Tarzı Halk Şiiri	Rusya Rus Gürcü	Düşman (Genel)	-	Türk Osmanlı
8	Millî Şarkıların Kütüphanesi (Թանգարան ազգային երգաց)	-	1861	İstanbul	Karma Şiir ve Şarkı Derlemesi	-	Düşman (Genel)	-	-
9	Agapyan Okulu’nun Şarkı Kitabı (Երգարան Ազապեան վարժարանի)	-	1871	İstanbul	Karma Şiir ve Şarkı Derlemesi	-	Düşman (Genel)	Osmanlı Devleti, Abdül Aziz	-
10	Hünkâr İskelesi Millî Nizamnamesinin On İkinci Yıldönümü: 24 Mayıs 1872 (Երգ երկոտասաներորդ տարեդարձի ազգային սահմանադրության ի հիմնքար Իսկելիսի : 24 մայիս 72)	Simon Felekyan, Bartoğ Bülbülyan	1872	İstanbul	Tek Şarkılık Kitap	-	-	-	-
11	Yeni Şarkı Kitabı ya da Ermenistan’ın Lirigi (Նոր երգարան կամ Քնար Հայաստանի)	Hovsep Gavafyan	1872	İstanbul	Karma Şiir ve Şarkı Derlemesi	-	Düşman (Genel) Fars	Osmanlı Devleti Abdül Aziz	-
12	Teatral, Millî ve Aşk ya da Ermeni Lirigi Şarkı Kitabı (Երգարան թատերական, ազգային եւ սիրահարական կամ Քնար հայկական)	K. A. Baronyan	1873	İstanbul	Karma Şiir ve Şarkı Derlemesi	-	Düşman Yabancı (Genel) Fars Asuri	-	-
13	Ermenistan’ın İlham Kaynakları [Sanat Tanrıçası]: Yeni Şarkı Kitabı (Մուգայք Հայաստանի: Նոր երգարան)	Ağeksandr Hudyan	1873	Tiflis	Karma Şiir ve Şarkı Derlemesi	Rusya Rus Gürcistan Fransa İtalya İtalyan Fars	Düşman (Genel) Almanya İran Fars	-	Türk Türkiye Osmanlı

Tablo 34 Devamı. 1830-1920 Yılları Arasında Yayınlanan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesinden Örnekler (Yayın Yılına Göre Sıralanmıştır.)

	Eser Adı	Yazar/ Hazırlayan	Yayın Yılı	Yayın Yeri	Tür	“Öteki” İmgesi		Türk İmgesi	
						Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
14	Âşık Civanî'nin Şarkıları (Աշիկ Չիվանու երգերը)	Âşık Civanî (Serob Levonyan)	1882	Aleksadrapol	Âşık Tarzı Halk Şiiri	Rusya Rus Avrupa	Düşman (Genel) Fars Kürt	-	Tacik/ler (Türk/ler) Tackastan (Osmanlı Devleti) “Sultan Hamid” “Osman”
15	Ermeni Okulları için Notalandırılmış Milli Şarkılar (Ձայնագրեալ ազգային երգարան հայ դպրոցների համար)	Yeznik Yerznkyan	1882	Vağarşapat (Eçmiyazin)	Notalı Şarkılar	Rus Gürcü Gürcistan Avrupalı (Fransız, İngiliz) Fransa	Düşman (Genel) Fars Mısırlılar Yunanistan Yunan	-	Türk Tackastan (Türkiye)
16	Yeni Millî Şarkı Kitabı (Նոր երգարան ազգային)	Haykak Ekinyan	1892	New York	Karma Şiir ve Şarkı Derlemesi	İtalya İtalyan Avrupa	Düşman Fars Kürt Rum Yunanistan Çerkez Yunan Alman Fransız	Sultan II. Hamid	Türk Osmanlı Tacik (Türk)
17	Özgürlük Şarkıları (Ազատութեան երգեր)	Rapael Patkanyan	1903	Cenevre	Karma Şiir ve Şarkı Derlemesi		Düşman (Genel) Fars Avrupa		Türk Sultan Türk Osmanlı Tacik (Türk)
18	Genel [Cep] Şarkı Kitabı: Millî, Devrim, Aşk, Halk ve Köy Şarkıları (Ընդարձակ գրքանի երգարան : Ազգային, յեղափոխական, սիրային, ժողովրդական եւ գեղջկական երգեր:)	-	1919	Boston	Karma Şiir ve Şarkı Derlemesi		Düşman (Genel) Kürt Rus Pers Avrupa Alman Fransız	Türk	Tacik Türk “Halife Hamit Sultan” Sultan

Yukarıdaki tablo incelendiğinde “öteki” olarak belirsiz bir düşmanın veya yabancıнын *Hünkâr İskelesi Millî Nizamnamesinin On İkinci Yıldönümü: 24 Mayıs 1872* (Երգերգություններդդ տարեդարձի ազգային սահմանադրության ի հիմքևար Բսկէլէսի : 24 մայիս 72) adlı eser dışında yer alan 17 şiir kitabında bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu tabloda “olumlu” ya da “olumsuz” kategorisine dâhil etmediğimiz etnik ve dinsel gruplar da bulunmaktadır. Örneğin, *Sevgi Sesi/Hoş Ses: Ermenice, Farsça ve Hintçe Şarkıların Risalesi* (Միասխարկաշ: Որ է Հանդիսարան Հայերէն, Պարսերէն, եւ Հնդստանցերէն երգոց) adlı eserde “Sahrad’ın Geçışı” («Սահրադի անցք») adlı şiirde Rum, Pers ve haham gibi etnik ve dinsel gruplara gönderme yapılmaktadır.²⁶⁰ Ancak bu göndermeler bahsi geçen dinsel ve etnik gruplar hakkında belirgin bir imge oluşturmamaktadır.

Yukarıdaki tablo incelendiği zaman “öteki” imgesinin kitapların basıldığı yere göre değişiklik gösterdiği görülmektedir. Örneğin, 1830 yılında Hindistan’da basılan *Sevgi Sesi/Hoş Ses: Ermenice, Farsça ve Hintçe Şarkıların Risalesi* adlı eserde Hindistan ile ilgili olumlu bir imge mevcutken, Rusya sınırlarında basılan kitaplarda Rusya’ya yönelik bir sempati göze çarpmaktadır. Basım yerlerine göre değişkenlik gösteren “öteki” imgesi hakkında hazırladığımız tablo aşağıda verilmiştir.

Aşağıdaki tablo incelendiği zaman olumsuz “öteki” kategorisinde Fars imgesinin ilk sırada yer aldığı; ikinci sırada Türk imgesinin bulunduğu görülmektedir. Derleme şiir kitaplarında “Türk/ler”, “Tacik/ler”, “Osmanlı”, “Osmanlı Devleti”, “Abdülaziz”, “Abdülhamit”, “Halife” ve “Türk Sultanı” Türk’ü temsil etmek için kullanılmıştır. İstanbul’da basılan şiir kitaplarında ise doğrudan olumsuz Türk imgesinin yer almaması dikkat çekmektedir. Avrupa ülkeleri ve Rusya -istisnalar olmakla birlikte- sahip oldukları olumlu imge ile ön plana çıkmaktadır. Derleme şiir kitaplarında basım yerlerine göre değişkenlik gösteren “öteki” imgesi konusunda hazırladığımız tablo aşağıda sunulmuştur:

²⁶⁰ Ստեփաննոս Ջնթրումեան Աւետեանց (Հաւաքեալ.), *Միասխարկաշ: Որ է Հանդիսարան Հայերէն, Պարսերէն, եւ Հնդստանցերէն երգոց*, Կալկաթ, 1830, էջ. 57.

Tablo 35. Derleme Şiir Kitaplarında Basım Yerlerine Göre Değişkenlik Gösteren “Öteki” İmgesi

Rusya (Moskova, Peterburg, Tiflis, Aleksandropol, Eçmiyatzin)		Osmanlı Devleti (İstanbul)		Amerika (New York, Boston)		Hindistan (Kalküta)		İtalya (Venedik)		İsviçre (Cenevre)	
“Öteki” İmgesi		“Öteki” İmgesi		“Öteki” İmgesi		“Öteki” İmgesi		“Öteki” İmgesi		“Öteki” İmgesi	
Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
-	Düşman (Belirsiz)	-	Düşman (Belirsiz)	-	Düşman (Belirsiz)		Düşman (Belirsiz)		Düşman (Belirsiz)		Düşman (Belirsiz)
-	Türk (Tacik, Osmanlı, Türkiye)	Türk (Osmanlı Devleti, Abdülaziz)	-	-	Türk (Tacik, Türk, Halife Abdülhamid)	-	-	-	-	-	Türk (Tacik, Türk Sultanı, Osmanlı,)
Fars	Fars / İran	-	Fars	-	Fars	-	-	-	-	-	Fars
Rus / Rusya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Avrupa	-	-	-	Avrupa	-	-	-	-	-	-	Avrupa
Fransız/Fransa	Fransız	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	Macar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	Tatar	-	-	-	-	-	-	-	Tatar	-	-
Gürcü/Gürcistan	-	-	-	-	-	Gürcistan	-	-	-	-	-
-	Lezgi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	Gavur	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	Asuri	-	-	-	-	-	-	-	-
İtalyan / İtalya	-	-	-	İtalya İtalyan	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	Kürt	-	Kürt	-	-	-	-	-	-
İngiliz	-	-	-	-	-	-	İngiliz	-	-	-	-
-	Mısırlılar	-	-	-	-	-	-	-	Mısır (Mısır Ülkesi)	-	-
-	Yunan (Yunanistan)	-	-	-	Yunan (Yunanistan, Rum)	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	Çerkez	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	Alman	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	Hindistan	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	Tacik (Müslüman)	-	-

Derleme şiir kitaplarında “öteki” imgesinin basılan ülkeye/şehre göre değişmesinin temelinde devletin doğrudan uyguladığı sansür politikası da önemli bir etkidir. Bu durumu, Rusya sınırlarında basılan şiir kitaplarında açıkça görmek mümkündür. Zira Rusya’da basılan eserlerin başında “Sansür Komisyonu”²⁶¹ tarafından kontrol edildiğine dair resmî bir bilgi mevcuttur. Bu konuda *Adama Yerevantsi’nin Azbar Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar (Չանապաւն երգք հանգուցեալ Ադամայ Երևանցոյ Ազբար մականունակոյն)* adlı eserin başında bulunan Rusça resmî yazının Türkçeye çevirisini örnek olarak gösterebiliriz:

“S. Peterburg Üniversitesi Doçenti Beroyev’in geri bildirimine dayalı olarak baskıdan sonra Sansür Komitesi’ne belirtilen sayıda örnek sunulması şartıyla yayına izin verilmiştir. S. Peterburg. 26 Eylül 1855. Sansür Memuru N. Yelagin”²⁶²

Sansür Komisyonu’ndan geçerek devlet ideolojisine uygun şiirlerin basılması bu kitapta oluşan “öteki” imgesini belirleyen en büyük etken olarak dikkate almak gerekmektedir. Zira Rusya sınırlarında basılan kitaplarda görülen olumlu Rus imgesi karşısında oluşturulan olumsuz Türk imgesi devlet kontrolü ve onayıyla ortaya çıkmaktadır. Rusya’da Sansür Komisyonu’nun kontrolünden geçen derleme şiir kitapları ile ilgili hazırladığımız tablo aşağıda sunulmaktadır:

²⁶¹ Çarlık Rusyası’nda sansür iç, dış ve denetçi gözetimi olarak üç alt gruba ayrılmıştı. Sansürün uygulayıcıları sansür komiteleri, sansür memurları, kitap ticareti ve matbaa denetçileriydi. İç sansür, Rusya’da, herhangi bir dilde basılan tüm eserlerin incelemesini, dış sansür ise Rusya’ya yurtdışından gelen kitapların kontrolünü yapardı. Matbaa denetçileri ise kitapçılar, kütüphaneler ve matbaaların faaliyetlerinin yasaya uygunluğunu denetlerdi. Sansür kurumlarının yapısı ve içeriği 1804, 1826, 1828 tüzükleri, 1850, 1860, 1865 yönetmelikleri ve 1905-1906 geçici maddeleriyle belirlenmiştir. Ayrıca Halk Eğitimi Bakanlığı ve Dış İşleri Bakanlığı’nın sansür biriminin çalışmasına ilişkin çıkarttıkları kararname ve özel kararlar da buna dâhildir. Rusya’da sansür 27 Nisan 1917 tarihinde kaldırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Н.а. Гринченко н.г. Патрушева, Цензоры Санкт-Петербурга: (1804—1917), <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/69/grin37.html>, (E.T.: 02.06.2019 - Rusça)

²⁶² Ոսկան Երևանցի (ի լոյս ընծայեաց), Չանապաւն երգք հանգուցեալ Ադամայ Երևանցոյ Ազբար մականունակոյն, Մոսկվա, 1855.

Tablo 36. Rusya’da Sansür Komisyonu’nun Kontrolünden Geçen Derleme Şiir Kitapları

Sıra	Eser Adı	Yazar/Hazırlayan	Basım Yılı	Basım Yeri
1	<i>Adama Yerevantsi’nin Azbar Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar</i>	Voskan Yerevantsi	1855	Moskova
2	<i>Beyefendi Hovhannes Karapetyan’ın Âşık Şirin Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar</i>	Âşık Şirin (Hovhannes Karapetyan)	1856	Moskova
3	<i>Beyefendi Petros T. H. M. Şamahlı’nın Seyad Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar</i>	Seyad (Petros Madatyan)	1857	Moskova
4	<i>Ermenilerin Millî Şarkı Kitabı: Eski ve Yeni Çeşitli Şarkıların Veya Şiirlerin Alfabetik Antolojisi</i>	Gamar-Katipa (Rapayel Patkanyan)	1857	Peterburg
5	<i>Millî Şarkıların Derlemesi</i>	Voskan Yerevantsi	1859	Moskova
6	<i>Yeni Şarkı Kitabı: Kullanılan [Güncel] Şarkılar Külliyyatı</i>	Ter-Mikayelyan	1864	Tiflis
7	<i>Ermenistan’ın İlham Kaynakları [Sanat Tanrıçası]: Yeni Şarkı Kitabı</i>	Ağeksandr Hudyan	1873	Tiflis
8	<i>Âşık Civanî’nin Şarkıları</i>	Âşık Civani (Serop Levonyan)	1882	Aleksadrapol
9	<i>Ermeni Okulları için Notalandırılmış Millî Şarkılar</i>	Yeznik Yerznkyan	1882	Vağarşapat (Eçmiyazin)

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere incelemeye aldığımız eserlerden dokuzu Rusya’da Sansür Komisyonu’nun izni ile yayınlanmıştır. Dolayısıyla “öteki” imgesi bağlamında değerlendirmeler yapılırken bu durum göz önüne alınmalıdır. Bu genel bilgilerden sonra derleme şiir kitaplarında yer alan eserlerin analizlerine geçebiliriz.

3.1.1. Anonim Halk Şiirinde “Öteki” İmgeleri ve “Türk” İmgesi

“Öteki” imgesi bağlamında inceleyeceğimiz ilk anonim halk şiiri, 1852 yılında Venedik’te Leo M. Alişan²⁶³ (1820-1901) tarafından Ermenice ve İngilizce olarak iki dilli

²⁶³ Ğevont Alişan, 1820 yılında İstanbul’da doğdu, 1832 yılında Venedik Mihitarist Birliği’ne katıldı, 1840’ta keşiş oldu. Paris ve Venedik’teki okullarda öğretmenlik ve müdürlük yaptı. Modern

hazırlanan *Popüler Ermeni Şarkıları* (Հայրկ Երմենի Տարկարի /Armenian Popular Songs) adlı kitapta yer almaktadır. Kitaptaki şiirlerin St. Lazarus Kütüphanesi'nde²⁶⁴ korunan el yazmalarından derlendiği ve XIII–XIX. yüzyıllara ait olduğu belirtilmektedir.²⁶⁵ Kitabın İngilizce ve Ermenice olarak iki dilli yayınlanması, İngiliz kamuoyunda Ermeni kültürüyle ilgili belirli bir algı yaratma düşüncesine dayanmaktadır. Zira kitabın ön sözü niteliğindeki bölüm “İngiliz Kamuoyuna” (To British Public) başlığını taşımaktadır ve burada “*Popüler Ermeni Şarkıları* koleksiyonunu, diğer uluslara göre araştırmalarını daha çok doğu bölgelerine yapan [Britanya'nın] girişimci araştırma ruhuna sunuyoruz”²⁶⁶ denilmektedir.

Kitapta, “öteki” imgesini gördüğümüz ilk şiir “I. Hetum'un Oğlu Levon” («Ի Հետում օղւոյ Լեւոն») adını taşımaktadır.²⁶⁷ Şiirde Levon olarak adlandırılan kişi III. Levon'dur (1270-1289) ve Kilikya bölgesinin yöneticisi olan I. Hetum'un (1215-1270) oğludur.²⁶⁸ Şiir, yedi kıtadan oluşmaktadır. Eser, öykülü bir şiirdir ve “I. Hetum'un Oğlu Levon”da 1266 yılında Kilikya bölgesinde yaşayan Ermeniler ile Memluk Devleti (1250-1517) arasındaki ilişkileri konu alan tarihî bir olay anlatılmaktadır. Mehmet Ersan'ın *Selçuklular Zamanında Ermeniler* adlı çalışmasında belirttiği gibi III. Levon, Memluklere karşı çarpışırken esir düşer.²⁶⁹ “I. Hetum'un Oğlu Levon” başlıklı şiirin ilk kıtasında yukarıda anılan tarihî olay şu şekilde tasvir edilmektedir:

Ermenicede romantik şiir yazan ilk şairlerdendir. Kevork B. Bardakjian, *Modern Ermeni Edebiyatı*, (Çev.:Fatma Ünal, Maral Aktokmakyan), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 135 – 138, 315 – 320.

²⁶⁴ Kütüphane, Venedik'te St. Lazarus adasında Ermeni Mihitaristler tarafından 1717 yılında kurulan manastırda yer almaktadır.

²⁶⁵ R. Leo M. Alishan, *Armenian Popular Songs/ Հայրկ Երմենի Տարկարի*, Venice, S. Lazarus, 1852, p. 83.

²⁶⁶ ibid, p. 2.

²⁶⁷ ibid, pp. 5 – 7.

²⁶⁸ Levon'un I. Hetum'un oğlu olduğuna dair bilgi, şarkı kitabının “Notlar” bölümünde verilmektedir. Bkz.: ibid, p. 83.

²⁶⁹ Mehmet Ersan, 2007, s. 202.

I. Hetum'un Oğlu Levon	Ի Լեւոն որդի Հերթոյ Ա.
“Levon için “Eyyvah!” diyorum, Taciklerin [Müslümanların] kapısında esir düştü, <i>Işığım, ışığım, kutsal Meryem Anam,</i> <i>Ve Kutsal Haç, Levon’umuza ve hepimize yardımcı olsun”</i>²⁷⁰ (Nakarat)	“Աւա՛ղ ըզԼեւոնն ասեմ Որ Տաճկաց դուռն ընկել գերի: <i>Իմ լուս, իմ լուս, ու տուրք Կոյս.</i> <i>Սուրբ Խաչն օգնական Լեւոնիս ու ամենեւու:”</i>²⁷¹ (Կրկնէրգ)

Bu şiirde “Tacik” kelimesi yukarıda bahsettiğimiz tarihî olaylar göz önüne alındığında Memlukleri tanımlamak için kullanılmıştır. Şiirin her kıtasında tekrarlanan nakarat ise Hristiyanlığa ait dinsel bir söyleme dayanmaktadır. Şiirin devamında “Tacik”leri temsil eden “Sultan” meydana çıkar ve Levon ile konuşur:

“Sultan meydana çıkıyor, Altın küreyle [topla] oynuyor, (Nakarat) Oynadı ve onu Levon’a verdi, Al oyna ve onu babana ver (Nakarat) Levon, sen Tacik olursan, Ben ve benim babam [onlara] esir olur. (Nakarat)”	“Սուլդանն ի մօյտան ելել Իր ոսկի գունտն կու խաղայ: (Կրկնէրգ) Խաղաց ի Լեւոնն երես. Ա՛ն խաղա՛ ու տուր տատայիդ: (Կրկնէրգ) Լեւոն դու տաճիկ լինիս Ես ու իմ տատաս քէ գերի:”²⁷² (Կրկնէրգ)
---	---

III. Levon’un yaşadığı tarihler göz önüne alındığında “Sultan” olarak belirtilen kişinin Sultan Baybars (1223 – 1277) olduğu anlaşılmaktadır:²⁷³ Burada Sultan’ın elinde bulunan “altın küre”nin İslamiyet’i temsil ettiği yorumunu yapıyoruz, zira üçüncü kıtada anlatıldığı gibi “altın küre”yi Levon’a veren Sultan, “al oyna ve onu babana ver” diyerek İslamiyet’i kabul etmesini bekler. Bir sonraki kıtada ise Levon, Sultan’dan “altın küreyi” alırsa Ermenilerin “Tacik” olacağı uyarısı yapılır ve dinsel bir ötekileştirme gerçekleşir.

²⁷⁰ Tezin hacimsel sınırını korumak için şiirlerde tekrar eden dizeler (Nakarat) şeklinde gösterilecektir.
²⁷¹ R. Leo M. Alishan, 1852, p. 5.
²⁷² ibid, p. 5.
²⁷³ Mehmet Ersan, 2007, s. 201 - 206.

Beşinci kıtada III. Levon'un, I. Hetum'dan yardım istemesi, altıncı ve yedinci kıtada I. Hetum'un, III. Levon'a yardım etmek için gelmesi anlatılır. Mehmet Ersan'ın verdiği bilgilere göre, I. Hetum, oğlunu kurtarmak için 1267 yılında, Sultan Baybars'a elçi göndermiş; emrindeki beş kaleyi vermek şartıyla oğlunu geri almıştır.²⁷⁴ Buna karşın şiirde farklı bir olay kurgulanmış, tarihî gerçek yerine kanlı bir savaş sonunda I. Hetum'un III. Levon'u kurtardığı anlatılmıştır:

“Levon, kalede oturmuş, Gözleri yaşlı ağlıyor: ‘Sis’e giden Kervan’a²⁷⁵, Babama haber götür [diyor]’ Baba bunu duyduğunda Birçok asker topladı, Geldi, Sultan’a karşı çıktı, Birçok nehir kan oldu, Oğlu Levon’u aldı, Ve gönlünün muradına erdi, [Nakarat]”	“Լեւոնն ի բերդին նստել Դաստռակն աչիցն ու կուլար. ‘Բերվանտ որ 'ի Սիս կ'երթաս, Դուն խապար տանիս պապայիս:’ Ոնց որ պապն ալ զան լլսեց Շատ հեծել քաշեց երամով. Էկավ ի սուղանն ելաւ, Շատ զենեք եհան արընեց: Իստ զիր Լեւոն որդին Ու հասաւ արքուն մուրատին: (Կրկնեղ)”²⁷⁶
--	---

Bu kurmaca sayesinde Memluk Devleti’nin Müslüman kimliği ön plana çıkartılmış ve “öteki” hakkındaki düşünceler dinsel bir söyleme dayandırılmıştır. Şiirin her kıtasında bulunan nakaratların Hristiyanlığa gönderme yapması, bu şiirin yazıldığı dönem ve şartlarda dinsel kimliğin ön planda olduğunu göstermektedir.

²⁷⁴ Mehmet Ersan, 2007, s. 205-206.

²⁷⁵ Sis, günümüzde Adana’da yer alan Kozan ilçesinin eski adıdır. Şehir, 1700’lü yıllara kadar, Sis Sancağı olarak adlandırılmıştır. Kozan Belediyesi, “Kozan’ın Tarihi” <http://www.kozan.bel.tr/?/kozan1> (E.T.: 01.06.2019 - Türkçe)

²⁷⁶ R. Leo M. Alishan, 1852, p. 7.

Popüler Ermeni Şarkıları adlı kitapta “öteki” imgesi bağlamında anonim halk şiiri olarak incelediğimiz ikinci eser ise “Büyük Prens’in Kızına Ağıt”²⁷⁷ («Մեծ թագաւորի աղիտը») adını taşımaktadır. Bu eserde “öteki” olarak “Tatarlar” ve “Tataristan” ön plana çıkmaktadır. Şiirde “Tatar” olarak adlandırılan halk Moğolları; “Tataristan” ise Moğolların yaşadığı yeri ifade etmek için kullanılmaktadır. Zira Ermeni kültüründe Moğolların “Tatar” olarak adlandırıldığını Tarihçi Hetum’un (?) *Tatarların Tarihi* (*Պատմություն թաթարացի*) adlı kroniğinde de görmek mümkündür.²⁷⁸

XIII ve XIV. yüzyılda Moğolların Anadolu’ya yaptıkları akınların sonucunda gerçekleşen sosyal ve siyasal olayların yansımaları görüldüğümüz bu şiirde, Ermeni Prens’in, kızını evlenmek için bir Tatar’a vermesi anlatılmaktadır. Bu yönüyle eser öykülü bir şiirdir. Şiire diyalog hâkimdir: Eserin anlatım dokusuna hâkim olan, Prens’in kızı Şuşan ve onun hizmetçisi arasında geçen bir konuşmadır. Bu öykülü şiir dördlük ve ikilik on bir bentten oluşmaktadır. İlk bentte Hizmetçi, Prens’in kızına (Şuşan’a) şu şekilde seslenmektedir:

“Hizmetçi: Neden sessiz otursun Kalk! Dışarı Çık! Ne konuşuyorlar [dinle]! Yazık, senin değer, Tatara eş olmak mıydı? Sen hanımefendi olmalıydın! ... Kız: Neden bahsediyorsun? Anlamıyorum, açık söyle!”	“Աղախինն Ի՞նչ ես նըստել մունջ քո բանին, Վէր կաց, դուրս ե՛կ, թէ ի՞նչ խօսին: Խեղճի՛կ, է՛ս էր քո արժանին Որ դու ընիս կին Թաթարին. Դու պէտք էիր ընիլ տիկին, ... Դուստրն Ինչ ես ասում ճարրդ կըտրած, Չեմ հասկանում, ասա դու բաց:” ²⁷⁹
--	---

²⁷⁷ R. Leo M. Alishan, 1852, p. 7.

²⁷⁸ Լևոն Բարսեղյան, *Դրվագներ Հայաստանի IX-XIII դարերի պատմագրության*, <http://www.digilib.am/book/3704/4254/25389/?lang=en>, (E.T.: 01.06.2019 - Ermenice)

²⁷⁹ R. Leo M. Alishan, 1852, pp. 7 – 9.

Etnik kimliğe gönderme yapan ilk bentte “Tatar”ın karısı olmak, değersizliği temsil etmektedir. Şiirin devam eden dizelerinde İslam’a karşı dinsel bir söylem dikkat çekmektedir:

“Hizmetçi: Bugün, yıldızın uçtu, yok oldu, Aydın güneşin, karardı, Vay benim başıma, vay sana Şuşan, Esir gittin Tataristan’a Aydın inancını unutmalsın, Mehmet’in dinine dönünce.	“Աղախինն Էսօր աստղըդ թռաւ կորաւ, Լուս արեւըդ խաւարեցաւ. Վայ իմ գրիխիս, վայ քեզ Շուշան, Գերի գնացիր Թաթարիստան. Լույս հաւատքըդ պէտք է մոռնաս Մահմետի կրօնքին դառնաս:
Kız: Dilin kararsın, ağzın kurusun, Bu nasıl haber? Söyle ne var?	Դուստրն Լեզուդ սեւանայ, բերանդ չորնայ, Ի՞նչ համբաւ է, ասա ի՞նչ կայ:
Hizmetçi: Büyük Prens seni verdi, Tatar Hanı’na, [Han] götürsün diye.”	Աղախինն Մեծ իշխանըն քեզ տրւել է, Թաթար խանին հետըն տանէ:”²⁸⁰

Bu dizelerden Prens’in kararıyla, Şuşan’ın (Moğolların ülkesi olan) Tataristan’a Tatar Hanı ile evlenmek üzere gönderildiği bilgisini öğreniyoruz. Şiirde yer alan “Mehmet’in dinine dönünce” sözlerinden Tatarların Müslüman Moğollar olduğu çıkarımını yapabiliyoruz.²⁸¹ Şiirde Müslüman Moğolların yaşadığı ülke olarak “Tataristan”ın sınırları belirsizdir ve dinsel-etnik söyleme dayalı bir ötekileştirme söz konusudur.

XIX. yüzyılda basılan “I. Hetum’un Oğlu Levon” ve “Büyük Prens Kızına Ağıt” adlı şiirlerde işlenen konu referans alınır, anılan eserlerin XIII ve XIV. yüzyıllara ait olduğunu ve bu dönemlerde “öteki” imgesinin sosyal ve siyasal olaylar çerçevesinde dinsel ve etnik temele dayandığını söyleyebiliriz. İncelenen anonim halk şiirlerinde

²⁸⁰ R. Leo M. Alishan, 1852, p. 9.

²⁸¹ XIV. yüzyıldan sonra Moğol hükümdarı Cengiz Han’ın soyundan gelen İlhanlılar’ın Müslümanlığı kabul ettiği bilinmektedir. Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “İlhanlılar”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilhanlilar>, (E.T.: 01.06.2019 - Türkçe)

“öteki”ler Mısır, Mısır Sultanı, Tacik (Müslüman) ve Tatar (Moğol) imgeleri dikkat çekerken aynı dönemde basılan farklı şiirlerde dolaylı ve doğrudan Türk imgesi örneklerini görmek mümkündür.

Öncelikle dolaylı bir şekilde Osmanlı Devleti topraklarından bahseden “Sepet Alın” («Առ Չամբիւղ») adlı şiiri analiz edebiliriz. Bu şiir, 1830 yılında Hindistan’ın Kalküta şehrinde basılmış olan *Ermenice, Farsça ve Hintçe Şarkıların Hoş Sesli Risalesi (Միասնական և խառն լեզուի հարկերի հավաքածու)* başlıklı kitapta yer almaktadır.²⁸² Avetyants (?) tarafından derlenen kitapta Ermenice, Farsça ve Hintçe şiirler bulunmaktadır. “Sepet Alın” başlıklı şiir, her biri beş dizeye sahip 6 bentten oluşmaktadır. Şiirde, “Ermeni ülkesi”nden Hindistan’a giden ve orada sepet örerek para kazanan bir Ermeni kızı anlatılmaktadır.²⁸³

Sepet Al	Առ Չամբիւղ
“Köylü Kızıyım ben sepet ören, Ermenilerin ülkesinden buraya sepetlerle geldim, Umarım Hindistan’ın Ermeni kadınları ve erkekleri, Yüksek değer verir benim sepetlerime, Sepet alın, sepet alın, sepet alın, Şu yabancı kızdan.”	“Գիւղական աղջիկ եմ ես զամբիւղաշէն, Եկեալ աստ զամբիւղովք ի Հայոց երկրէն. Յուսամ զի Հայ Տիկնայք և Պարոնայք Հնդկաց, Բարձր զին տացեն իմ սիրուն զամբիւղաց: Առ զամբիւղ, առ զամբիւղ, առ զամբիւղ, յօտար աղջկանէն.”²⁸⁴

Bu şiirde dikkat çeken, Hindistan’a göç edilen tarihlerde bağımsız bir Ermeni ülkesi bulunmamasına rağmen ilk bentte sınırları belirsiz bir “Ermeni ülkesi”nden bahsedilmesidir. Şiirin ikinci bendinde Sepetçi Kız’ın geldiği yer ile ilgili bir bilgi verilmesi, “Ermenilerin ülkesi” konusunda fikir edinmemizi sağlamaktadır:

²⁸² Ստեփաննոսի Ջնթրումեան Աւետեանց, 1830, էջ. 38.

²⁸³ VII. yüzyıldan sonra Hindistan’da ticarete etkin bir Ermeni cemaati oluşmaya başlamıştır. Bu Ermeni cemaati XVI. yüzyıldan sonra basın-yayın faaliyetleri ile birlikte güçlenmeye başlamıştır. India-Armenia Relations, <http://www.mea.gov.in/portal/foreignrelation/armenia-july-2012.pdf>, (E.T.: 01.06.2019 - İngilizce)

²⁸⁴ Ստեփաննոսի Ջնթրումեան Աւետեանց, 1830, էջ. 38.

“Ağrı Dağı’nı, Dicle’yi, Fırat’ı bıraktım, Sadece bu Ganj²⁸⁵ kıyılarını dolaşırım, Garibim, sahipsiz şu kişiye yardım edin, Zira anne-babalarınız da burada gariptiler. Sepet alın...”	“Չարարատ զՏիգրիս և զԵփրատ թողի, Միայնակ շրջիմ աստ յեզերս զանգեփ. Պանդուխտ եմ, օգնեցէք անտերունջ անձին. Զի ծնողք ձեր յառաջ աստ պանդուխտ էին. Ան զամբիւղ, և ալլն:”²⁸⁶
--	---

Ermeni kültüründe “vatan algısı”nın bir yansımasını gördüğümüz bu şiirde “Ermenilerin ülkesi” Ağrı Dağı, Dicle ve Fırat olarak belirtilmektedir. Konu olarak toplumsal bir olaya (göçe) dayanan bu şiirde “Ermenilerin ülkesi” olarak ifade edilen coğrafi yerler Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde yer almaktadır ve dolaylı bir şekilde Osmanlı Devleti tasvir edilmektedir. Bu şiirde olduğu gibi XIX. yüzyılda basılan diğer şiirlerde de sınırları belli olmayan “Ermenistan” ve “Ermenilerin ülkesi” ile dolaylı bir Osmanlı Devleti imgesi yaratılmaktadır.

İncelediğimiz derleme şiir kitaplarında doğrudan Türk imgesini gördüğümüz anonim halk şiirlerinden ilki “Ermeni Şarabı” («Հայոց զինի») adını taşımaktadır. Söz konusu şiir, 1857 yılında Rusya’nın Peterburg şehrinde *Millî Şarkı Kitabı (Ազգային Երգարան)* adıyla Gamar-Katipa (Գամար-Քաթիպա) mahlasına sahip Rapael Patkanyan²⁸⁷ (1830-

²⁸⁵ Ganj Nehri, Hindistan’ın kuzey topraklarından ve Bangladeş’ten geçen 2.700 km uzunluğunda bir akarsudur.

²⁸⁶ Ստեփաննոս Զնթրումեան Աւետեանց, 1830, էջ 39.

²⁸⁷ Rapayel Patkanyan (Ռափայել Պատկանյան) 1830 yılında Nor Nahçıvan’da doğdu, 1843 – 1846 yıllarında Moskova’da bulunan Lazaryan Okulu’nda eğitim aldı. Moskova Üniversitesi ve Peterburg Üniversitesi’nde eğitime katıldı. Çağdaş Ermeni şiirinin kurucularından birisi olarak kabul edilir. İlk eserleri olan “Paris’in Ermeni Garibi” («Պանդուխտ հայի Փարեզ»), “Nahapet’in Ölümü” («Չարմայր Նահապետի մահը») adlı poemaları ve “Sabahın Şarkısı” («Առավոտյան երգ շինականաց»), “Akşamın Şarkısı” («Երեկոյան երգ շինականաց») adlı şiirleri 1850-1851 yıllarında “Ararat” («Արարատ») gazetesinde yayınlanmıştır. 1856 yılında yazdığı “Arasın Gözyaşları” («Արաքսի արտասուքը») ve “Cesur Vardan Mamikonyan’ın Ölümü” («Բաշ Վարդան Մամիկոնյանի մահը») adlı şiirler çağdaş Ermeni şiirinin ilk örnekleri olarak görülür. Osmanlı Devleti’ndeki siyasi olayları yakından takip eden Patkanyan, şiirlerinde genelde bağımsız “Ermenistan” için silahlı mücadele edilmesi gerektiğini işlemiştir. Bu konuda 1875 yılında yazdığı “Özgür Şarkılar” («Ազատ երգեր») adlı şiir dizisini ve 1880 yılından sonra yazdığı “Kurbanlar” («Չոհեր»), “Osmanlı Ermenilerinin Son Günü” («Տաճկահայերի օրհասը») ve “Yemin” («Երդում») adlı şiirleri örnek olarak gösterebiliriz. Patkanyan, Eserlerinin birçoğunu Gamar – Katipa (Գամար-Քաթիպա) mahlası ile yazmıştır. Kullandığı bu mahlas, 1852 yılında öğrencileri ile kurduğu “edebiyat” birliğine verdiği isimdir. Bu birliğin adı ise kendisine ve öğrencilerine ait isimlerin baş harflerinden oluşmaktadır.

Հայկական Հանրագիտարան, “Պատկանյան Ռափայել”,
<http://www.encyclopedia.am/pages.php?bId=2&hId=1538>, (E.T.: 01.06.2019 - Ermenice)

1892) tarafından derlenen kitapta bulunmaktadır.²⁸⁸ Bu şiir, tarihsel ve siyasal söylemin dışında, bir nesne olan Ermeni şarabı üzerinden “öteki”ler hakkında bir görüş ortaya koyar:

Ermeni Şarabı	Հայոց Գինի
“Doldurun kardeşler kadehleri, Ve cesurca boşaltın, Böyle şarabı dünyada Bulamazsınız. Ne Türk’ün şarabı böyle, ne Macar’ın, Ne de Fransız’ın. Bırakın başkası yabancı şarap içsin, Bizimki mükemmeldir.”	“Լքրէ՛ք, եղբայրք, ձեր բաժակները Եւ քաջ պարպացէ՛ք. Այսպէս գինի բոլոր աշխարհումը Դուք զըսնելու չէ՛ք.”²⁸⁹ “Ո՛չ Թուրքի է այս եւ ո՛չ Մաճարի, Ո՛չ Ֆրանսիայի: Թո՛ղ ուրիշն օտար գինի խմի, Մերն է հրաշալի:”²⁹⁰

Şiirde Türk’ün dışında Macar ve Fransız da şarap üzerinden ötekileştirilmektedir. Ancak bu eserde “öteki” düşmanı değil “yabancı”yı temsil etmektedir. “Ermeni Şarabı” gibi bir nesne üzerinden Türk imgesini gördüğümüz bir başka anonim şiir ise “Tütün Şarkısı” («Ծխաւառնի երգ») başlığını taşımaktadır. Şiirin analiz etmek için kullandığımız versiyonu, Tiflis’te 1864 yılında basılan *Yeni Şarkı Kitabı: Kullanılan [Güncel] Şarkılar Külliyyatı (Նոր Երգարանի ժողովածու գործածական երգերի)* içinde yer almaktadır.²⁹¹ Dört bentten oluşan bu şiirin üçüncü bendinde Türk’e ait olan tütünün değerli olduğu belirtilir:

²⁸⁸ Գամառ-Քաթիպա (Ռափայել Պատկանյան), *Ազգային երգարանի հայոց: Ծաղկաբաղի հին եւ նոր գործածական ամեն պարունակությամբ երգերու կամ տաղերու սլոգանների կարգով*, Ս. Պետերբուրգ, 1857, էջ 78. Bu kitabın ön sözünde şiirin bir halk için önemi hakkında bilgi verdikten sonra Ermeni şiiri konusunda yaşanan bir soruna değinilir: Bu sorun Ermenilerin, Türk, İran ve Gürcü şiirlerini tercih etmesidir. Գամառ-Քաթիպա, 1857, էջ 1-8.

²⁸⁹ ibid, էջ 78.

²⁹⁰ ibid, էջ 79.

²⁹¹ Տեր Միքայելեան և ընկ., *Նոր Երգարանի ժողովածու գործածական երգերի*, ի Տպարանի Հ. Էնֆիանեանց և ընկ., Տփլիս, 1864, էջ 25 -26.

Tütün Şarkısı	Ծխախոտի երգ
Yalnız kaldığımda Sen benim iyi arkadaşısın, Yüreğim sıkıldığında Elime seni alırım. Pahalısın, Türk tütünü, Zenginlerin nesnesisin, Canımı da veririm, seni alırım, Ve cebime atarım.	“Մենակության ժամանակ Դու ինձ լավ ընկեր ես. Թե իմ սիրտըս նեղանայ՝ Քեզ կ'առնեմ ես ձեռքս: Թանկ ես. Թուրքի ծղխախոտ, Հարուստներու բան ես, Հոգիս-էլ տամ՝ քեզ կ'առնեմ Ու կ'ածեմ գրրպանը:” ²⁹²

İncelediğimiz şarkı kitaplarında bulunan “Ermeni Şarabı” ve “Tütün Şarkısı” gibi anonim halk şiirlerinde “öteki” ve Türk, “biz” ve “yabancı” söylemleri üzerine kuruludur. Örneğin, “Ermeni Şarabı” adlı şiirde Türk “düşman”ı değil, “yabancı”yı; “Tütün Şarkısı”nda değerli bir nesneye sahip olmayı temsil eder. Ancak günümüz sözlü kültür/tarih çalışmalarında sunulan şiirlerde “öteki” olarak Türk imgesinin düşmanlaştırma düzeyinde olumsuz bir niteliğe sahip olduğunu görüyoruz. Bu konuya örnek olarak aşağıdaki anonim halk şiirini gösterebiliriz:

Ninni	Բուրի
“Ruri, ruri, ruri, lao, Geceler geçti, gece yarısı oldu, Türkler geldiler, doldular köye, Kilise [ibadethane] yeni açılmıştı, Her evde gözyaşı ve feryat [vardı], Acı [kötülük] geldi, katlediyordu,”	“Բուրի, բուրի, բուրի լաո, Գիշերն անցավ, էղավ կեսը, Թուրքերն էկան, լցվան գեղը, Աղոթրան նոր էր բացվե, Ամեն մե տուն լաց ու կոծ էր, Հավարն էկավ, կոտորում էր,” ²⁹³

Yirmi bir dizeden oluşan ninni türündeki eser de öykülü şiir kategorisindedir. Ninninin son dizelerinde “Hasret kaldık, Muş ovasına” sözleri bulunmaktadır ve buradan şiirin Muş bölgesine ait olduğu çıkarımını yapıyoruz. Türkler geldikten sonra köyde “gözyaşı”,

²⁹² Տե՛ր Միքայելեան և ընկ., 1864, էջ 26.

²⁹³ Tatevik Shakhkulyan, “Antoonee in Armenian Ethnic Music”, (Ed.: Roberto Illiano), *Protest Music in the Twentieth Century*, Brepols, 2015, s. 380.

“feryat”, “katliam” ve “zulüm” görülmektedir. Bu şiirde “öteki” olarak Türk düşmanlığının dışında bir boyut kazanmıştır ve “kötülüğün” temsili haline gelmiştir.

“Öteki” olarak Türk’ün “düşman” olarak temsil edildiği şiirleri Sovyet döneminde ve sonrasında yapılan sözlü kültür/tarih araştırmalarında da görmek mümkündür. Bu konuya Verjine Svazlian’ın Ermeni iddiaları çerçevesinde derlediği şiirleri örnek olarak gösterebiliriz. Svazliyan, *Ermeni Soykırımı Görgü Tanıklarının Şahitlikleri* adlı çalışmasında XIX ve XX. yüzyıllara ait olduğunu iddia ettiği 314 şiir/şarkı derlemiştir.²⁹⁴ Sözlü kültür ve tarih yöntemiyle Ermeni meselesinde belirli bir algı yaratma düşüncesi olan çalışmada, şiirlerin hepsi de Ermeni iddialarını destekler niteliğe sahiptir.

Anonim halk şiiri üzerine yaptığımız analizlerden elde ettiğimiz verileri değerlendirdiğimiz zaman şu sonuçlara ulaşıyoruz:

- XIX ve XX. yüzyıllarda basılan Ermenice şarkı kitaplarında “öteki” olarak Türk’ü tanımlamak için kullanılan “Tacik” ve “Tatar” kelimelerinin Ermeni halk şiirinin ilk örneklerinde olumsuz bir imgeye sahip olan Müslümanları ve Moğolları ifade etmek için kullanıldığını, ancak zaman içinde olumsuz imge yaratmak amacıyla kullanılan “Tacik” kelimesinin Türkler için kullanıldığını görüyoruz.
- XIX. yüzyılda basılan Ermeni halk şiirlerinde “öteki” imgesini kültürel ilişkilerin belirlediğini tespit ediyoruz. Bu şiirlerde “öteki”, olumlu ve olumsuz nitelikleriyle somut bir nesne üzerinden yabancıyı ifade etmektedir.
- İncelediğimiz şarkı kitaplarındaki anonim halk şiirlerinde “öteki” somut bir kişi olarak “yabancı”dır. Ancak XIX ve XX. yüzyılları merkeze alan sözlü kültür ve tarih araştırmalarında sunulan anonim halk şiirlerinde ise “öteki” olarak Türk “düşman”ın

²⁹⁴ Վերժինե Սվազլյան, Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես Վերապրողների Վկայություններ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2001, էջ 571 – 660.

yanı sıra “kötülüğü” temsil etmekte ve soyut bir anlam kazanmaktadır. Bunun sebebi Ermeni iddialarını desteklemek için derlenen şiirlerin ideolojik bir yaklaşımla yapılmış olmasıdır.

3.1.2. Âşık Tarzı Halk Şiirinde “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi

Âşık tarzı halk şiiri, bir yönüyle Türk-Ermeni kültürel etkileşimine verilebilecek en zarif örneklerdendir, ancak Ermeni aşuğlar zaman içinde Türk’ü “öteki” olarak gösteren eserler de vermeye başlamıştır. Âşık tarzı halk şiiri halk edebiyatının bir türü olarak sözlü şiir tarzının devamıdır. Ermeni âşık edebiyatının temelinde ise Türk âşık edebiyatı bulunmaktadır.²⁹⁵ Bundan dolayı Ermeni âşık edebiyatı da Türk âşık edebiyatı ile birlikte XVI. yüzyıldan sonra gelişmeye başlamıştır. Aşk, gurbet, doğa ve insan sevgisi gibi konuların yanı sıra güncel siyasal ve sosyal olaylar hakkında da şiirler söyleyen âşıklar, dünya görüşlerini şiirlerindeki söylemlere yansıtmıştır. Bu konuların dışında Ermeni aşuğların eserlerinde “öteki” ve Türk imgesi açısından da dikkat çekici örnekler tespit ettik.

Âşık tarzı şiir türüne ait eserler üzerinde yapacağımız ilk analiz Azbar Adam mahlasına sahip Adama Yerevantsi’nin²⁹⁶ (1816-1844) 1840 yılında Akori²⁹⁷ civarında gerçekleşen depreme ithafen yazdığı başlıksız şiiri olacaktır. Şiir, 1855 yılında, Moskova’da yayınlanan *Adama Yerevantsi’nin Azbar Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar (Հանապազումի Ազարի Բաղադրած Մեծ Երգեր)* adlı kitapta yer almaktadır.²⁹⁸ Azbar’ın dokuz kıtadan oluşan bu eserinde 1840 yılında Akori’de

²⁹⁵ Fikret Türkmen, 1982, s. 13 - 20.

²⁹⁶ Azbar Adam mahlasına sahip olan Adama Yerevantsi, 1816 yılında bugün Ermenistan sınırlarında olan Parakar’da doğdu. Azbar’ın Ermenice, Farsça ve Türkçe şiirler yazdığı; Haçatur Abovyan ile tanıştığı ve 1844 yılında öldüğü bilgisi mevcuttur.

ԵՊՀ Հայագիտությունների ինստիտուտ, “Ազբար Ադամ” http://www.armeniaculture.am/am/Encyclopedia_hay_mshakuyti_hanragitaran_Azbar_Adam (E.T.: 01.06.2019 - Ermenice)

²⁹⁷ Akori (Ակորի), günümüzde Iğdır ili sınırlarında, Ağrı Dağı’nın Kuzey Doğusunda yer alan Yenidoğan köyünün eski adıdır. 2 Temmuz 1840 yılında büyük bir depremle köy büyük hasar almıştır. Bkz.: Հայկական Մովսեսյան Հանրագիտարան, ՍՍՀ Միմիստրների սովետի հրատարակչությունների Երևան, 1974, հատոր 1, էջ 229.

²⁹⁸ Ոսկան Երևանցի, 1855, էջ 5

gerçekleşen depremin yarattığı felaket anlatılır. Bu yönüyle olay temelli bir şiirdir. Şiirin üçüncü kıtasında Ağrı Dağı civarında yaşayan Ermeni, Türk, Rum ve Asurilerin birlikte yaşamını anlatan mısralar şu şekildedir:

Bu ceza, bizim günahlarımızdı, Ağrı Dağı yerinden oynadı, Altına aldı [her şeyi], köyden insan kurtulmadı, Ne Ermeni, ne Türk, ne Rum, ne Asuri kurtuldu.	“Էս պատիժն ամենն էր մեր մեղիցը, Արարատեան սարը շարժեց տեղիցը, Տակովն արեց՝ մարդ չի պրծաւ գեղիցը, Ո՛չ Հայ, ո՛չ Թուրք, ո՛չ Ջրհուտ, ո՛չ Ասորին:” ²⁹⁹
--	---

Dinsel bir söyleme dayanan şiirde, deprem insanın günahlarının bir sonucu ve Tanrı’nın bir cezası olarak görülmektedir. Şiirde “Türk” ve diğer etnik gruplar siyasi ve tarihî olayların dışında tutulur ve doğal bir felaket yaşayan halkların ortak acısı ifade edilir.

Akori’deki depremi konu alan şiirin basıldığı yılda (1855) Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Kırım Savaşı (1853-1856) devam etmektedir. Bu savaşa Rusya ise Ortodoks Hristiyanları korumak bahanesiyle dâhil olmuştur.³⁰⁰ Rusya savaş esnasında, Kafkasya’da Ermeni askerlerin yardımıyla ilerlemiş ve Ermeniler arasında Rusya’nın desteği ile Osmanlı Devleti’nin doğusunda bağımsız bir Ermeni devleti kurma fikri güçlenmiştir. Bu bağımsızlık fikri Rusya sınırlarında basılan şarkı kitaplarına da yansımıştır. Bundan dolayı, şarkı kitaplarında Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaşların merkeze alındığını görüyoruz. Bu konuda Âşık Şirin mahlasına sahip Hovhannes Karapetyan’ın (1827 – 1857) yazdığı bir eseri inceleyebiliriz.³⁰¹ Şiir, 1856

²⁹⁹ Ոսկան Երևանցի, 1855, էջ 5.

³⁰⁰ Savaş, Kudüs’teki kutsal yerler meselesi yüzünden ortaya çıkmıştır. Savaş 1850 yılında Fransa’nın İstanbul elçisi tarafından Osmanlı Devleti’ne verilen nota ile başlar. 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile sora erer. 1853 yılına kadar, siyasi mücadele ve müzakere dönemi olarak adlandırılır. Kutsal topraklarda ayin ve merasimlerin Katolik ve Ortodoks papazlardan hangisi tarafından yapılacağı konusu gibi dinî ve bölgesel bir konu sorun olarak bahane edilmiştir. Emin Ali Çavlı, *Kırım Harbi*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1957, s. 14.

³⁰¹ Âşık Şirin (Hovhannes Karapetyan) 1827 yılında bugün Iğdır sınırında bulunan Kulp’ta doğdu. “Usta” unvanını Erzurum’da aldı. Hayatının büyük bir bölümünü o dönemlerde Rusya sınırlarında olan Vağarşapat’ta (Eçmiyatzin’de) geçirdi. Ermenice dışında yüzden fazla Türkçe eseri bulunmaktadır. İlk eseri 1850 yılında G. Patkanyan’ın “Ararat” («Արարատ») gazetesinde yayınlanmıştır. 1856 yılında eserlerinin ilk koleksiyonu basılmıştır. 1857 yılında Vağarşapat’ta ölmüştür.
http://www.armeniaculture.am/am/Encyclopedia_shirin, (E.T.: 01.06.2019 - Ermenice)

yılında Moskova’da *Beyefendi Hovhannes Karapetyan’ın Âşık Şirin Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar (Չափազան իրգր Պարոն Յովհաննիսի Կարապետեան Աշիկ Շիրինի Մականութենի)* adındaki kitapta yer almaktadır.³⁰² Dokuz kıtadan oluşan şiirde, 1853 yılında Rusya’nın bir parçası olan Şirak bölgesinde Aleksandropol (Gümrü) yakınlarında Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki çarpışmalar anlatılmaktadır. Eserin bütününde Rusya’nın Kafkas ordusunda görevli olan Ermeni Vasili Behbutyan’ın (1791-1858) Osmanlı Devleti’ne karşı kazandığı başarılar övülür. Bu sebeple Kırım Savaşı’nda Behbutyan’ın rolü hakkında tarihsel bilgilere kısaca değinmek doğru olacaktır.

Behbutyan, 1806-1812 ve 1828-1829 yıllarında Osmanlı Devleti ve Rusya arasında gerçekleşen savaşlara katılmış ve bu savaşlarda elde ettiği başarılar için Rusya tarafından başarı madalyasıyla ödüllendirilmiştir. 1830-1838 yıllarında ise Erivan bölgesinin yöneticiliğini yapmıştır.³⁰³ Behbutyan, Kırım Savaşı’nda Osmanlı Devleti ile savaşmak üzere destek olarak General İliko Orbeliani (?-1853) komutasında bir ordu göndermiştir.³⁰⁴ Bu savaşta Orbeliani’nin karşısında Reis Paşa [Ferik Ahmet Paşa (?-1883)] bulunmaktadır.³⁰⁵ Bu tarihî gerçek kişilere ve olaylara dayanan dokuz bentlik eserin ilk bölümünde Behbutyan yüceltilir; olumsuz Osmanlı imgesi çizilir ve Rusya, Ermenilerin “kurtarıcı” ülkesi olarak tasvir edilir:

³⁰² Ոսկան Երևանցի (ի լոյս ընծայեաց), *Չափազան իրգր Պարոն Յովհաննիսի Կարապետեան Աշիկ Շիրինի Մականութենի*, Մոսկվա, 1856.

³⁰³ Rusça kaynaklarda Vasili Osipoviç Bebutov olarak geçen Behbutyan hakkında detaylı bilgi için bkz.: М.Э. Авакян, “Род Армянских Князей Бебутовых В Российско Историографии (В Срезе Массонских Традиций)”, Научные труды КубГТУ, №3, 2014 год, <https://ntk.kubstu.ru/file/73>, (E.T.: 02.06.2019 - Rusça)

³⁰⁴ Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Brill, Leiden-Boston, 2010, p. 159.

³⁰⁵ Detaylı bilgi için bkz.: ibid, pp. 143 – 177.

Ermeni Cesur İşhan Vasili Osipoviç Behbutyan'ın başarıları ve 1853 Yılında Şirak Bölgesi'nde Aleksandropol Şehri Yakınlarında gerçekleşen Savaş Üzerine	Հայկազուն Վասիլի Օսիպովիչ Բեհբուտեանց քաջ իշխանի յաղթութեանց վերա և պատերազմական դիմագործութեանց, որ եղև յամի 1853, ի Շիրակ գաւառի մերձ յԱլեքսանքոպօլ Քաղաքի
Knyaz Behbutyan'ın zaferi başladı, Bütün Abeğyan hanesi mutluydu, Bu Ermeni Prens'in ünlü hanesiydi, Osmanlı idaresini korku sardı, Reis Paşayı, ölüm hastalığı [korkusu] aldı, Yedi bine, elli bini verince.	“Երբ Կնեազ Բեհբուտեանցը սկսեց յաղթութիւն, Ամրութեան յոյս ուն ունեցաւ համայն Յաբեղեան տունը, Սա հայկազուն իշխանի քաջահամբաւ անունը, Ահարկութեան տակ դրաւ Օսմանեան Տերութիւնը, Կալաւ Ռէլլիս Փաշային մահուան հիւանդութիւնը, Երբ տուաւ ուր հազարին՝ հազար անգամ յիսունը:” ³⁰⁶

Şiirde cephede Reis Paşa ile savaşan Orbeliani'den bahsedilmezken, onu yöneten Behbutyan ön plana çıkartılır. Şiire göre Behbutyan'ın ordusu 7.000; Reis Paşa'nın ordusu ise 50.000 kişiden oluşmaktadır. Reis Paşa, burada yedi bin kişilik ordunun karşısında elli bin askerini kaybeden komutan olarak tasvir edilir. Şiirde Osmanlı Devleti'nin asker sayısı başarının yüceltilmesi için abartılır. Zira Candan Badem'in *Kırım Savaşı (1853-1856)* adlı çalışmasında tespit ettiği bilgilere göre, sayısal veriler net olmamakla birlikte, Rus ordusu on buçuk tabur piyadeye (7000 süngü), 10 bölük nizami ve 15 bölük başıbozuk süvariye (toplam 2800 kılıca) sahiptir.³⁰⁷ Osmanlı Devleti tarafında ise 19 piyade taburu ve on süvari vardı, ancak bu tabur ve süvarilerin mevcutları tam değildir.³⁰⁸ Osmanlı Devleti, askerî açıdan sayısal olarak büyük olmasına rağmen bu cephede Rusya'ya karşı yenilmiştir. Şiirin devamında Osmanlı Devleti ve Rusya arasında gerçekleşen savaş alanı anlatılırken bir kez daha Osmanlı Devleti anılır:

“Bu savaş, Şirak sınırında oldu, Geçmişteki intikamını aldı bahtsız Ani, Naharar, İmparator'un emrini bekledi, Alınca [emri] başladı yayılmaya Ermenistan'a, Korkunç yüzünü gösterdi böylece, Kuran'ı ve onun söylediklerini unutan Al-Osman'a [Âli Osman'a].”	“Էս պատերազմը եղաւ Շիրակվանու սահմանին, Իր հնացեալ վրէժը առաւ ապարախտ Անին, Նախարարն սպասելով Ինքնակալի հրամանին, Երբ ստացաւ, տարածուել սկսեց Հայաստանին, Մէկ էնպէս ահարկու դէմք ցոյց տուաւ Ալ-Օսմանին, Որ մոռացան Ղուռանը և նորա ասութիւնը:” ³⁰⁹
--	--

³⁰⁶ Ոսկան Երևանցի, 1856, էջ 33.

³⁰⁷ Candan Badem, 2010, p. 168.

³⁰⁸ ibid, p. 169.

³⁰⁹ Ոսկան Երևանցի, 1856, էջ 33.

Savaş, 1853 tarihinde Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan Bayındır'da gerçekleşmiştir. Bayındır ise Rusya sınırlarında yer alan Şirak bölgesi ile sınır, Kars ile Gümrü arasında bulunan bir ilçedir. Şiir bu yönüyle tarihî gerçeklere yakındır. Ani³¹⁰ ise şiirde Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan eski bir “Ermeni şehri” olarak kişileştirilir. Behbutyan, Rus ordusunda kazandığı başarılar ile Osmanlı Devleti sınırı içinde kalan Ani'nin intikamını alırken, ilerlemek için Rus İmparator'unun emrini bekler. Behbutyan'ın Osmanlı Devleti toprakları yerine “Ermenistan” topraklarına girdiğinin belirtilmesi ise ilginçtir. Zira savaş Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yapılmaktadır ve bu dönemde bağımsız bir “Ermenistan” devleti yoktur. Şiirin bu bendinde yer alan “Kuran'ı ve onun söylediklerini unutan Al-Osman'a” sözlerinde ise dinsel bir söylem dikkat çekmektedir. Bu dizelerde Müslüman olduğu için değil; Müslümanlığın “şart”larını yerine getirmediği için eleştirilen ve ötekileştirilen bir Osmanlı Devleti söz konusudur. Şiirin devam eden dizelerinde Behbutyan, tarihsel söylemlere dayanarak Ermeni tarihi için önemli görülen iki kişiye benzetilmiştir. Bunlardan ilki I. Arşak (?-35); ikincisi Vardan'dır (388-451):

Kudretli İşhan, Birinci Arşak gibi, Muhteşem bir destek oldu Ermenistan'a Vardan gibi, Düşmanların yüreğine saplandı mızrak gibi, Eriha'daki ³¹¹ güçlü kule gibi, Ermeni milleti, Yeşua'nın habercisi gibi, Bütün yüreğinde Yeni Ahit'in kutsal kanununu taşıyan.	“Վսեմափայլ Իշխանը առաջին Արշակի պէս, Միւն եղաւ Հայաստանին Վարդան հմայեակի պէս, Թշնամեաց սիրտը խոցեց երկսայրի նիզակի պէս, Ոսոխն էր Երիքովեան ամուր աշտարակի պէս, Բայց արի Հայկազունը Յեսու սուրհանդակի պէս, Մրտին ամբողջ ունելով Նոր ուխտի սուրբ կանոնը:” ³¹²
--	---

³¹⁰ Ani, Kars'ın güneydoğusunda, şehir merkezinden 42 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. Yerleşim ve savunmaya çok elverişli konumu nedeniyle tarih öncesi dönemlerden beri çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Ani, 1064 yılına kadar Bizans yönetiminde kalmış ve bu tarihte Selçukluların eline geçmiştir. Günümüzde Ani antik şehri olarak koruma altında bulunan bölgede kale surları, Ermeni kiliseleri ve Selçuklulara ait bir cami ve şehir kapısının kalıntıları bulunmaktadır. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, “Ani Tarihi Kenti (Kars)”, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR-45340/ani-tarihi-kenti-kars.html>, (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe) Ayrıca bkz. Ek 1.

³¹¹ Yerikova (Ermenice: Երիքով, Türkçe: Eriha): Filistin'de Ürdün Nehri kıyısında yer alan bir yerleşim yeridir. Dünyanın en eski yerleşim bölgelerinden birisidir ve dünyanın bilinen en eski koruyucu duvarına ve kulesine sahip şehirlerinden birisidir. Detaylı bilgi için bkz.: Ancient History Encyclopedia, “Early Jericho”, <https://www.ancient.eu/article/951/early-jericho/>, (E.T.: 02.06.2019 - İngilizce)

³¹² Ոսկան Երևանցի, 1856, էջ 33.

Şiir’de Behbutyan’ın köken olarak Ermeni olmayan I. Arşak’a benzetilmesi ilginçtir. I. Arşak, Part kralının oğlu olarak içinde Ermenilerin de yaşadığı Arşaguni Krallığı’nın başında bir yıl (MS 34) yöneticilik yapmıştır ve yönetimi sırasında önemli bir gelişme olmamıştır.³¹³ Şiirde adı geçen Vardan ise, 451 yılında Perslere karşı bağımsızlık için savaşı, ancak başarısız olan Vardan Mamikonyan isimli derebeyidir. Perslerle girdiği mücadelede ölen Vardan, özgürlük mücadelesinin temsilcisi olarak Ermeni Kilisesi tarafından şehit ilan edilir.³¹⁴

Bu şiirde farklı dinî unsurları bir arada görmek mümkündür: Tarihler göz önünde bulundurulduğunda I. Arşak döneminde Ermeniler tarafından Hristiyanlık henüz kabul edilmemiştir.³¹⁵ Ancak bu bölümün son dizesinde Yeni Ahit’e gönderme yapılarak Behbutyan’ın Hristiyanlığın prensiplerini uygulaması beklenir. Sonuç olarak bu bentte Behbutyan’ın Osmanlı Devleti’ne karşı kazandığı zafer, Ermeni tarihindeki tarihsel/mitsel ve dinsel unsurlarla birleştirilmiştir ve Osmanlı Devleti düşmanı temsil etmiştir. Şiirin devam eden bölümünde ise Rusya karşısında Osmanlı Devleti’nin yenilgiye uğraması anlatılır:

Elli bin askere karşı, bu yedi bin asker kazandı, Kutsal Kayser gelmişti herkesin aklına, Yaşam ve ölüm konmuştu herkesin önüne, “Yaşasın!” diyerek birer aslana döndü askerler, Yirmi sekiz topu ele geçirdi, Bu ilk yenilgiyi Tacikler inkâr etti.	“Յիսուսն հազար զորաց դէմ Սա ութ հազար զօրք առաւ, Սուրբ Կայսեր երախտիք ամենի միտքը բերաւ, Կեանքն ու մահը ամենի աչաց առջևը դրաւ, Ուրա՛ տալուց սօղաթի մէկը մէկ առիւծ դառաւ, Քսան և ութ թնդանօթք պարագայիւք ձեռք բերաւ, Էս առաջին վայրովը ուրացան տաճկութիւնը:”³¹⁶
---	--

³¹³ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, (Çev.:Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 103.

³¹⁴ Vardan’ın isyan ettiği dönemde Perslerin tarafında yer alan Vasak adlı Ermeni derebeyi ise vatan haini ilan edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi / Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (Çev.:Fatma Ünal, Maral Aktokmakyan), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 71.

³¹⁵ Ermenilerin Hristiyanlığı 301 yılında kabul ettiklerine dair görüşler söz konusudur. Detaylı bilgi için bkz.: George A. Bournoutian, 2011, s. 56 ve Rene Grousset, 2005, s. 119.

³¹⁶ Ոսկան Երևանցի, 1856, էջ 33 - 34.

Reis Paşa'nın Orbeliani ile savaştığı cepheyle ilgili detaylar net olmamakla birlikte şiirde bahsedildiği gibi Reis Paşa'nın yenildiği konusunda bilgiler mevcuttur.³¹⁷ Sonuç olarak Behbutyan, bu şiirde Hristiyan ve Ermeni kimliği ile ön plana çıkartılmış; Rusya'nın gücü ve himayesi kabul edilmiştir. Şiirin genelinde “Osmanlı Devleti”, siyasal söyleme dayanılarak hem Rus hem de Ermeni için ortak düşman imgesine sahip olmuştur.

Âşık Şirin dışında Âşık Seyad mahlasına sahip Petros Madatyan da (1810-1876) Kırım Savaşı'nı konu alan şiirler yazmıştır.³¹⁸ Seyad'ın bu şiirleri ilk kez 1857 yılında Moskova'da *Beyefendi Petros T. H. M. Şamahlı'nın Seyad Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar (Չանազան երգք Պ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մաղաթեանց Շանախեցոյ Մէջեան մակնութեան)* adı altında basılmıştır.³¹⁹ Âşık Seyad, Âşık Şirin'den farklı olarak şiirinde Rusya'dan ve Osmanlı Devleti'nden dolayı bir şekilde bahsetmektedir. Şiirin ilk bendinde yer alan “dürüst yönetici” ve “iyi yönetici” ifadeleri Rus yöneticiyi temsil ederken, ikinci bendinde “düşman” Osmanlı Devleti'ni tanımlamak için kullanılmıştır:

Faydalı Yönetici İçin	Վասն շահաւտության իշխանին
Dürüst yönetici adil bir mahkemedir, İyi yönetici, milletin koruyucusudur, Tanrım, yöneticilere, bize iyi bir kalp, vicdan ve sevgi ver.	“Ազնիւ բնութիւն իշխանաց՝ արդար դատաստանն է, Լաւ իշխանն՝ մարդկային ազգի պահապանն է, Տո՛ւր, Տեր, իշխանաց մերոց բարի սիրտ և խիղճ մտաց, և սէր բազմաց:
Yöneticisiz millet, sursuz kaleye benzer, Düşman izinsiz ve doğrudan girer.	Ազգ անիշխան՝ է նման առանց պարիսպ դղելի, Յոր թշնամին մտանէ անարգել և ուղղակի:
Yardım etmeyen İşhan millete tadı acı meyve gibidir, Bunun için yas tutarlar, bu millet için ben ağıt yakarım.	Անօգուտ իշխան ազգին՝ է մին պտուղ դառնահամ, Վասն որոյ միշտ սուգ առեալ՝ ես վասն այն ազգին ողբամ:” ³²⁰

³¹⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bkz.: Candan Badem, 2010, pp. 142 – 175.

³¹⁸ Âşık Seyad (Petros Madatyan) 1810 yılında Karabağ kökenli bir ailenin üyesi olarak Şamah'da doğdu. 1826 yılında Tiflis'te bulunan Nersisyan Okulu'nu bitirdi. Âşık Seyad Rusça, Türkçe, Gürcüce, Farsça bilmektedir, ancak sadece Ermenice şiir yazmıştır. Eserleri ilk olarak 1857 yılında Moskova'da basılmıştır. 1855 – 1856 yıllarında Rusya sınırları içinde bulunan Sardarapat bölgesinin de yöneticiliğini yapan Civani, 1872 yılında İstanbul'da öldü. Detaylı bilgi için bkz.: Արմինե Մելքոնյան, «Պետրոս Մաղաթյանի (Աշուղ Մեյադ) Գրական Ժառանգությունը», <http://echmiadzin.asj-oa.am/15391/1/62.pdf>, (E.T.: 02.06.2019 - Ermenice)

³¹⁹ Ոսկան Երևանցի (ի լոյս ընծայեաց), *Չանազան երգք Պ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մաղաթեանց Շանախեցոյ Մէջեան մակնութեան, ի տպարանի Վօրդեմարայ Գօթիէ, Մոսկուա, 1857.*

³²⁰ Ոսկան Երևանցի, 1857, էջ 13.

Şiirin devamında Seyad, Rusya ordusunda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Vasili Behbutyan dışında Movses Arğutyan'dan (1797-1855) övgüyle bahsetmektedir. Arğutyan, Kırım Savaşı'ndan önce 1826-1828 tarihlerinde İran-Rus; 1828-1829 tarihlerinde Osmanlı-Rus savaşlarında görev almıştır. 1847 yılında Derbent bölgesinin yöneticisi olarak atanmıştır.³²¹

“Milletimizin artık iki koruyucu kalesi var, Birisi Movses Arğutyan, diğeri Barseğ Behbudov.	“Ազգն մեր արդէն ունի զերկու ամրոց ապահով, Մին Մովսէս Արղութեանց, միւսն Բարսեղ Բեքրուով:
Birisi Büyük Moveses olarak, tarih için çalışır, Diğeri Aziz Barseğ olarak, milletimizin insanlarını aydınlatır.	Մին՝ ըստ մեծին Մովսիսի, աշխատէ նիւթ պատմութեան, Միւսն՝ ըստ Սրբոյն Բարսեղի, լուսաւորէ ազգ մարդկան:
Ben Seyad'im, yalan dolan söylemem, Şimdilik gerçeği doğruluğumla buldum, Tanrım yöneticilere, bize iyi bir kalp, vicdan ve sevgi ver.”	Ես Սէյեադն եմ յայտնախօս, ո՛չ կարեմ կեղծել՝ ստել, Քանզի այժմեան վիճակ իմ ճշմարտութեամբ եմ գտել, Տո՛ւր, Տէր, իշխանաց մերոց բարի սիրտ և խիղճ մտաց, և սէր բազմաց:” ³²²

Âşık Seyad'ın yukarıdaki şiirinde oluşturduğu olumsuz Türk ve olumlu Ermeni imgesine ters düşen bir şiirini *Millî Şarkıların Derlemesi (Երկասիրույթիւնք ազգային երգչաց)* adlı kitapta tespit ediyoruz. Altı kıtadan oluşan bu şiir “Her Şeyin Beyhudeliği Üzerine” («Վասն ունայնութեան ամենայն բանի») başlığını taşımaktadır.³²³ Seyad, Tanrı'nın varlığı dışında her şeyin geçici olduğunu anlattığı ve genel insani meselelere değindiği bu şiirinde Ermeniler ile ilgili bir özeleştiride bulunurken Rum, Rus, Yunan, Türk ve diğer yabancılar hakkında olumlu bir imge oluşturur ve olumsuz bir Ermeni imgesi çizer:

³²¹ Rusça kaynaklarda adı “Argutinsky-Dolgorukiy, Moises Zaharoviç” olarak geçen Arğutyan hakkında bilgi için bkz.: Русская Императорская Армия, “Аргутинский-Долгорукий Моисей Захарович”, <http://www.regiment.ru/bio/A/380.htm>, (E.T.: 02.06.2019 - Rusça)

³²² Ոսկան Երևանցի, 1857, էջ 13.

³²³ Ոսկան Տէր-Պէրզեան (ի լոյս ընծայեաց), *Երկասիրույթիւնք ազգային երգչաց, ի տպարանի Վօրտնարայ Գօթիէ, Մոսկուա*, 1859.

Her Şeyin Beyhudeliği Üzerine	Վասն ունայնութեան ամենայն բանի
Rum, Rus, Yunan, Türk ve ecnebi, Birbirine yardımcıdır, kendi akrabası gibi, Bu kuralımız da çiğnenmedi, Seyad, adaletin işareti, Birbiriyle barışmayan düşman sadece Ermeni'dir, biliniz!	“Թէ Հռոմ, թէ Ռուս, թէ Յոյն, թէ Թուրք, թէ Մոլթանի, Մէկս մէկու օգնական են՝ իբրև իւրեանց ազգականի. Այս կանոնս էլ չի խախտվի, Մէյնադ, ցօրն դատաստանի. Մէկ մէկու անհաշա թշնամի միմիայն Հայն է, իմացէ՛ք:” ³²⁴

XIX. yüzyılda Ermeni kültüründe Türk imgesini belirleyen siyasi olaylardan ikincisi de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. 1877 yılında Rusya, Balkanlar ve Kafkasya üzerinden Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Kırım Savaşı'nda olduğu gibi bu savaşta da Rusya ordusunda yer alan Ermeni asıllı askerler Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etmiş ve bu Ermeni askerlerin mücadeleleri âşıkların şiirlerine yansımıştır.

Âşık Civani mahlasına sahip olan Serob Levonyan (1846-1909), Loris Melikyan'ın (1824-1888) başarılarını anlattığı “Azametli Kont Loris Melikyan'a («Ան վսեմաշուք Լոմս Լօրիս-Մելիքեան») adlı şiiri bu konuya örnek olarak gösterebiliriz.³²⁵ Âşık Civani'nin üzerine methiye yazdığı Loris Melikyan, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ardahan bölgesinde Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı saldırılarla tanınmaktadır.³²⁶ Ayrıca Melikyan, Rusya'nın Kars ve Erzurum'a yaptığı mücadelelerde de aktif görev almıştır. Âşık Civani, Rus ordusunda görev alan Melikyan'ı şu şekilde tasvir etmektedir:

³²⁴ Ոսկան Տեր-Ղերգեան, 1859, էջ 28.

³²⁵ Âşık Civani (Serob Levonyan) 1846 yılında Ahalkalek bölgesinde doğdu. 1866 yılında Kartzah'ta, 1867 yılında Tiflis'te bulunmuş, 1868 – 1895 yılları arasında Aleksandrapol ve Tiflis'te yaşamıştır. Âşık Civani'nin eserleri 1880'li yıllarda *Ermenistan'ın Bülbülü* (*Մոխակ Հայաստանի*) adlı dergide yayınlandı. Türkçe bilen Âşık Civani “Âşık Garib'in Hikâyesi” (1887) “Aslı ve Kerem'in Hikâyesi” (1888) “Melik Şah'ın Hikâyesi” (1898) adlı eserleri Ermeniceye aktarmıştır. Armenian House, «Ջիվանի», <http://armenianhouse.org/jivani/bio-am.html>, (E.T.: 02.06.2019 - Ermenice)

³²⁶ Loris Melikyan'ın 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı'ndaki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: *Русско-Турецкая Война 1877-1878*, (Под Редацией: И. И. Ростунова), м., воениздат, 1977, с. 201 – 237. Ayrıca bkz. Ek 2.

Azametli Kont Loris Melikyan’a	Առ վսեմաշուք կոմս Լորիս-Մելիքեան
Bütün Rusya’ya iyilik getirensin, Ey kahraman! Senin üzerine bir şey yazmalı Homeros, Önce Kars’ı ilhak ettin, Türkleri çıkarttın, Anavatanın onurunu, Hep yüksekte tuttun.	“Ամբողջ Ռուսաստանի բարերարն ես, ո՛վ հերոս, Քեզ վերայ բան գրելու հարկաւոր է Հոմերոս, Նախ՝ կարսը կործանեցիր, Տաճիկներին վանեցիր, Հայրենեացդ պատիւը, Միշտ բարձր պահպանեցիր.” ³²⁷

Emenice orijinal metnin ilk dizesinde “kahraman” anlamına gelen “Heros” («հերոս») ve ikinci dizede İyonyalı ozan “Homeros”un adı anılarak kafiye sağlanmış; Homeros’a yapılan gönderme ile eser tarihsel bir söylem üzerine oturtulmuştur. Şiirde, Melikyan, Türkleri “anavatan”dan çıkartarak “anavatan’ın onurunu” korumaktadır. Ancak burada Âşık Civani’ye göre “anavatan” Melikyan’ın ordusunda savaştığı Rusya’yı değil; “Ermenistan”ı ifade etmektedir.

Yukarıda incelediğimiz eserin yanı sıra Âşık Civani’nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı konu alan ve elli sekiz kıtadan oluşan “Rus-Türk Savaşı” («*Ռուս-թուրքական պատերազմը*») adlı bir şiiri bulunmaktadır. Şiirde Rusya ve Rusya’nın Kafkas Cephesi’nde görev alan Ermeni askerlerinin başarıları anlatılırken olumsuz bir Osmanlı/Türk imgesinin yanı sıra Kürt imgesi de dikkat çeker:

Rus-Türk Savaşı	Ռուս-թուրքական պատերազմը
Gitti Ter Ğukasov, Kürtleri dağıttı, Ermenilerin intikamını onlardan çıkarttı, Şeyh Calaleddin’i öldürdü, Köpek gibi öldü, bu kötü hayvan.	“Գնաց Տէր Ղուկասով քրտերին վանեց, Հայերու վրէժը նրանցից հանեց, Շէյխ Ջալալէդդին տուեց-սպանեց, Ծան պէս սատակեցաւ այն չար գազանը.” ³²⁸
Yaşa Rus halkı, yaşa, her daim! O, zavallı halkların dostu, Yaradan O’nu korusun, muhteşem ve haşmetli, Rusların kralı ve değerlisi.	Կեցցէ՛, Ռուսաց ազգը, կեցցէ՛, յարածամ, Նա է ընկած խեղճ ազգերուն բարեկամ, Արարիչը պահէ միշտ ճոխ ու փարթամ, Ռուսաց Թագաւորը ու զանձարանը.” ³²⁹

³²⁷ Աշրգ Ջիվանի, *Աշրգ Ջիվանու երգերը*, Գ. Սանդեանցի տպարանում, Ադեքսանդրապոլ, 1882, էջ 64.

³²⁸ ibid, s. 144.

³²⁹ ibid, s. 147.

Şiirde adı geçen “Ter Ğukasov”, merkezi Erivan’da bulunan Rus askerlerinin komutanı Arşak Ter-Ğukasyan’dır (1819-1881). Ter-Ğukasyan yönetimindeki ordu 1877-78 Osmanlı Rus savaşında Beyazıt’ı, Ardahan’ı ve Kars’ı kuşatmıştır.³³⁰ Osmanlı Devleti’nin doğusuna yapılan bu saldırılarda düzenli ordunun yanı sıra bölgede yaşayan yerel halkın da Rus ordusuna karşı savaştığı bilinmektedir. Nakşibendi şeyhi olan Celalettin’in (?) ise Erzincan’da yerel halkın önde gelenlerinden olduğu düşünülmektedir.³³¹ Şeyh Celalettin ve Kürtler hakkında olumsuz imge yaratılırken şiirin son kıtasında “zavallı halklar” içine girdiğini düşündüğümüz Ermenilerin dostu olarak Rusya yüceltilir.

Ermeni âşık tarzı şiirlerde “öteki” olarak Türk düşmanlaştırılırken “öteki”nin kimliğine ait unsurların benimsendiğini de görüyoruz. Örneğin; Âşık Civanî, incelediğimiz şiirlerinde Ermeni kimliğini “öteki” olarak Türk üzerine inşa ederken dört kıtadan oluşan “Benim Yaşamım” («Իմ Կեանքը») başlıklı şiirinde “öteki”nin dili olan Türkçeyi bildiğini belirtmektedir. Burada “öteki” olarak “Türk”e ait kültürel unsurların Ermeni kimliğine yerleştiğini görüyoruz:

Benim Yaşamım	Իմ Կեանքը
Daha birçok şeyde bilgisizim, Özlemim var öğrenmeye bakarım, Şarkıcıyım, Ermenice, Türkçe bilirim, Budur bilğim, eğitilmiş değilim.	“Դեռ ևս շատ բանի մէջ միամիտ եմ, Ունիմ կարօտութիւն ուսման կ'ըիտեմ, Երգիչ եմ Հայերէն, Տաճկերէն գիտեմ, Այս է զիտութիւնս, ուսումնական չեմ:” ³³²

Âşık Seyad ise *Beyefendi Petros T. H. M. Şamahlı’nın Seyead Mahlasıyla Yazdığı Çeşitli Şarkılar* adlı kitabında yer alan başlıksız sekiz kıtalık bir şiirinin son kıtasında kendi

³³⁰ Русско-Турецкая Война 1877-1878, 1977, с. 201 – 237. Ayrıca bkz. Ek 2.

³³¹ Mehmet Fırat Kılıç, *Sheikh Ubeydullah's Movement*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003, s. 8 – 9.

³³² Աշոց Ջիվանի, 1882, էջ 96.

adının Türk ismi olduğunu belirtirken Ermeni kimliğine vurgu yapar: “Adından [dolayı] karıştırma, Türk adıdır, ama [O] Ermeni’dir.”³³³

Âşık tarzı halk şiiri üzerine yaptığımız analizlerden elde ettiğimiz verileri değerlendirdiğimiz zaman şu sonuçlara ulaşıyoruz:

- XIX. yüzyıla ait âşık tarzı halk şiirlerinde “öteki” imgesi, tarihsel ve toplumsal olaylarla şekillenir. Özellikle Kırım Savaşı (1853- 1856) ve 1877-1878 Osmanlı–Rus Savaşı’nı konu alan âşık tarzı halk şiirlerinde “öteki”, düşmanı (bu düşman çoğunlukla Türk, zaman zaman da Kürt’tür); Rus, kurtarıcıyı temsil eder.
- Âşık tarzı halk şiirinde Rum, Rus, Yunan, Türk, Asuri ve diğer “öteki”lerin barışçıl olduğuna dair söylemlere ve bu halkların ortak yaşamına gönderme yapan ifadelerle rastlanmaktadır.
- Ermeni âşıkların Türkçe bilmesi, mahlaslarının Türkçe olması, eserlerini Türkçe yazmaları ya da eserlerinde Türkçe kelimelere yer vermeleri “öteki”yle özdeş olunabildiğine delalet ediyor, ancak ortak yaşamın bir parçası olan bu özelliklerin çoğunlukla dinsel ve siyasal söylemlerin arka planında kaldığı görülmektedir.

3.1.3. Modern Şiirde “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi

Modern Ermeni şiirinin temelinde dinî şiirler bulunduğunu söyleyebiliriz. Orta Çağ’da Ermeni kültüründe eğitimin kilise kontrolünde olması ve okur-yazar kesimin kilisede eğitim alması şiirlerin kilisenin gösterdiği dinî kalıplar içinde kalmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda dinî nitelik taşıyan “şarakan” («շարական») adlı şiirler ortaya çıkmıştır. XIII ve XVI. yüzyıllarda ise Ermeni şiiri din dışı konulara yönelmeye başlamıştır. XVI. yüzyıldan sonra ise Türk kültürünün etkisiyle gelişen âşık edebiyatı da modern Ermeni

³³³ Ոսկան Երևանցի, 1857, էջ 9.

şiiirinin gelişimine katkı sağlamıştır. Ancak modern şiiirin doğuşunu XVIII. yüzyılda Ermeni edebiyatında yaşanan Uyanış Dönemi ile başlatmak mümkündür.³³⁴

Şarkı kitaplarında yazarı belli şiiirler kategorisinde ilk olarak Rapayel Patkanyan'ın 1856 yılında yazdığı “Aras’ın Gözyaşları” («Արաքսի արտասուքը») adlı şiiiri inceleyeceğiz. Bu şiiiri seçme nedenimiz Türk ve “öteki” imgesinin ön planda olması ve kitabın basıldığı şehre ve ülkeye göre şiiirde yer alan “öteki” imgesinin değişiklik göstermesidir. İncelediğimiz şiiirin ilk versiyonu 1857 yılında Rusya’nın Peterburg şehrinde *Ermenilerin Millî Şarkı Kitabı: Eski ve Yeni Çeşitli Şarkıların veya Şiiirlerin Alfabetik Antolojisi* (Ազգային երգարանի հայր: Ծանկարաւի հին եւ նոր գործածակաւ աւելն աւարունակութեաւ երգերու կամ տաղերու աթուրենի կարգով) adındaki şarkı kitabında yer almaktadır.

“Aras’ın Gözyaşları” adlı şiiir 23 kıtaya sahip uzun bir eserdir. Eserde Aras Nehri “Ermenilerin vatanını” temsil eder ve bu “vatan”dan göç eden Ermeniler konu alınır. Şiiirde, kişiselleştirilen Aras Nehri’ne ait suların “yabancı” tarafından kullanılması söz konusu olduğunda “öteki” olarak Türk ve Fars imgesi ortaya çıkar:

Aras’ın Gözyaşları	Արաքսի արտասուքը
“Ama bu kutsal sularla, Kutsal Akob’un pınarını, Tarlalarına mı dökeceğim, Nefret ettiğim yabancının... Ya da yaşam veren suyumla, Kuşlar öten kıyılarımızda, Namaz mı kılsın Kokan Türk ya da Fars?”	“Բայց եւ այն սուրբ ջրերով, Սուրբ Ակօբի աղբիւրին, Պիտի ցօղեմ արտօրա՛յք Իմ ատելի օտարին. Կամ կենսատու իմ ջրով, Ափերիս մօտ կըկըզած Իւր նամա՛զը կատարէ Թուրք կամ Պարսիկը հոտած.”³³⁵

³³⁴ Detaylı bilgi için bkz.: Birsen Karaca, 2001, s. 39 - 45.

³³⁵ Գամառ-Քաթիպա, 1857, էջ 101.

“Kutsal Akob’un pınarını” dizesiyle Ermeni kimliğine dinsel bir gönderme yapılır ve devamındaki kıtada “öteki” olarak nefret edilen “yabancı”nın kim olduğu açıklanır. Şiirde “namaz mı kılar” sözüyle Türk ve Fars’ın, “öteki” olarak dinsel kimliği ön plana çıkartılır. Türk ve Fars “kokan” sıfatıyla olumsuz bir imgeye sahiptir. 1857 yılında Peterburg’da basılan bu şiir, 1861 yılında İstanbul’da *Millî Şarkıların Kütüphanesi (Թանգարանն ազգային երգոց)* adlı kitapta yeniden basılır. Ancak bu basımda şiirde yer alan “Türk” ve “Fars” kelimeleri çıkartılır. Ayrıca “namaz” («նամազ») kelimesi yerine “dua” («աղոթ») kelimesi kullanılır. 1872 yılındaki basımda olumsuz bir şekilde tasvir edilen “yabancı” ya da “ecnebi” anlamlarına gelen «մոլեկան» (molekan) kelimesi yerine “Fars” kelimesi kullanılmıştır. Bu kıtada Fars, aşağı/düşük sınıf, dilenci ve fakir anlamlarına gelen “hujan” («խուժան») ve acımasız, vicdansız ve içi boş anlamlarına gelen “angut” («անգութ») sıfatları ile tasvir edilmiştir:

“Uzaklara, uzaklara sürdüler, Benim yerli Ermeni milletimi, Onların yerine bana verdiler Vicdansız, aşağı Farsı.”	“Հեռու հեռու քշեցին, Բնիկ ազգը իմ հայկեան, Նոցա տեղը ինձ տուին, Անգութ խուժանըն Պարսկական:”³³⁶
--	--

Ek 3’te “Aras’ın Gözyaşları” adlı şiirin basım yerlerine göre çıkartılan ya da değiştirilen kısımları orijinal metinlerin üzerinde gösterilmiştir. Ekte sunulan orijinal metinlerde görüleceği üzere “Aras’ın Gözyaşları” adlı şiirin 1857 yılında Peterburg’da yapılan basımında değişiklik yapılmamıştır.³³⁷ 1861 yılındaki İstanbul basımında “Türk”, “Fars” ve “ecnebi” kelimelerinin geçtiği dizeler kaldırılmıştır.³³⁸ 1872 yılında İstanbul’da basılan aynı şiirden “Türk” kelimesi çıkartılmış ancak “Fars” kelimesi korunmuştur.³³⁹ 1864 ve

³³⁶ Նոր երգարան կամ Բնար Հայաստանի, Տպագրութիւն Յովսէփ Գալաֆեան, Կ. Պոլիս, 1872, էջ 111.

³³⁷ Գամառ-Քաթիպա, 1857, էջ 101.

³³⁸ Թանգարանն ազգային երգոց, ի տպարանի Յովհաննու Միլիէնտիսեան, Կոստանդնուպոլիս ի Ղալաթիա, 1861, էջ 12.

³³⁹ Նոր երգարան կամ Բնար Հայաստանի, 1872, էջ 111.

1873 yılında Tiflis’te basılan kitaplarda eserin orijinali korunmuştur.³⁴⁰ Bu konuyu daha net gösterebilmek için hazırladığımız tablo aşağıda sunulmuştur:

Tablo 37. “Aras’ın Gözyaşları” Adlı Şiirde Basım Yerlerine Göre Farklılık Gösteren Türk ve Fars İmgesi

Eser adı	Hazırlayan	Yayın Yılı ve Yeri	Olumsuz Türk İmgesi	Olumsuz Fars İmgesi
<i>Ermenilerin Millî Şarkı Kitabı: Eski ve Yeni Çeşitli Şarkıların veya Şiirlerin Alfabetik Antolojisi</i>	Gamar-Katiba (Rapayel Patkanyan)	1857/Peterburg	+	+
<i>Millî Şarkıların Kütüphanesi</i>	-	1861/İstanbul	-	-
<i>Yeni Şarkı Kitabı</i>	?	1864/Tiflis	+	+
<i>Yeni Şarkı Kitabı ya da Ermenistan’ın Liriği</i>	Hovsep Gavafyan	1872/İstanbul	-	+
<i>Ermenistan’ın İlham Kaynakları [Sanat Tanrıçası]: Yeni Şarkı Kitabı</i>	Ağeksandr Hudyan	1873/Tiflis	+	+

Modern şiir kategorisinde Ermeni harfli Türkçe şiirler (EHT) ise olumlu Türk imgesi açısından dikkat çekmektedir. İncelediğimiz şiir kitaplarını göz önünde bulundurduğumuzda özellikle Osmanlı Devleti sınırlarında (İstanbul’da) basılan kitaplarda EHT şiirlere yer verildiğini görüyoruz. Zira EHT, Osmanlı Devleti’nde XIV. yüzyıldan beri yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.³⁴¹

Çalışmamız kapsamında EHT şiirler içeren eserler ayrı bir kategoride incelenmiş ve EHT şiirlerdeki Türk imgesi de analiz edilmiştir. Yaptığımız araştırmaya göre derleme şiir kitaplarında yer alan olumlu ve olumsuz Türk imgesi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

³⁴⁰ Աղէքսանդր Խուդեանց (Ժող.), Ա. Շահազիզեանս-Կամսարական (ի լոյս ընծայեաց), *Մուգայք Հայաստանի: Նոր երգարան*, Տպարանի Գլխաւոր Կառավարութեան Փոխարքային Կովկասու, Տիֆլիս, 1873. Տեր-Միքայելեան, 1864, էջ 56.

³⁴¹ Detaylı bilgi için bkz.: Հասմիկ Ստեփանյան, *Հայաստան թուրքերեն գրականությունը*, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 2001, էջ 35 – 42.

Tablo 38. İncelediğimiz Derleme Şiir Kitaplarında Bulunan EHT Eserlerdeki Türk İmgesi

Eser adı	Hazırlayan	Yayın Yılı	Yayın Yeri	Türk İmgesi	
				Olumlu	Olumsuz
<i>Şarkılar ve Melodiler</i> ³⁴²	-	1868	İstanbul	-	-
<i>Agapyan Okulu'nun Şarkı Kitabı</i>	-	1871	İstanbul	+	-
<i>Yeni Şarkı Kitabı ya da Ermenistan'ın Liriği</i>	Hovsep Gavafyan	1872	İstanbul	+	-
<i>Teatral, Millî ve Aşk ya da Ermeni Liriği Şarkı Kitabı</i>	K. A. Baronyan	1873	İstanbul	-	-

Tabloda gösterilen kitaplardan örnek olarak Agapyan Okulu³⁴³ (*Ագապյանի վարժարան*) tarafından 1871 yılında İstanbul'da yayınlanan *Agapyan Okulu Şarkı Kitabı'nı* (*Երգարանի Ագապյանի վարժարանի*) inceleyebiliriz. Bu kitapta Ermenice ve EHT 34 şiir bulunmaktadır. İncelemelerimiz sonucunda kitapta bulunan Ermenice ve EHT şiirlerin konu ve içerdikleri Türk ve “öteki” imgesi açısından birbirinden farklı olduğunu tespit ettik. EHT şiirlerde Osmanlı Devleti ve Sultan Abdülaziz³⁴⁴ (1830-1876) hakkında olumlu bir imge oluşurken, Ermenice şiirlerde olumlu ya da olumsuz bir Türk imgesi görülmemektedir. Ancak Ermenice şiirlerde “öteki” olarak belirsiz bir düşman/yabancı imgesi dikkat çekmektedir. Aşağıdaki tabloda Türk imgesi ve belirsiz düşman/yabancı imgesini içeren eserlerden örnekler verilmiştir:

³⁴² *Երգեր ու Եղանակներ, (Տղայոց համար, Կիրակի և ուրիշ օրերու դպրոցներու մէջ գործածուելու համար, Թե հայերէն ու թէ հայոց գրով տաճկերէն լեզուով)*, Ի տպարան Յ. Մինասեան, Կոստանդնուպօլիս, 1868.

³⁴³ Agapyan Okulu, 1844 yılında İstanbul'un Samatya ilçesinde kurulmuştur. Kız öğrencilere eğitim veren okulun kuruluşu ve yapılanması hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Վ. Ս. Աշյան, «Կրթությունը Կ. Պոլսում 18-րդ Դ. Վերջին և 19-րդ Դ. Առաջին Կեսին», <http://echmiadzin.asj-oa.am/7500/1/81.pdf>, (E.T.: 02.06.2019 - Ermenice). Ayrıca bkz.: «Ագապյան Վարժարան Օրիորդաց Ի Սամաթիա», [http://ararat.asj-oa.am/80/1/1869\(1\)_17-18.pdf](http://ararat.asj-oa.am/80/1/1869(1)_17-18.pdf), (E.T.: 02.06.2019 - Ermenice)

³⁴⁴ Sultan Abdülaziz, 1861 – 1876 yıllarında 32. Osmanlı padişahı olarak tahtta bulunmuştur.

Tablo 39. Agapyan Okulu Şarkı Kitabı’nda “Öteki” ve “Türk” İmgesi İçeren Şiirlerden Örnekler

Şiir Dili		Şiirin Adı	Şiirin Konusu	Şair
Ermenice	1	“Millî Nizamname” «Ազգային Սահմանադրության հայոց»	Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin kabul edilmesi	G. V. Bağcıyan
	2	“Anavatan” «Հայրենիք»	“Ermenistan” sevgisi ve özgürlük	E. Minasyan
	3	“Özgürlük” «Ազատության»	Ermenilerin özgürlüğü	T. Kaprielyan
	4	“Ermenistanlıların Ruhu” «Ոգին Հայաստանեայց»	Ermeni millî kimliğinin yüceltilmesi	A.Vartanyan
	5	“Ermeni Anavatanı” «Հայ Հայրենիք»	“Ermenistan” sevgisi	H. Ğevond
EHT	6	“Zatı Hazreti Şahane Hakkında Dua ve Teşekkür” «Զաթը Հազրէթի Շահանէ Հազգընտա տուա վէ թէշէքքիւր»	Sultan Abdülaziz’e teşekkür ve dua	Hayri Efendi
	7	“Şükranîyet” «Ծիւքրանիյլէթ»	Abdül Aziz Han’a şükran	Rifat
	8	“Zatı Hazreti Sadaretbenahı Hakkında Sena ve Teşekkür” «Զաթը Հազրէթի Սատարէթէնահի Հաքքընտա սէնա վէ թէշէքքիւր»	Abdül Aziz Han’a sena ve teşekkür	Hayri Efendi

EHT şiirlerdeki olumlu Türk imgesi örneklerine geçmeden önce anılan kitapta yer alan Ermenice şiirlerden birisini değerlendirmek karşılaştırma açısından daha açıklayıcı olacaktır. Bu konuda “öteki” imgesini gördüğümüz “Anavatan” («Հայրենիք») adlı şiiri mercek altına alacağız. “Anavatan” şiirinde “öteki” olarak belirsiz bir yabancıya karşı bir tepki söz konusudur:

Anavatan	Հայրենիք
“Bizim anavatanımız niye böyle, Yabancıların esiriyiz, Oh! Yazık, ne zamana kadar böyle, Ne zaman sessiz figandan kurtulacak.”	“Մեր Հայրենիքն ինչու պապէս, Զգենք զերի ձեռք օտարաց, Ո՛հ մի՞նչէ երբ ցաւօք պէս պէս, Նա անմոռունչ հեծէ ելաց:” ³⁴⁵

Yukarıdaki şiirde olduğu gibi kitapta yer alan “Özgürlük” («Ազատութիւն»), “Ermenistanlıların Ruhu” («Ողիւն Հայաստանեայց») ve “Ermeni Anavatani” («Հայ Հայրենիք») adlı şiirlerde de belirsiz bir “öteki”nin yanı sıra muğlak bir “anavatan” dikkat çekmektedir.

Agapyan Okulu Şarkı Kitabı’nda yer alan Ermenice şiirlerde belirsiz bir “düşman” ya da “yabancı” imgesi oluşurken EHT şiirlerde Osmanlı Devleti ve Sultan Abdülaziz hakkında olumlu bir imge yaratılır. Örneğin “Şükranîyet” («Ծիւրբասնիլլէթ») adlı aşağıdaki şiirde Sultan Abdülaziz’den övgüyle bahsedilmektedir:

³⁴⁵ *Երգարան Ազատեան վարժարանի*, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 3.

Տյուրանիւթ (Տրանսկրիպցիոն)	Տիւրքանիւթ (EHT Մետին)
“Eyledi her milleti maksudine nayil ol hakani aziz, Ayırdı marifetle itdi halkın cehlını birden temeiz, Revzeyi cennet gibi dünya şemimi u irfanından oldu ıtırbiz, Âlemi noksanı tekmi l itdigi gibi gül oldu hep filiz, Cismi hasmi zulmeti gaflet ile olsun belakeş bi sitiz, Hazreti Abdül Aziz Han, Şahımız, sultanımız, hünkârımız.”	“Էյլէտի հէր միլլէթի մագաւուտինէ նայիլ օլ Խազանը ազիզ, Այրըսը մարիֆէթլէ իթտի խալզըն ճէհլինի պիրտէն թէմէիզ, Րէվզէյի ճէննէթ կիպի տիւնէա շէմիմի ու իրֆանըտան օլտու ըթըրպիզ, Ալէմի նօզսանը թէքմիլ իթտիկի կիպի կիւլ օլտու հէփ ֆիլիզ, Ճիսմի խասմի զուլմէթի դաֆլէթ իլէ օլտուն պէլաքէշ պի սիթիզ, Հազրէթի Ապտիւլ Ազիզ Խան, շահըմըզ սուլթանըմըզ խիւնքէարըմըզ:”³⁴⁶

Իստանբուլ’դա բասիլան ճիցըր ճըրլէմէ իւր կիտաքլարինդա Տսլտան Աբճւլազիզ’ին անսի Տրաքմանլի Դեվլէտի’նճըն ճը օւցյուլէ բահսեճըն EHT իւրլրէրէ ռաստլաքաք մյւմքյւնճւր. Բս կոնճա 1872 անինդա Իստանբուլ’դա *Երմենիստան’ին Տարկասի ան ճա Լիրիցի* (*Նոր իրզարսան կան Քնար Հայաստանի*) աճլ կիտաքլա անր ալան “Օսմանլիա” («Տաճկէրլէն») բասլիցի ալտինդա անրնլանան իւրի օրնէք օլարաք ճըցըրլնճըրիւրէր. ³⁴⁷ իւր իկի կիտա ան ճըր նաքարատան օլաշքաքաճըր. իւրի անրան ան ճըսթէլէրն կիշիլրն աճլք ճըր իկիլճը անրնլանմաշ; բաս իարֆրի կսլանլմաշր. Աշացիճա իւրն EHT օրիյնալի ան տրանսկրիպցիոնս սոնլմաշր:

³⁴⁶ *Երզարսան Ազապէան վարճարանի*, 1871, էջ 10.

³⁴⁷ *Նոր իրզարսան կան Քնար Հայաստանի*, 1872, էջ 158. Դըրլէմէ իւր կիտաքլան Տսլտան Աբճւլազիզ հաքինճա “Աբճւլ Ազիզ Իմարատ’ա” («Ապտիւլ Ազիզ Արքային») ան «Իմարատ Աբճւլ Ազիզ» («Ապտիւլ Ազիզ Կայսր») աճինճա իկի իւր ճա հա սոնլաքաքաճըր. Բք. *Նոր իրզարսան կան Քնար Հայաստանի*, 1872, էջ 164 և 208.

Osmanlıca [Türkçe] (Transkripsiyon)	Տաճկերէն (EHT Metin)
Bir takım sade yürek muasun paki sübyan, Der inamına geldin deyerek ya rahman, Oldu adli ile âlem heme millet serbest, Bu ne insaf ve ne niymet ve ne lütf u inayet.	“Պիր թագըմ սասել եիրէք մուսսուն փաքի սիւպեան, Տեր ինամընէ կէտին տէրէրէք եա՛րահման, Օրոն ատլի իլէ ալեմ հեմէ Միլլէթ սերպէսթ, Պու նէ՛ ինսաֆ վէ նէ՛ նիյմէթ վէ նէ՛ լութ ու ինայէթ:
Gün gibi doğduğu an hüsnü mürvetkanın, Verdi fermanı ile cümle seğime derman, Ömrünü şevketini bi aded iyle ya rabb, Dünya durduke, dura Devleti Âli-Osman.	Կիւն կիպի սողսոռլոն ա՛ն հիւսնիւ միւրվէթեանըն, Վերսի ֆերմանը իլէ ճիւմէ սեղիմէ տէրման. Էօմրիւնի շէվքէթինի պի աւելտ իյլէ եա Բապպ, Տիւնեա տուրտուգճէ, տուրա Տէվլէթի Ալի-Օսման” ³⁴⁸

Ermenistan'ın Şarkısı ya da Liriği adlı kitapta Osmanlı Devleti’nden övgüyle bahseden bu şiirin içeriğine ters düşecek eserler de bulunmaktadır. Bu konuda kitaptaki eserlerin başlıkları ipucu vermektedir. Örneğin kitabın başında bulunan ilk eser “Ermenistan’a”³⁴⁹ («Ան Հայաստան»); üçüncü eser “Özgürlüğün Şarkısı”³⁵⁰ («Երզ Ազատութեան») başlığını taşımaktadır.

Yukarıda incelediğimiz EHT şiirlerde Osmanlı Devleti ve Sultan Abdülaziz hakkında oluşan olumlu imgenin temelinde 1860 yılında yayınlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan) bulunmaktadır. Nizamname, 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı’nda alınan kararlar doğrultusunda oluşmuştur.

Islahat Fermanı, Osmanlı Devleti’nin çöküş döneminde Avrupalı devletlerin baskısıyla kabul edilmiştir. Bu fermana göre Osmanlı Devleti sınırları içerisinde sosyal, siyasal ve ekonomik birçok iyileştirme gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Ancak Ermeni milletini de ilgilendiren en önemli karar Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında tam bir eşitlik sağlanacağına dair verilen kararlardır.

Islahat Fermanı’nda alınan kararlara uygun olarak Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeni milletinin temsilcileri (din adamları) Ermeni Milleti Nizamnamesi hazırlanmış ve 24

³⁴⁸ Նոր երգարանի կամ Քնար Հայաստանի, 1872, էջ 158.

³⁴⁹ ibid, էջ 7.

³⁵⁰ ibid., էջ 11 -12.

Mayıs 1860 tarihinde İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından kabul edilmiştir. Nizamname, Osmanlı Devleti tarafından ise resmî olarak 1862 yılında onaylanmıştır.³⁵¹

Nizamname'ye göre Ermeni milletini temsilen Ruhanî, Cismanî ve Genel Meclis oluşturulmuştur. Genel Meclis, kararları onayladıktan sonra Babıali'nin izni ve Padişah'ın onayı ile alınan kararlar yürürlüğe girmektedir. Fehmi Akın'ın "1863 Tarihli 'Nizamname-i Millet-i Ermeniyan' Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu" adlı makalesine göre Nizamname, Ermeniler arasında muhtariyet düşüncesini tetiklemiş; özellikle 1878 tarihinden itibaren Ermeni ihtilal komiteleri, Nizamname'nin tanıdığı ayrıcalıklar içinde kurulmuştur.³⁵²

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin Ermeni toplumu üzerindeki etkisinin çok güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Zira doğrudan Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni konu alan şiirler ve kitaplar basılmıştır. Aşağıdaki tabloda "Ermeni Milleti Nizamnamesi" temalı şiirleri içeren kitaplardan örnekler verilmiştir.

Tablo 40. Ermeni Milleti Nizamnamesi ile İlgili Şiir Bulunan Kitaplar

Sıra	Eser Adı	Yazar/Hazırlayan	Basım Yılı	Basım Yeri
1	<i>Millî Şarkıların Kütüphanesi</i>	-	1861	İstanbul
2	<i>Agapyan Okulu'nun Şarkı Kitabı</i>	-	1871	İstanbul
3	<i>Hünkâr İskelesi Millî Nizamnamesinin On İkinci Yıldönümü: 24 Mayıs 1872</i>	Simon Felekyan, Bartoğ Bülbülyan	1872	İstanbul
4	<i>Yeni Şarkı Kitabı ya da Ermenistan'ın Liriği</i>	Hovsep Gavafyan	1872	İstanbul
5	<i>Teatral, Millî ve Aşk ya da Ermeni Liriği Şarkı Kitabı</i>	K. A. Baronyan	1873	İstanbul
6	<i>Ermenistan'ın İlham Kaynakları: Yeni Şarkı Kitabı</i>	Ağeksandr Hudyan	1873	Tiflis
7	<i>Ermeni Okulları için Notalandırılmış Millî Şarkılar</i>	Yeznik Yerznkyan	1882	Vağarşapat (Eçmiyatzin)
8	<i>Yeni Millî Şarkı Kitabı</i>	Haykak Ekinyan	1892	New York

³⁵¹ Fehmi Akın, "1863 Tarihli 'Nizamname-i Millet-i Ermeniyan' Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1863-tarihli-nizamname-i-millet-i-ermenian-baglaminda-osmanli-devletinin-ermenilere-yonelik-tutumu/>, (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe)

³⁵² Fehmi Akın, "1863 Tarihli 'Nizamname-i Millet-i Ermeniyan' Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1863-tarihli-nizamname-i-millet-i-ermenian-baglaminda-osmanli-devletinin-ermenilere-yonelik-tutumu/>, (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe)

Ermeni Milleti Nizamnamesi’ni konu alan şiirlerin Osmanlı Devleti dışında Rusya ve Amerika sınırlarında yayınlanan kitaplarda da yer aldığı görülmektedir. Burada örnek olarak 1861 yılında İstanbul’da *Millî Şarkıların Kütüphanesi (Թանգարանն ազգային երգեր)* adlı kitapta yer alan on iki kıtalık “Millî Nizamnamenin Birinci Yıl Dönümü İçin” («Առ Տարեդարձ Ազգային Սահմանադրութեան») adlı şiirin ilk kıtasını değerlendirebiliriz.³⁵³ Harutyun Sıvacıyan³⁵⁴ (1831-1874) tarafından yazılan şiir on iki kıtadan oluşmaktadır. Aşağıda ilk iki kıtasını verdiğimiz şiirde Nizamname, Ermeni milletinin “yeni yaşamı” ve “yeni ruhu” olarak sunulur ve “kurtarıcı” olarak tasvir edilir ve yukarıda Nizamname ile ilgili yaptığımız değerlendirmeleri destekler:

Millî Nizamnamenin Birinci Yıl Dönümü İçin	Առ Տարեդարձ Ազգային Սահմանադրութեան
Hadi Ermeni milleti, ilerleyelim, Anayasaya selam verelim, Millet, Ani’ye kurtar [kurtarıcı] diye seslendiğinde, Yeni ruh, yeni yaşam O’nu ödüllendirdi. Gelin arkadaşlar, yüce Tanrımıza, Aziz kalbimizden gelen dualar gönderelim, Yaşasın, yaşasın, yaşasın her daim, Millet ve Anayasa.	“Արի՛ք հայկազունք, յառաջ ընթանանք, Սահմանադրութեան նոր բարեւ. մ’ալ տանք, Որ Ազգն երբ զԱնի փրկարար գոչեց, Նո՛ր հոգի, նո՛ր կեանք Անոր պարգեւեց: Եկէք բարեկա՛մք, առ բարձրեալն Աստուած, Ուղղենք մեր մաղթանք սուրբ սրտե՛ բղխած: Կեցցե՛, կեցցե՛, կեցցե՛ միշտ, Ազգն ու Սահմանադրութիւն:”³⁵⁵

Dinsel söylemlerin dikkat çektiği şiirde “millet” Ermeni milletini ifade etmek için kullanılmıştır. Ani ise “kurtarıcı” olarak sınırları belirsiz Ermeni “anavatan”ının simgesidir. Şiirde doğrudan Osmanlı Devleti’ne ya da yöneticilere herhangi bir gönderme bulunmamaktadır.

³⁵³ *Թանգարանն ազգային երգեր*, 1861, էջ 14 – 16.

³⁵⁴ Harutyun Sıvacıyan (1831-1874) İstanbul’da doğdu, İstanbul’da basılan “Ari” (Meğu - Մեղու) dergisinin kurucusu ve editörüdür. Dönemin önde gelen siyaset yazarlarından birisidir. Kevork B. Bardakjian, 2013, s. 163.

³⁵⁵ *Թանգարանն ազգային երգեր*, 1861, էջ 13.

Modern şiir üzerine yaptığımız analizlerden elde ettiğimiz verileri değerlendirdiğimiz zaman şu sonuçlara ulaşıyoruz:

- İncelediğimiz Ermenice modern şiirlerde “öteki”, etnik ve dinsel söylemler çerçevesinde yabancıyı ve/veya düşmanı temsil eder.
- 1860 yılında kabul edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi’nden sonra İstanbul’da basılan EHT şiirlerde Osmanlı Devleti ve Sultan Abdülaziz yüceltilir. Buna bağlı olarak olumlu bir Türk imgesi ortaya çıkar. Ancak EHT şiirlerin basıldığı kitaplarda yer alan Ermenice şiirlerde “öteki” olarak belirsiz bir “düşman” ve “yabancı” yerini korumaktadır. EHT ve Ermenice şiirlerin bulunduğu kitaplarda Osmanlı Devleti’nden övgüyle bahsedilirken “özgürlük” ve “anavatan” konulu şiirlere yer verilmesi siyasal söylemlerdeki çelişkiyi göstermektedir.
- 1860’lı yıllardan sonra Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin modern Ermeni şiirine doğrudan yansımaları görüyoruz. Bu nizamname şiirlerinde ise sınırları belirsiz “anavatan” için bir kurtuluş ümidi görülür.
- Modern şiirde dikkat çeken ayrıntı kitapların basım yerlerine göre şiirlerde bazı dizelerin ya da kelimelerin çıkartılması, otosansür uygulanmasıdır. Şiir metninden çıkartılan bu kelimeler ve dizeler “öteki” imgesini etkilemektedir. Örneğin, İstanbul’da basılan kitaplarda, Türk ve Fars hakkında olumsuz imge oluşturabilecek yerler çıkartılırken Rusya sınırlarında basılan kitaplarda olumsuz “Türk” ve “Fars” imgesi oluşturabilecek dizeler ya da kelimeler korunmaktadır.

XIX. yüzyılda yayınlanan Ermenice derleme şiir kitaplarında yer alan anonim halk şiiri, âşık tarzı halk şiiri ve modern şiir üzerine yaptığımız analizleri genel olarak değerlendirdiğimizde, sınırları belirsiz bir “vatan”, “anavatan”, “Ermenilerin ülkesi” ve “Ermenistan” söylemi dikkat çekmektedir. Oysa, tarihî bilgilerle sabittir ki şiirlerin

yazıldığı ya da basıldığı dönemde bağımsız bir Ermeni devleti mevcut değildir. Ancak bu söylemin temelinde bir köken miti bulunmaktadır. Kısaca bu mite değinmek şiirlerdeki “vatan” ve “anavatan” söylemini değerlendirmek açısından açıklayıcı olacaktır.

Ermenilerin ilk tarihçisi olarak kabul edilen Movses Horenatsi’nin *Ermenilerin Tarihi* (*Հայոց Պատմություն*) adlı eserinde aktardığı mite göre Ermeniler, Ağrı Dağı’nda bulunan Nuh’un torunu olan “Hayk”tan («Հայք») türemişlerdir. Bundan dolayı Ermeniler, kendilerini “Hay” («Հայ»), ülkelerini “Hayastan” («Հայաստան») olarak adlandırmışlardır.³⁵⁶ Ancak 1920’ye kadar Ermeni tarihinde “Ermenistan”ın sınırları kesin çizgilere sahip değildir. Bunun sebebi Antik çağdan itibaren Ermenistan (Armenia) adının, Kapadokya (Cappadocia) gibi coğrafi bir bölgeyi tanımlamak için kullanılmış olmasıdır.³⁵⁷

XIX. yüzyıla geldiğimizde ise bağımsız bir Ermeni devleti kurma düşüncesi ortaya çıkmış ve şimdiye kadar coğrafi bir alanı ifade eden ve sınırları net olmayan “Ermenistan” konusunda bir sorun ortaya çıkmıştır. Bu sorunun bir yansımasını gördüğümüz “Ermenilerin Dünyası Hangisi?” veya “Hangi Memleket Ermenistan?” («Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան») şeklinde Türkçeleştirdiğimiz şiiri değerlendirebiliriz. Şiirin incelediğimiz baskısı 1873 yılında Tiflis’te *Ermenistan’ın İlham Kaynakları [Sanat Tanrıçası]: Yeni Şarkı Kitabı* (*Մուկայք Հայաստանի: Նոր երգարան*) adlı eserde yayınlanmıştır.³⁵⁸ Eserin sonunda yazar olarak M.P. (Մ.Փ.) kısaltması kullanılmıştır. “Ermenistan neresidir?” sorusuna cevap arayan şiirin ilk bendinde dinsel bir söyleme dayanarak İran, Eski Ahit’te adı geçen ve günahkâr şehirler olarak adlandırılan Sodom ve Gomora’ya benzetilir. Aynı yerde Perslerin, 539 yılında mimarisi ile gelişmiş olan Babil şehrini yıkmasına gönderme yapılır. Bu dinsel ve tarihsel söylemlere dayanarak günahkâr

³⁵⁶ Մովսես Խորենացի, *Հայոց պատմություն*, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1997.

³⁵⁷ Gary Leiser, Toni M. Cross, *A Brief History of Ankara*, Indian Ford Press, California, 2000.

³⁵⁸ Աղեքսանդր Խուդեանց, 1873, էջ 109 – 110.

ve medeniyeti yıkan bir İran imgesi yaratılır ve İran'ın Ermenilerin dünyası olmadığı vurgulanır:

Ermenilerin Dünyası Hangisi?	Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան:
Ermenilerin dünyası hangisi? İran mı, “Sodom ve Gomore” ³⁵⁹ görünümlü, Medenî yaşamları Babil hamurundan olan? ³⁶⁰ Hayır, hayır, hayır, hayır, hayır! Yanlış. Bizim dünyamız başkadır, bizim dünyamız başkadır.	“Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան. Միթե սա է Պարսկաստան, Որի պատկերն է Սոդոմ և Գոմոր, Ընտանի կեանքն է Բաբելոնեան խմոր. Չէ՛, չէ՛, չէ՛, չէ՛, չէ՛, սխալ է, Մեր աշխարհն այլ է, մեր աշխարհն այլ է:”

Şiirin devam eden dizelerinde “dünyayı esir eden” şeklindeki tarihsel ve siyasal söylemler ile Bizans İmparatorluğu’na bir gönderme yapılır ve olumsuz bir Yunanistan imgesi çizilir. Üçüncü bentte ise Osmanlı Devleti’ndeki “haremler” geleneğinden bahsedilerek olumsuz bir imge oluşturulmaktadır. Dördüncü bentte Fransa, “muhteşem kıyafetleri” ve “aydınlanması” ile olumlu bir imgeye sahiptir. Ancak bu dört ülke de Ermenilerin dünyası olarak kabul edilmemektedir:

³⁵⁹ Detaylı bilgi için bkz. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “Lût”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/lut>, (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe)

³⁶⁰ “Bâbil’e en parlak dönemini yaşatan Keldâniler, imar faaliyetleriyle ve bilhassa dünyanın yedi hârikasından biri kabul edilen Bâbil’in asma bahçelerini ve daha sonra Büyük İskender’in de içinde öldüğü muhteşem sarayı yaptırmakla ünlü II. Nebukadnezar’ın ölümünden sonra hızla siyasi ve askeri güçlerini kaybetmeye başlamışlar ve M.Ö. 539 yılında Pers Kralı Kyros (M.Ö.559-530) tarafından yıkılmışlardır.”Bkz.: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “Bâbil”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/babil>, (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe)

Ermenilerin dünyası hangisi? Yunanistan mı, Zorla dünyayı esir eden, Milletin yaptıklarını sonsuza kadar yok eden? Hayır, hayır, hayır, hayır! Yanlış, Bizim dünyamız başkadır, bizim dünyamız başkadır.	Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան, Միթե սա է Յունաստան. Որ իր բռնությունմբ գերել է աշխարհ. Ազգի ճիգն ու ջանքն յաւիտեան կործան. Չէ՛, չէ՛, չէ՛, չէ՛, սխալ է, Մեր աշխարհն այլ է, մեր աշխարհն այլ է:
Ermenilerin dünyası hangisi? Osmanlı mı, Kadın, haklarından yoksun kalmış, Haremde yaşama bırakılmış? Hayır, hayır, hayır, hayır! Yanlış, Bizim dünyamız başkadır, bizim dünyamız başkadır. Ermenilerin dünyası hangisi? Muhteşem kıyafetlerle dünyayı yöneten,	Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան, Միթե սա է Տաճկաստան. Ուր իրաւունքից կանայքն են զրկուած, Կանանցի մեջ կենդանի թողուած. Չէ՛, չէ՛, չէ՛, չէ՛, սխալ է, Մեր աշխարհն այլ է, մեր աշխարհն այլ է:
Ermenilerin dünyası hangisi? Fransa mı, Muhteşem kıyafetleriyle dünyada hüküm süren, Aydınlanmasıyla ilk sırada olan? Hayır, hayır, hayır, hayır! Yanlış, Bizim dünyamız başkadır, bizim dünyamız başkadır.	Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան. Միթե սա է Ֆրանգստան, Որ իր ճոխ զգեստօք տիրել է աշխարհ Լուսաւորութեամբ առաջինն է նա Չէ՛, չէ՛, չէ՛, չէ՛, սխալ է, Մեր աշխարհն այլ է, մեր աշխարհն այլ է:
Ermenilerin dünyası hangisi? Ermenistan mı, Cesurluğu ile din ve inancımı, Bugüne kadar koruyan? Evet, Evet, Evet, Evet, Evet! Doğrudur. Bizim dünyamız budur, bizim dünyamız budur.	Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան. Միթե սա է Հայաստան, Որ իր քաջութեամբ հաւատն ու կրօն Պահպանել է մինչև ի ցայսօր Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, ճիշտ է. Մեր աշխարհն այլ է, մեր աշխարհն այլ է:

Տիրիւնի son bölümünde “Ermenistan”ın neresi olduğu konusunda açıklama yapılır. Ancak verilen bilgi “Ermenistan”ı tanımlamak için yeterli değildir. Şiirde, bağımsız bir Ermenistan fikrinin oluştuğunu ancak bahsi geçen Ermenistan’ın yeri konusunda hâlâ bir netlik olmadığı görülür.

“Vatan” ya da “anavatan” söylemleri üzerine kurulu “özgürlük” şiirlerinde silahlanmaya ve şiddete karşı çıkan ifadeleri ve olumlu Türk imgesi örneklerini de görmek mümkündür. Bu konuya Aleksandr Panosyan³⁶¹ (1859-1919) tarafından yazılan “Özgürlüğün İlk Şarkısı” («Ազատութեան Առաջին Բայլերգ») adlı eseri örnek olarak gösterebiliriz. Şiir

³⁶¹ Aleksandr Panosyan (1859-1919) İstanbul’da doğdu ve Nubar-Şahnazaryan Okulunu bitirdi. Şiirin yanı sıra komedi ve eleştiri türünde nesir eserleri bulunmaktadır. Kevork B. Bardakjian, 2013, s. 531.

altışar dizelik üç bentten oluşmaktadır. İlk bentte “özgürlük” konusu işlenirken Ermenilerin “özgürlüğü” için silaha gerek olmadığı vurgulanır:

Özgürlüğün İlk Şarkısı	Ազատութեան Առաջին Քայլերը
Ermeniler! Bugün özgür yaşamın yeni güneşi, Coşkuyla parladığı zaman bizim üzerimizde, Kalbimiz ve ruhumuz için Boş, değersiz isteklerle öfkeye hiç gerek yok, Bize vahşi araçlar, silah, güç gerekmez, Biz özgürlük isteriz.	“Հայեր, այսօր ազատ կեանքի նոր արև, Երբ խանդավառ կը շողշողայ մեր վերեւ, Պէտք չէ բնաւ որ մեր սիրտն ու մեր հոգին Սին անարժան բաղձանքներով բորբոքին, Պէտք չեն մեզի սիրտ միջոցներ, ոյժ, զէնք, Ազատութիւն մենք կ'ուզենք:” ³⁶²

Şiirin ikinci bendinde ise kardeşliğe vurgu yapılır. Şair, Türk’e karşı olumlu bir tavır sergilerken Türk ve Ermeni’yi birbirinden ayırana “düşman” olduğunu belirtir. Ancak burada “düşman”ın kim olduğu açık değildir. Paylaşılan ortak “kutsal toprak” ise “vatan”ı ifade eder:

Türk halkını akraba gibi esirge, Hiç olmadık, düşman olmayacağız, Aynı vatanın, aynı kutsal toprağın çocukları! Bizi birbirimizden ayırana düşmanız, Biz kardeşlik isteriz.	“Թուրք ազգին հետ, իբր ազգական խնամի, Զէինք երբէք, պիտի չլլանք թշնամի, Զաւակներ՝ նոյն հայրենեաց, նոյն սուրբ հողին Պէտք չեն մեզի բիրտ միջոցներ, ոյժ ու զէնք, Եղբայրութիւն մենք կ'ուզենք:” ³⁶³
--	--

Şiirin son bölümünde ise adalet isteğine vurgu yapılır. Şair, adalet için silaha ve şiddete başvurmamak gerektiği konusunda öneride bulunur. Ermeni kültüründe isyan şiirlerinin arttığı dönemde şiirdeki olumlu Türk imgesi dikkat çekmektedir:

Her zaman el ele, emin adımlarla sadakatli, Mis kokulu çiçeklerin içinden, İyiliğe ve selamete götüren yolu saracağız. Bize vahşi araçlar, güç ve silah gerekmez. Biz adalet isteriz.	“Միշտ ձեռք ձեռքի, հաստատ քայլով անխափան Պիտի կտրենք մենք լուսաւոր այն ճամբան, Որ հեշտաբոյր ծաղկանց մէջէն ընտանի Դէպի լաւն ու դէպի բարին կը տանի: Պէտք չեն մեզի բիրտ միջոցներ, ոյժ ու զէնք, Արդարութիւն մենք կ'ուզենք:” ³⁶⁴
--	--

Buraya kadar incelediğimiz eserlerde “anavatan” olarak Ermenilerin yaşadığı yerlere verilen isimler ve bu yerlere dâhil olan şehir ya da bölgelerin birbirinden farklı olduğu;

³⁶² Յ. Գ. Պէրպէրեան (Հրատարակիչ), *Ընդարձակ Գրական Երգարան*, Հրատարակչություն Պէրպէրեան Գրատան, Boston (Բոսթոն), 1919, էջ 223.

³⁶³ Յ. Գ. Պէրպէրեան, 1919, էջ 223.

³⁶⁴ ibid, 223.

ancak bahsi geçen şehir ve bölgelerin Osmanlı Devleti sınırlarında yer aldığı görülmektedir. Bundan dolayı Ermenice şiirlerin çoğunda Osmanlı Devleti, “Ermenilerin ülkesi”nden çıkarılması gereken bir düşmana dönüştürmüştür. Ayrıca incelediğimiz Ermenice şiirlerde “anavatan”a verilen isimler ve anavatan’ın bir parçası olarak adı geçen yerler konusunda da bir birliktelik yoktur. Bu konuda hazırladığımız tablo aşağıda sunulmuştur:

Tablo 41. İncelenen Şiirlerde “Anavatan”a Verilen İsim ve “Anavatan”ın Bir Parçası Olarak Adı Geçen Yerler

Şiirin Başlığı	“Anavatan”a Verilen İsim	“Anavatan”ın Bir Parçası Olarak Adı Geçen Yerler
“Sepet Alın”	“Ermenilerin ülkesi”	Ağrı Dağı Fırat ve Dicle Kuyuları
“Azametli Kont Loris Melikyan’a”	“Anavatan”	Kars
“Anavatan”	“Anavatan”	-
“Özgürlük”	-	-
“Ermenistanlıların Ruhu”	“Ermenistan”	-
“Ermeni Anavatanı”	“Ermenistan”	-
“Aras’ın Gözyaşları”	Aras Nehri “vatan”ı temsil etmektedir.	Ağrı Dağı Aras Nehri
“Marseillaise’nin Ermenicesi”	“Anavatan” “Ermenilerin toprakları”	-
“Ermenistan’a”	“Ermenistan”	-
“Özgürlüğün Şarkısı”	-	-

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, “Ermenilerin ülkesi”, “Ermenistan”, “Ermenilerin toprakları” ve “anavatan” Ermenilerin yaşadığı yer için kullanılmıştır. “Özgürlük” ve “Özgürlüğün Şarkısı” adlı şiirlerde ise belirli bir vatan söz konusu değildir. “Ermenistanlıların Ruhu” ve “Ermeni Anavatanında” adlı şiirlerde, “anavatan” olarak bahsi geçen “Ermenistan”ın ise sınırları belirli değildir. Bu durumu 1920 yılına kadar Ermeni kültüründe vatan/anavatan konusunda yaşanan belirsizliğin bir yansıması olarak değerlendirilebiliriz.

3.2. 1920’den Sonra Basılan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi

Bu başlık altında Sovyet ideolojisi ile şekillenen derleme şiir kitaplarından örnekler irdelenecektir. Ancak 1920’den sonra Ermeni kültüründe Türk imgesi bağımsız çalışmalara konu olabilecek nicelik ve nitelikte olduğu için sınırlandırma yapılacak ve Sovyet döneminde ve bağımsız Ermenistan döneminde yalnızca tez konumuz bağlamında dikkate değer olan örnekler analiz edilecektir.

Ekim 1917 devriminden sonra Sovyet ideolojisi Ermeni şiiri üzerinde etkisini göstermeye başlamıştır. Özellikle 1920 yılından sonra Erivan’da basılan Ermenice derleme şiir kitaplarında Sovyet ideolojisinin etkisini açıkça görmek mümkündür. Bu dönemde basılan kitaplarda işçi sınıfını çalışmaya teşvik eden ve sınıf sistemine karşı çıkan şiirlerin yanı sıra Vladimir Lenin (1870-1924) ve Josef Stalin (1878-1953) gibi Sosyalist ideolojinin temsilcilerini öven birçok şiir görmek mümkündür.³⁶⁵

Ermenistan’da Sosyalist rejimin kabul edildiği 1920 yılından sonra, Sovyetler Birliği sınırları dışında basılan derleme şiir kitaplarında ise şiirler hem sosyalist hem milliyetçi ideolojiyi içermeleri bakımından ilginç bir yapıya sahiptir. Örneğin; İstanbul’da ve New York’ta basılan derleme şiir kitaplarında XIX. yüzyıla ait milliyetçi düşünceleri yansıtan şiirlerin yanı sıra Sovyet ideolojisine uygun şiirlerin de basıldığını görüyoruz. Bu konuda hazırladığımız tablo aşağıda sunulmuştur:

³⁶⁵ Bkz.: Մերո Խանգաղյան (Կազմ.), *Գուսանական և ժողովրդական երգեր*, Հայպետհրատ, 1949, Երևան, էջ 5 – 12.

Tablo 42. 1919-1957 Yıllarında Basılan Derleme Şiir Kitaplarında Yer Alan Eserlerin Konuları (1919 – 1957)

Sıra	Eser Adı	Yazar/Hazırlayan	Basım Yılı	Basım Yeri	Konular	Dil
1	<i>Genel [Cep] Şarkı Kitabı: Millî, Devrimci, Aşk, Halk ve Köy Şarkıları</i> (Ընդարձակ գրքանի երգարան: Ազգային, յեղափոխական, սիրային, ժողովրդական եւ գեղջկական երգեր:)	-	1919	Boston	Millî, devrimci, aşk, halk vb.	Ermenice
2	<i>Kilikya Şarkı Kitabı</i> (Կիլիկիա Երգարան)	Agop Sarkisyan	1921	İstanbul	Millî, aşk, halk vb.	Ermenice
3	<i>Ermeni Şarkı Kitabı</i> (Հայկական Երգարան)	Aharon Mısırlıyan vd.	1922	İstanbul	Millî, devrimci, aşk, dinî vb.	Ermenice
4	<i>Vatan Şarkıları/Ermenistan'ın Şarkıları</i> (Հայրենի երգեր/Songs of Armenia)	Karapet Payelyan	1924	New York	Millî, halk vb.	İngilizce – Ermenice
5	<i>Kızıl Şarkı Kitabı</i> (Կարմիր Յերգարան)	Romanos Melikyan	1931	Erivan	Sosyalist, halk vb.	Ermenice
6	<i>Yaşam Şarkıları Külliyyatı</i> (Կենցաղային Յերգարան Ժողովածու)	H. Vardanyan	1934	Erivan	Sosyalist, halk vb.	Ermenice
7	<i>Yeni Yaşamın Şarkıları</i> (Նոր կեսանքի երգեր)	Grigor Syuni [?]	1934	New York	Sosyalist, halk vb.	Ermenice
8	<i>Ermeni Halk Şarkıları Kitabı</i> (Հայ Ժողովրդական Երգարան)	Amerika Ermenileri Terakki Derneği	1940	New York	Sosyalist, halk vb.	Ermenice
9	<i>Gusan ve Halk Şarkıları</i> (Գուսանական և ժողովրդական երգեր)	S. Hanzadyan	1949	Erivan	Sosyalist, halk vb.	Ermenice
10	<i>Piyoner [Öncü] Şarkıları</i>	Aram Satunts	1957	Erivan	Sosyalist, halk vb.	Rusça- Ermenice

1920 yılından sonra Sovyet ideolojisinin yayılması için bir araç olarak kullanılan çevirinin de şiir üzerinde etkisini görüyoruz. Bu dönemde Sovyet ideolojisini içeren şiirler de Ermeniceye çevrilmiştir. Bu eserlerden en önemlisi “Enternasyonal Marşı”dır. Bu marş Sovyet şiirinin kurucularından birisi olarak tanınan Yeğişe Çarents (1897-1937) tarafından Ermeniceye çevrilmiş ve 1920 ve 1991 yılları arasında Sosyalist ideolojiyle şekillenen birçok kitabın ilk eseri olarak yerini almıştır.³⁶⁶ Çarents’in çevirisini yaptığı eserin orijinali ve Türkçeye çevirisi aşağıdaki şekildedir:

Enternasyonal	Ինտերնացիոնալ
“Ayağa kalkın yaşamı lanetlenmişler, Serfler, çıplaklar ve köleler! Artık kalplerimiz yanıyor, Artık mücadele için çabalıyoruz. Bu eski dünyayı kazacağız biz, Temellerine kadar ve sonra Kölenin de mutsuzun da olmadığı Yeni dünyamızı kuracağız biz. Bu bizim büyük son mücadelemiz ve savaşımız. ‘Enternasyonal’ dünyayı kurtaracak.”	“Յեկիր, ում կյանքն անիծել է, Ով ճորտ է, մերկ է և ստրուկ Արդեն վառվում են մեր սրտերը, Արդեն կռվի յենք մենք ձրգտում: Այս հին աշխարհը կփորենք մենք, Մինչև հիմքերը, և հետո Մեր նոր աշխարհը կը շինենք մենք, Ուր վոչ ստրուկ կա, վոչ դժգոհ: Սա յե վերջին կռիվը և պայքարը մեր մեծ: Ինտերնացիոնալը աշխարհը կը փրկե:”³⁶⁷

Yukarıdaki şiirde görüldüğü gibi 1920-1991 yıllarında Sovyet’e karşı olanlar “öteki” olarak sunulur. Daha önce hakkında olumsuz söylemler bulunan ancak Sovyet sınırlarında kalan Türk toplulukları hakkında ise olumlu bir imge oluşturma çabası görülür. Bu konuda dikkat çeken eser “Can Azerbaijan”dır. Bu eserde Sovyetler Birliği’nin bir parçası olarak Azerbaycan olumlu bir imgeye sahip olmuştur. Eserin

³⁶⁶ Yeğişe Çarents, Sosyalist bir edebiyatçı olarak tanınsa da edebiyatı milliyetçi söylemler üzerinde şekilleniyordu. Bu konuda detaylı bilgi için bkz.: Hande Dolunay, *Ermeni Edebiyatında Milliyetçilik: Paryur Sevak Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s. 81-82. Ayrıca bkz.: Kevork B. Bardakjian, 2013, s. 246-253.

³⁶⁷ Ռոմանոս Մելիքյան (կազմ.), *Կարմիր Յերգարան*, Պետական հրատարակչություն, Յերևան, 1931, էջ 3.

sözleri Azat Vştuni'ye (1894-1958), bestesi ise A. Ter-Ġevondyan'a (1887-1961) aittir. Notasıyla verilmiş eserin sözlerinde “can”, “igit” (“yiğit”), “civan”, “şems” (güneş), “sabah heyir” (“sabahınız hayırlı [olsun]”) ve “salam” (“selam”) gibi Azerbaycan Türkçesinde kelimelere de yer verilmiştir:

Can Azerbaycan		Ջան Ազրբեյջան	
1	2	1	2
“Can Azerbaycan, Ey can! “İgitsin” (yiğitsin) şimdi, Civan, Yakarsın Işığ, Şemsi, Güneşi,	Can Azerbaycan Ey can, “Sabah heyir” (Günaydın), “Salam” (Selam), Merhaba, Can!”	“Ջա՛ն, Ազրբեյջան, Էյ ջա՛ն, Իզիթ ես հիմի, Ջահել, Վառել ես Ծող, Ծեսս-արև	Ջա՛ն, Ազրբեյջան, Էյ ջա՛ն, Սաբահ խելիր, Սալամ, Բարեւ, Ջա՛ն:” ³⁶⁸

Sovyetler Birliğı'nin dağılmasını takip eden yıllarda, teknolojiye paralel olarak şiirler radyo, televizyon, kaset, plak ve basılı materyaller dışında, yeni medya ortamında (bilgisayar, telefon, internet, Cd, Dvd, vd.) yoğun bir şekilde farklı okur adreslerine ulaştırılır. Buna bağlı olarak şiirler aracılığı ile oluşturulan imgelerin ortamı, hızı ve etkisi artar. Özellikle 2000'li yıllarda XIX ve XX. yüzyıllara ait milliyetçi söyleme dayalı şiirler yeni medya kanallarında (Youtube vd.) farklı şekillerde kendisine yer bulur. Teknolojik gelişmelerin yanı sıra siyasal faaliyetler de şiirlere yansımıştır. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'ye karşı yürütülen Ermeni iddiaları ve 1990'lı yılların başında Azerbaycan ile yaşanan Karabağ Sorunu, Türkiye ile ilgili olumsuz imgenin artmasına sebep olmuştur.

³⁶⁸ Հայ ժողովրդական երգարան, Ամերիկահայ յառաջդիմական միութիւն, Նիւ Յորք, 1940, էջ 23

Sovyet döneminden günümüze kadar olan zaman aralığını tezimizin sınırları dolayısıyla detaylı bir şekilde irdeleyemesek de genel bir değerlendirme yapmak mümkündür: 1920-1991 yılları arasında Sovyet sınırlarında basılan derleme şiir kitaplarında, ötekileştirme etnik grup üzerinden değil, sınıf sistemi üzerinden yapılmaktadır. Dolayısıyla incelediğimiz kitaplarda Türk imgesiyle ilgili açık örneklerle rastlamak mümkün olmamıştır. 1920-1991 yılları arasında Sovyetler Birliği sınırları dışında ise hem milliyetçi hem de sosyalist ideoloji ile şekillenen kitapları görmek mümkündür. 1991'den sonra basılan derleme şiir kitaplarından Sovyet ideolojisinin çıkarıldığını, yerini yeni kurulan Ermenistan ile ilgili vatan şiirlerinin aldığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

“XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi” başlıklı bu doktora tezinde “öteki” olarak yaratılan Türk imgesinin derleme şiir kitaplarındaki yansıması tarihsel süreçler dikkate alınarak araştırılmış, elde edilen veriler metin analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Tezimiz üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm imge yaratma süreçleri ve imge yaratma süreçlerinde ideoloji ve söylemin rolünü konu alan kavramsal değerlendirmeleri araştırmak için ayrılmıştır. Bu bölümde teorisyenlerin görüşleri, sergiledikleri farklı yaklaşımlar ve geliştirdikleri kuram ve yöntemler ışığında ideoloji, söylem ve imge arasındaki ilişki incelenmiş ve söz konusu ilişki tez konumuz bağlamında değerlendirilmiştir. Bu bölümde ilk aşamada ideolojinin tanımını konu alan tartışmalara dikkat çekilmiş; ideolojinin “düşünbilim” kavramına karşılık olarak ortaya çıktığı, zaman içinde de siyaset, ekonomi, kültürel değişimler, teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin yönlendirmesiyle anlam genişlemesine uğradığı tespit edilmiştir. İkinci aşamada “siyasi düşünceler”, “inançlar”, “normlar”, “dil”, “semboller”, “mitler” ve “seçkinlerin gücü” olarak ideolojinin çok sayıda farklı türleri olduğu örneklendirilerek gösterilmiştir. İmgelerin ideoloji ile doğrudan ve dolaylı ilişkisine vurgu yapılmış, imge yaratma süreçlerinde ideoloji ile doğrudan ilişkili olduğu için söylem kavramı irdelenmiştir.

Birinci bölümün ikinci alt başlığında imge konusunda Türkiye’de yapılan akademik çalışmalar ve Ermenistan’da Türk imgesi ve algısı üzerine yapılan araştırmaların genel durumu araştırılmış, toplanan veriler değerlendirilmiş ve bu verileri görsele dönüştüren tablolar hazırlanmıştır. Bu araştırmadan elde ettiğimiz verilere göre, Türkiye’de imgenin, güzel sanatlardan sonra dilbilim ve filolojinin inceleme konusu olduğu; Türk imgesinin ise daha çok dil ve edebiyat bölümlerinde çalışıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Türkiye’de yapılan akademik çalışmalarda “imge” yerine “imaj” kavramının da kullanıldığı

saptanmıştır. Bu alt bölümde Türk imgesi ve algısı üzerine Ermenistan’da yapılan bilimsel çalışmalar da araştırılmıştır: Bu çalışmalar arasında Türk ve Ermeni kamuoyu üzerinde yapılan iki anket araştırması tespit edilmiştir. Bu anketlerin Ermenistan’da siyasetin etkisiyle yönlendirilen güncel Türk imgesini gösterdiği, ancak tarihsel ve sosyolojik perspektiften yoksun olduğu tespiti yapılmıştır.

Tezimizin ikinci bölümünde, Ermeni kültüründe “öteki” imgelerinin ve “öteki” olarak Türk imgesinin dönemlere göre değişiklik gösterdiği dikkate alınarak kronolojik bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu bağlamda tarihî süreç dört döneme ayrılmıştır: I.Dönem (1018 - 1790), II.Dönem (1790 – 1920), III.Dönem (1920 – 1991), IV.Dönem (1991’den günümüze).

“I. Dönem (1018 - 1790)” alt başlığında XI - XVIII. yüzyıllar arasında Ermeni kültüründe “öteki” imgelerini ve “öteki” olarak tanımlanan Türk imgesini şekillendiren başlıca araçlar konusunda genel bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu dönemde “öteki” imgesini tespit ettiğimiz temel alanlar sözlü kültür ürünleri ve el yazması kronikler olmuştur. Bu amaçla tarih konulu dokuz kronik incelenmiştir. Tarih konulu kroniklerde “öteki” olarak tanımlanan Türk imgesinin, yönetici erkin Ermenilere karşı siyasi tutumuna göre değişkenlik gösterdiği belirlenmiştir. Bu dönemde Ermeniler tarafından Türkçe isimlerin kullanılması ve âşık geleneğinin Ermeniler tarafından benimsenmesi, “öteki”nin kimliği ile özdeşlik kurulduğunu da göstermektedir. Ermeni kültüründe Türk imgesine yön veren olaylar, İstanbul’un fethi ve sonrasında İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin açılması olmuştur. II. Dönemde (1790-1920) Ermeni kültüründe “öteki” imgesine yön veren araçlar arasından eğitim kurumları, siyasi örgütler/partiler ve edebiyatın ön plana çıktığı görülmüştür. XIX. yüzyılın sonunda Ermeniler arasında kurulan ayrılıkçı-milliyetçi siyasi partilerin “öteki” hakkında olumsuz bir imgenin oluşmasında rol aldığı tespit edilmiştir.

III. Dönemde (1920-1991) “öteki” imgesinin edebiyat, sinema ve bilimsel araştırmalarda net bir şekilde görüldüğünü belirledik. Bu dönemde gelişmeye başlayan Sovyet Ermeni edebiyatı ve sinemasının Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan tarihsel olaylar üzerine kurgulandığı görülmüştür. 1920-1991 yılları arasında yaratılan “öteki” imgesinin karakteristiğini belirleyen ve bu alanda sistematik çalışmalar gerçekleştirecek olan iki kurumsal yapının inşası dikkat çekiyor: Birincisi ESSC Bilimler Akademisi’nin kurulmasından sonra bilimsel çalışmaların merkezine Ermeni iddialarının alınmasıdır. İkincisi ise 1967 yılında Ermeni kültüründe toplumsal belleğin inşasının önemli bir parçası “Ermeni Soykırımı Anıt Kompleksi”nin açılmasıdır.

IV.Dönemde (1991’den günümüze) bağımsızlığına kavuşan Ermenistan’da milliyetçi ideolojinin yeniden baskın olmaya başladığı ve “öteki” hakkında olumsuz siyasi söylemlerin yeniden yükselişe geçtiği gözlemlenmiştir. Bu dönemde eğitim alanında milliyetçi söylemlerin arttığı ve ders kitaplarında tarihsel söylemler üretilerek “öteki” imgesinin ön plana çıkartıldığı, Ermeni iddialarını merkeze alan sözlü kültür/tarih çalışmalarının ve anıların “öteki” imgesini yaratma sürecinde işlevsel olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. 1990’lı yıllardan sonra yeni medyanın da “öteki” imgesini yaratma sürecine dâhil olduğu saptanmıştır.

Çalışmamızın “XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi” başlıklı analiz bölümünde incelemek üzere seçilen eserler önce yayın tarihlerine göre tasnif edilmiş ve “1830-1920 Yılları Arasında Basılan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi” ve “1920 Yılından Sonra Basılan Derleme Şiir Kitaplarında “Öteki” İmgeleri ve Türk İmgesi” şeklinde iki alt başlıkta toplanmıştır. Birinci alt bölüm kendi içinde ayrıca üç alt bölüme ayrılmış, halkın belleğine doğrudan ulaşmamıza olanak veren anonim halk şiiri, âşık tarzı halk şiiri, ayrıca siyasi ideolojilerin ve söylemlerin etkisinde kalma olasılığı bulunan modern şiirler incelenmiştir. Bu alt

başlıktaki temel amacımız “öteki” imgeleri ve “öteki” olarak tanımlanan “Türk” imgesi konusunda halkın belleği ile kurumsal bellek arasında görülen benzerlikleri ve farklılıkları belirlemek olmuştur.

Konumuz olan Ermenice derleme şiir kitapları tezimizin birinci bölümünde verilen kavramsal çerçeve ve ikinci bölümünde verilen tarihsel bağlamdan kopartılmadan metne bağlı analiz yöntemiyle incelenmiştir. Bu bağlamda analiz bölümünde 1830-1920 yılları arasında basılan toplam 18 derleme şiir kitabı üzerinde çalışılmış, tez konumuz için ilginç olduğu düşünülen şiirlerin analizi yapılmıştır. Araştırmalarımız sonucunda 1920 yılından sonra basılan 10 derleme şiir kitabına ulaşılmış ve bu eserler ikinci bölümün ikinci alt başlığına konu olmuştur.

Analiz bölümünde şiir kitapları üzerinde yaptığımız incelemelerden ve bu kitaplarda yer alan şiirlerin analizlerinden elde ettiğimiz verilere göre, tarihsel süreçte “öteki” kategorisinde Fars imgesinin ilk, Türk imgesinin ikinci sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Bir şiir kitabı hariç bütün eserlerde “öteki” olarak belirsiz bir “düşman” tanımının yapıldığı saptanmıştır. Ayrıca şiir kitaplarında yaratılan “öteki” imgesinin basım yerlerine göre değişkenlik gösterdiği görülmüş ve elde edilen veriler kullanılarak genel durumu gösteren görsel bir tablo oluşturulmuştur. Örneğin, Rusya sınırlarında basılan derleme şiir kitaplarında Sansür Komisyonu’nun onayı ve bu onayın “öteki” imgesini etkilediği belirlenmiştir.

Derleme şiir kitapları ile ilgili yapılan bu genel değerlendirmelerden başka, ilk olarak halkın belleğini yansıtan/belleğini koruyan ve aktaran araçlar olarak anonim halk şiirinde saklanan “öteki” imgeleri ve Türk imgesi incelenmiş ve karşılaştırmaya olanak vermek için toplanan veriler tablolara yerleştirilmiştir. Yaptığımız analiz sonucunda XIX. yüzyılda anonim halk şiirinde “öteki” olarak tanımlanan Türk’ün somut bir nesne üzerinden olumlu ve/veya olumsuz niteliği ile “yabancı”yı temsil ettiği gözlemlenmiştir.

Ancak XX ve XXI. yüzyıllarda yapılan ideolojik yaklaşımlarla yapılan sözlü kültür ve tarih araştırmalarında yer alan anonim halk şiirlerinde “öteki” olarak Türk imgesinin soyut/olumsuz bir anlama sahip olduğu görülmüştür.

Analiz bölümünün ikinci alt başlığında âşık tarzı halk şiirinde “öteki” imgeleri incelenmiştir. Âşık tarzı halk şiirlerinde toplumsal ve siyasal olayların “öteki” imgesini şekillendirdiği tespit edilmiştir. Özellikle Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarını konu alan âşık tarzı halk şiirlerinde “öteki” olarak Türk ve Kürt imgelerinin yaratıldığı görülmüştür. Bununla birlikte yaratılan “öteki”ler, bazı âşık tarzı şiirlerde ortak yaşamın bir parçası olmasıyla ve/veya barışçıl tavırlarıyla olumlu olarak da resmedilmiştir.

Modern şiiri incelediğimiz üçüncü bölümde ise, şairlerin siyasi ideolojisinin Türk imgesine şekil veren ilk unsur olduğu tespit edilmiştir. Rapayel Patkanyan’a ait “Aras’ın Gözyaşları” adlı şiiri detaylı bir şekilde incelediğimiz bu başlıkta, “öteki” olarak Türk’ün ve Fars’ın “yabancı” olarak olumsuz sıfatlarla ötekileştirildiği görülmüştür. Şiirin farklı şehirlerde yapılan baskılarına ulaşılmış ve şiirin İstanbul’daki basımında “Türk” ve/veya “Fars” kelimelerinin çıkarıldığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla basım yerlerine göre değişen bir “öteki” imgesinin var olduğu da saptanmıştır. Bu alt başlıkta İstanbul’da basılan derleme şiir kitaplarındaki EHT eserler de incelemeye alınmıştır. Bu EHT şiirlerde olumlu Türk imgesi dikkat çekerken, yine aynı kitaplarda bulunan Ermenice şiirlerde belirsiz bir düşmanın varlığı fark edilmiştir.

1830-1920 yılları arasında basılan derleme şiir kitaplarındaki anonim halk şiirlerini, âşık tarzı halk şiirlerini ve modern şiirleri genel olarak değerlendirdiğimizde ön plana çıkan ortak nokta “anavatan” söylemi olmuştur. XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyılın başlarında Ermeni siyasi hayatında “Ermenistan”, “Ermenilerin ülkesi” ya da “Ermenilerin

toprakları” olarak isimlendirilen anavatanın sınırlarındaki belirsizliğin şiirlere de yansıdığı tespit edilmiştir.

Analiz bölümünde son olarak 1920 yılından sonra basılan 10 derleme şiir kitabı “öteki” imgeleri ve Türk imgesi bağlamında değerlendirilmiştir. Bu dönemde Sovyet ideolojisinin etkisini açıkça gördüğümüz derleme şiir kitaplarında Sovyet karşıtı grup “öteki” olarak sunulmuştur. Derleme şiir kitaplarında Sovyet sınırlarındaki Türk topluluklarının olumlu bir imgeye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak yaptığımız analizler değerlendirildiğinde, halkın belleğindeki “öteki” imgesini net olarak gözlemleyebildiğimiz Ermenice derleme şiir kitaplarındaki anonim halk şiirlerinde “öteki” olarak tanımlanan Türk’ün olumlu ve/veya olumsuz nitelikleriyle yabancıyı temsil ettiğini, ayrıca bu eserlerde yabancı olarak düşmanlaştırmaya varan bir ötekileştirmenin söz konusu olmadığını görüyoruz. Halk kültürünün bir parçası olarak âşık tarzı şiirlerde ise “öteki”nin yabancıyı temsil ettiğini; bazen “öteki” hakkında olumlu imgelerin yaratıldığını, ancak siyasi ideoloji ve söylemlerden etkilenecek düşmanlaştırmaya varan bir ötekileştirmenin de yapıldığını gözlemledik. Resmî kurumların belleğinde saklanan ideolojilerin ve söylemlerin etkisi altında kalma olasılığı daha yüksek olan modern şiirlerde ise isyan ve bağımsızlık söylemlerine paralel olarak “öteki” hakkındaki olumsuz söylemlerin en sert örnekleri görülmüştür. Ancak bu tür modern şiirler arasında bile olumlu “öteki” imgesini görmek mümkün olmuştur. Günümüzde ise Ermeni iddiaları çerçevesinde yapılan güdümlü sözlü kültür ve tarih çalışmaları kapsamında derlenen Ermenice şiirler aracılığıyla “öteki” hakkında yoğun bir şekilde olumsuz imgelerin yaratılması dikkat çekmektedir. Bu durum halk kültürünü ve halkın belleğini yansıtan eserler olarak derleme şiir kitaplarında yer alan “öteki” imgelerinin aktarılmasını engellemekte, olumlu “öteki” imgelerinin arka plana itilmesine ve unutulmasına sebep olmaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

_____, *Երգեր ու Եղանակներ*, (Տղայոց համար, Կիրակի եւ ուրիշ օրերու դպրոցներու մէջ գործածուելու համար, Թե հայերէն ու թէ հայոց գրով տաճկերէն լեզուով), Ի տպարան Յ. Մինասեան, Կոստանդնուպօլիս, 1868.

_____, *Նոր երգարան կամ Զնար Հայաստանի*, Տպագրութիւն Յովսէփ Գալաֆեան, Կ. Պօլիս, 1872.

_____, *Թանգարան ազգային երգոց*, ի տպարանի Յովհաննու Միլիէնտիսեան, Կոստանդնուպօլիս ի Ղալաթիա, 1861.

Akyürek, Salih; Bilgiç, Sadi, *Ermenistan'da Türkiye ve Türk Algısı*, Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi, (BİLGESAM), Rapor No: 41, Ankara, 20012, http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-91-2014040845ermenistan_rapor.pdf (E. T.: 15.01.2016 - Türkçe)

Alishan, R. Leo M., *Armenian Popular Songs/ Հայոց երգք նամկախանք*, Venice, S. Lazarus, 1852.

Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev.: Alp Tümertekin), İthaki, İstanbul, 2014.

Arora, N. D., *Political Science for Civil Services Main Examination*, Tata McGraw-Hill Education, New Delhi, 2010.

Assman, Jan, *Kültürel Bellek / Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, (Çev.: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, 2001.

Aytaç, Gürsel, *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, İstanbul 2003.

Badem, Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Brill, Leiden-Boston, 2010.

Ball, Terence; Dagger, Richard; O'Neill, Daniel (Ed.), *Ideals and Ideologies A Reader*, N.Y. Harper Collins, 1995.

Bardakjian, Kevork B., *Modern Ermeni Edebiyatı*, (Çev.: Fatma Ünal, Maral Aktokmakyan), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Bournoutian, George A., *Ermeni Tarihi / Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (Çev.: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2011.

- Burçoğlu, Nedret Kuran, *Reflections on the Image of the Turk in Europe*, The Isis Press, İstanbul, 2009.
- Burnett, Ron, *İmgeler Nasıl Düşünür*, (Çev.: Güçsal Pular), Metis Yayınları, İstanbul, 2007.
- Connerton, Paul, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, (Çev.: Alaeddin Şenel), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Çam, Şerife, *Medya Çalışmalarında İdeoloji, Epistemolojik ve Metodolojik Sorunlar*, De Ki Basım Yayım, Ankara, 2008.
- Çarkçıyan, G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006.
- Çavlı, Emin Ali, *Kırım Harbi*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1957.
- Dağdaş, Banu, *Reklamı Okumak*, Ütopya Yayınları, Ankara, 2003.
- Eagleton, Terry, *İdeoloji*, (Çev.:Muttalip Özcan), Ayrıntı, İstanbul, 2011.
- Erdoğan, İrfan; Alemdar, Korkmaz, *Öteki Kuram, Kitle iletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi*, Erk, 2002.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara, 2007.
- Ewen, Stuart & Elizabeth, *Channels of Desire: Mass Images and the Shaping of American Consciousness*, 2. Edition, Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 1992.
- Freeden, Michael, *İdeoloji*, (Çev.:Hakan Gür), Dost, Ankara, 2011.
- Freudo, Henry, *Tarih Öğretiminde Çoğulcu ve Hoşgörülü Bir Yaklaşım Doğru (Genel Rapor)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev.:Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Gülise Gökçe, Orhan Gökçe, *Avrupa'da İslam ve Türk İmaji*, Birleşik, Ankara, 2011.
- Günay, V. Doğan, *Söylem Çözümlemesi*, Papatya Yayınları, İstanbul, 2013.
- Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002.
- Karaca, Birsan (Haz.), *Ermeni Edebiyatı Seçkisi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.

- Karaca, Birsen, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi / Toplumsal Bellek ve Sinema*, Say Yayınları, İstanbul, 2006(a).
- Kentel, Ferhat; Poghosyan, Gevorg, *Ermenistan ve Türkiye Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi*, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), İstanbul, Toplumbilim ve Pazarlama Araştırmaları Merkezi (HASA), Erivan, 2005.http://teseiv.org.tr/wp-content/uploads/2015/11/Ermenistan_Ve_Turkiye_Vatandaslari_Karsilikli_Algilama_Ve_Diyalog_Projesi.pdf (E. T.: 15.01.2016 - Türkçe)
- Kula, Onur Bilge, *Alman Kültüründe Türk İmgesi I*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- Kula, Onur Bilge, *Alman Kültüründe Türk İmgesi II*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993.
- Larrain, Jorge, *The Concept of Ideology*, Hutchinson, 1979.
- Lastivertsi, Aristakes, *Aristakes Lastivertsi's History*, (Çev.:Robert Bedrossian), 1985, <http://www.attalus.org/armenian/altoc.html> (E. T.: 05.12.2017 - İngilizce)
- Leiser, Gary, Cross, Toni M., *A Brief History of Ankara*, Indian Ford Press, California, 2000.
- Leppert, Richard, *Sanatta Anlamın Görüntüsü*, (Çev.:İsmail Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Levi-Strauss, Claude, *Mit ve Anlam*, (Çev.:Ş. Süer ve S. Erkanlı), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- Mahari, Gurgen, *Burning Orchards*, (Çev.:Dickran&Haig Tahta, Hasmik Ghazarian) Black Apollo, Press, Great Britain, 2007.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim, İstanbul, 2008.
- Mardin, Şerif, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich, *Alman İdeolojisi*, (Çev.:Sevim Belli), Sol Yayınları, 1992.
- Mateos, Urfalı, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.:Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara, 2000.
- Miller, Donald E., Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, 1993.

- Movsisyan, Artak, *Ermenistan Tarihi*, Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, Erivan, 2007, http://publishing.yysu.am/files/ERMEN%C4%B0STAN_%20TAR%C4%B0H%C4%B0.pdf (E. T.: 21.01.2018 - Türkçe)
- Özer, Ömer, *Haber Söylem İdeoloji, Eleştirel Haber Çözümlmeleri*, Literatür, Konya, 2011.
- Palabıyık, Mustafa Serdar, *1915 Olaylarını Anlamak: Türkler ve Ermeniler*, Beta Yayıncılık, 2015.
- Polat, Cihat, *Siyasal Pazarlama ve İletişim*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2015.
- Rotha, Paul, *Belgesel Sinema*, (Çev.:İbrahim Şener), İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2000.
- Sabatos, D. Charles, *Mit ve Tarih Arasında: Orta Avrupa Edebiyat Tarihinde Türk İmgesi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014.
- Sancar, Serpil, *İdeolojinin Serüveni, Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, İmge Kitabevi, Ankara, 2014.
- Smith, Philip, *Kültürel Kuram*, (Çev.:Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu), Babil Yayınları, 2005.
- Sözen, Edibe, *Söylem, Belirsizlik, Mücadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2014.
- Struken, Marita; Cartwright, Lisa, *Practices of Looking: An introduction to Visual Culture*, Oxford University Press, 2009.
- Svazlian, Verjine, *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza*, (Çev.:Emine Demir), Belge Yayınları, İstanbul, 2005.
- Şimşir, Bilal, *Ermeni Meselesi 1774 - 2005*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- Zekiyan, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasındaki Ermeni Kimliği*, (Çev.:Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Русско-Турецкая Война 1877-1878*, (Под Редацией И. И. Ростунова), м., воениздат, 1977.

- Աբովյան, Խաչատուր, *Վերք հայաստանի*, <https://goo.gl/vwx423> (E. T.: 20.01.2018 - Ermenice)
- Աշըգ Ջիվանի, *Աշըգ Ջիվանու երգերը*, Գ. Սանոյեանցի տպարանում, Ադեքսանդրապոլ, 1882.
- Ալետեանց, Ստեփաննոս (Հաւաքեալ), *Սիրակարկաշ: Որ է Հանդիսարան Հայերէն, Պարսերէն, եւ Հնդատանցերէն երգոց*, Կալկաթ, 1830.
- Բաբայան, Լևոն, *Դրվագներ Հայաստանի IX-XIII դարերի պատմագրության*, <http://www.digilib.am/book/3704/4254/25389/?lang=en>, (E.T.: 01.06.2019 - Ermenice)
- Գամառ-Քաթիպա, *Ազգային երգարան հայոց: Ծաղկաքաղ հին եւ նոր գործածական ամեն պարունակութեան երգերու կամ տաղերու այբուբենի կարգով*, Ս. Պետերբուրգ, 1857.
- Դաւրիժեցի, Առաքել, *Գիրք պատմութեանց*, <https://goo.gl/o6MC2w> (E. T.: 10.01.2018 - Ermenice)
- Երևանցի, Աբրահամ, *Պատմութիւն պատերազմացն 1721 – 1736 թուի*, <https://goo.gl/U4SDxw> (E. T.: 01.02.2018 - Ermenice)
- Երևանցի, Ոսկան (ի լոյս ընծայեաց), *Չանազան երգք Պարոն Յովհաննիսի Կարապետեան Աշըգ Ծիրին Մականուանելոյ*, Մոսկվա, 1856.
- Երևանցի, Ոսկան (ի լոյս ընծայեաց), *Չանազան երգք հանգուցեալ Ադամայ Երեւանցոյ Ազբար մականուանելոյ*, Մոսկվա, 1855.
- Երևանցի, Ոսկան (ի լոյս ընծայեաց), *Չանազան երգք Պ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մաղաթեանց Շամախեցոյ Սէյեաղ մականուանելոյ*, ի տպարանի Վօրդեմարայ Գօթիէ, Մոսկուա, 1857.
- Էկինեան, Հայկակ Յ. (Հրատարակիչ), *Նոր Երգարան*, Տպագրություն Հ. Էկինեան, Նիւ Եորք, 1892.
- Թորոլենց, Վահան, *Կյանքը հին հռովմեական ճանապարհի վրա*, Սովետական գրող, Երևան, 1979.
- Լաստիվերտցի, Արիստակես, *Պատմություն, Հայաստան հրատարակչություն*, Երևան, 1971.
- Խանգաղյան, Սերո (Կազմ.), *Գուսանական և Ժողովրդական երգեր*, Հայպետհրատ, 1949, Երևան.

Խորենացի, Մովսես, *Հայոց պատմություն*, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1997.

Խուդեանց, Աղեքսանդր (Ժողովեց), Ա. Շահագիզեան-Կամսարական (ի լոյս ընծայեաց), *Մուզայք Հայաստանի: Նոր երգարան, Տպարանի Գլխավոր Կառավարության Փոխարքային Կովկասու*, Տփլիս, 1873. Տեր-Միքայելեան (ի լոյս ընծայեաց), Նոր Երգարան, Ի տպարանի Հ. Էնֆիանեանց և ընկ., Տփլիս, 1864.

Կամախացի (Դարանաղցի), Գրիգոր Վարդապետ, *Ժամանակագրություն*, <https://goo.gl/LUtQLh> (E. T.: 03.01.2018 - Ermenice)

Հայ Ժողովրդական Երգարան, *Ամերիկահայ յառաջդիմական միություն*, Նիւ Յորք, 1940.

Հարությունյան Ա., *Հայոց ցեղասպանություն և հայկական հարց. Գրքերի մատենագիտություն (1860-2010)*, (Խմբ) Պետրոս Հովհաննիսյան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Էջմիածին, 2014.

Հովսեփյան, Ա., Գյուլբուդադյան, Ա., Տողանյան, Ն., *Հայրենագիտություն*, դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 5-րդ դասարանի համար, մանմար, Երևան, 2018.

Ղանդիլյան, Վ. և ուրիշներ, *Հայոց եկեղեցու պատմություն*, Հանրակրթ. դպր. 9-րդ դաս. դասագիրք, «Տիգրան Մեծ», Երևան, 2018.

Մարգարյան, Ռ., Մանասյան, Մ., Հովհաննիսյան, Գ., Ա. Հովսեփյան, *Աշխարագրություն (Հասարակական աշխարագրություն: Աշխարհ)* Հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք, Մանմար, Երևան, 2018.

Մելիքյան, Ռոմանոս (կազմ.), *Կարմիր Յերգարան*, Պետական հրատարակչություն, Յերևան, 1931.

Մեծովեցի, Թովմա, *Պատմագրություն*, <https://goo.gl/JChixr> (E. T.: 20.12.2017 - Ermenice) <https://goo.gl/Nyd5xw> (E. T.: 20.12.2017 - Ermenice)

Ուրիպեցի, Մատթեոս, *Պատմություն արարեալ Մատթեոսի մեծի քահանայի Ուռհայեցոյ վասն Բագրատունեաց թագաւորացն եւ այլոց քազմաց ի ԴՃ թուականէն սկսեալ մինչեւ ի ՈԺԱ թին աւարտեալ*, <https://goo.gl/oV2QyG> (E. T.: 11.12.2017 - Ermenice)

Չոբանյան, Պ., Բարխուդարյան, Վ., Խարատյան, Ա. և ուրիշ, *Հայոց պատմություն (նոր շրջան)*, Դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 8-րդ դասար. համար, Երևան, Մակմիլան-Արմենիա, 2007.

Պատկանյան, Ռաֆայել (Գամառ-Քաթիպա), *Ազգային երգարան հայոց: Ծաղկաքաղ հին եւ նոր գործածական ամեն պարունակություն երգերու կամ տաղերու այբուբենի կարգով*, Պետերբուրգ, 1857.

Պերպերեան, Յ. Գ. (Հրատարակիչ), *Ընդարձակ Գրականի Երգարան*, Հրատարակություն Պերպերեան Գրատան, Boston (Բոսթոն), 1919.

Սվազյան, Վերժինե, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես Վերապրողների Վկայություններ*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2001.

Ստեփանյան, Համիկ, *Հայաստան թուրքերեն գրականությունը*, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 2001.

Տեր Միքայելեան և ընկ., *Նոր Երգարան Ժողովածու գործածական երգերի, ի Տպարանի Հ. Էնֆիանեանց և ընկ., Տփլիս*, 1864.

Տեր-Գեորգեան, Ոսկան (ի լոյս ընծայեաց), *Երկասիրությունք ազգային երգչաց*, ի տպարանի Վոլտեմարայ Գօթիե, Մոսկուա, 1859.

Փայլեան, Կ. Յ. / Paelian, G. H., *Հայրենի երգեր/Songs of Armenia*, Հայ Կրթական Հիմնարկություն/Armenian Educational Foundation, New York, 1924.

Քեօմիրճեան, Երեմիա Չելեպի, *Ստամբուլի պատմություն*, <https://goo.gl/WXQf43> (E. T.: 21.01.2018 - Ermenice)

Քեօմիրճեան, Չելեպի, Երեմիա, *Ստամբուլի պատմություն*, <https://goo.gl/WXQf43> (E. T.: 21.01.2018 - Ermenice)

Քոչար, Հրաչյա, *Նահապետ*, Հայաստանի հրատարակչություն, Երևան, 1965.

Makaleler:

Akın, Fehmi, “1863 Tarihli ‘Nizamname-i Millet-i Ermeniyan’ Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1863-tarihli-nizamname-i-millet-i-ermenian-baglaminda-osmanli-devletinin-ermenilere-yonelik-tutumu/>, (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe)

- Akıncı, Selçuk, “Siyasal Katılımın Toplumsal Dinamikleri ve Kitle İletişim Araçları”, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 2014.
http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/sbedergisi_d52cc.pdf (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe)
- Atılğan, G., “Marx’ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Doktrinin Bir Olanığı”, *Praksis Dergisi*, Güz, S. 4, 2001.
- Aydın, Kenan, Volkan Özbek, “Ailenin Seçmen Davranışları Üzerindeki Etkisi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004/2.
- Azimli, Mehmet, “Abbasîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu”
<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=366410> (E. T.: 12.12.2017 - Türkçe)
- Başgöz, İlhan, “From Gosan To Ozan”, *Turcica*, 33, 2001.
- Batı, Uğur, “Bir Anlam Yaratma Süreci ve İdeolojik yapı olarak Reklamların Göstergebilim Bir Bakış Açısıyla Çözümlemesi”, *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, N. 2., Aralık, 2005.
- Brachfeld, O., “Note sur l’imagologie ethnique”, *Revue de Psychologie des Peuples*, N: 17.
- Burçoğlu, Nedret Kuran, “A Glimpse at Various Stages of the Evolution of the Image of the Turk in Europe: 15. to 20. Century”, (Edit.: Mustafa Soykut), *Historical Image of the Turk in Europe: 15. Century to the Present*, The Isis Press, İstanbul, 2003.
- Bilgin, Nuri, “Mitos Ve Tarih”, (Ed.: Hikmet Özdemir), *Türk – Ermeni İhtilafı Makaleleri*, TBMM Basımevi, Ankara, 2007.
- Çetin, Halis, “Devlet, İdeoloji ve Eğitim”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, N. 2 Aralık, 2001.
- Eatwell, Roger, “Introduction: What are Political Ideologies”, *Contemporary Political Ideologies*, (Ed.: Roger Eatwell ve Anthony Wright), N.Y. Printer, 1996.
- Ersan, Mehmet, “Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XII. Yüzyıllar)”,
http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/2-Cilt/11-Mehmet-ERSAN.pdf (E. T.: 05.09.2018 - Türkçe)
- Hasanlı, Cemil, “Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)” *Ermeni Araştırmaları*, (Özel Sayı: Ermenilerin Sevk ve İskânının 100’üncü Yılı), S. 50, 2015.

- Hacikyan, Agop J. (Ed.), Basmajian Gabriel; Franchuk, Edward S.; Ouzuounian, Nourhan, *The Heritage of Armenian Literature*, Volume II, Wayne State University Press, Detroit, 2002.
- Iggers, Georg, “20. Yüzyılda Tarih Yazımı”, *Tarihin Kötüye Kullanımı*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 2003.
- Işıldak, Suat, “Yaratmada İlk Adım: İmge ve İmgelem”, *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi (EFMED)*, C. 2, S. 1, 2008.
- Karaca, Birsen, “Armenian Terror During the Change in the Perception of and Reaction Towards Terrorism”, *Review of Armenian Studies*, No: 31, Special Issue: Centenary of the Armenian Resettlement, Ankara, 2015.
- Karaca, Birsen, “Türk ve Ermeni Edebiyatlarında İmge Karşılaştırması / Ömer Seyfettin’in Ashab-ı Kehfimiz ve Mıkırtıç Armen’in Hegnar Çeşmesi Adlı Öykülerinde İmgeler”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, C. 12, S. 46, Ankara, 2006.
- Karaca, Birsen, “Yeni Bir Toplumsal Bellek Oluşturma Çabalarına Ermeni Senaristlerin Katkıları”, *Türk- Ermeni İlişkileri*, (Haz.:Bahar Senem Çevik Ersaydı ve Abdülkadir Çevik), AKY, Uşak, 2011.
- Karagülle, Fırat, “Türk Edebiyatında Antoloji”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 4, S. 8. 2006.
- Kaya, Ayhan, “İdeolojiden İdeolojiye Yolculuk: Düşüncebilimden Kimlikbilime”, *Doğu-Batı Dergisi*, Ağustos, Eylül, Ekim, 2004.
- Kızıler Emer, Funda, “Die Imagologie Als Arbeitsbereich Der Komparatistik” http://www.avrasyadergisi.com/Makaleler/1275068110_Die%20Imagologie%20als.pdf (E.T.: 25.10.2015 - Almanca)
- Korkmaz, Nilüfer, “Kültürel İncelemeler Geleneğinde ‘Kültür, Popüler Kültür ve İdeoloji’ Sorunu”, *Medya, Popüler Kültür ve İdeoloji*, (Der.: Levent Yaylagül, Nilüfer Korkmaz), Dipnot Yayınları, Ankara, 2008.
- Mustafayev, Beşir “Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan’ın Nahçıvan’daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1965811117_Beşir%20MUSTAFAEV.pdf (E. T.: 26.03.2018 - Türkçe)
- Nahya, Z. Nilüfer, “İmgeler ve Ötekileştirme: Cadılar, Yerliler, Avrupalılar”, *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, C. 1, Ankara, 2011.

- Örs, H. Birsen, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (Der.: H. Birsen Örs), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Palabıyık, M. Serdar, “Türkiye - Ermenistan İlişkileri (1918 - 2007)”, (Der.: Ömer Engin Lütem), *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM Yayınları, Ankara, 2007.
- Panossian, Razmik, “Post-Soviet Armenia, Nationalism & Its (Dis)contents”, (Ed.:Lowell W. Barrington), *After Independence Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States*, The University of Michigan Press, <https://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch9.pdf> (E. T.: 15.12.2018 – İngilizce)
- Parsa, Alev Fatoş, “İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi”, <http://fotografya.fotografya.gen.tr/cnd/index.php?id=226,329,0,0,1,0> (E.T.: 23.10.2015 - Türkçe)
- Shakhkulyan, Tatevik, “Antoonee in Armenian Ethnic Music”, *Protest Music in the Twentieth Century*, (Ed.:Roberto Illiano), Brepols, 2015.
- Türkmen, Fikret, “Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri”, *Osmanlı Araştırmaları III*, (Ed.:Halil İnalçık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry) İstanbul, 1982, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/112787> (E. T.: 06.09.2018 - Türkçe)
- Uysal, Birkan, “Siyasal Katılma ve Katılma Davranışı Üzerinde Ailenin Etkisi” *Amme İdaresi Dergisi*, 17(4), 1981.
- Uzdu Yıldız, Funda; Günay, V. Doğan, “Yazınsal Söylemin İdeolojik Boyutu” *Synergies-Turquie, Revue du Gerlint*, <https://gerflint.fr/Base/Turquie4/yildiz.pdf> (E.T.: 02.11.2015 - Türkçe)
- Van Dijk, Teun A., “Ideology and Discourse, A Multidisciplinary Inroduction”, <http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Ideology%20and%20discourse.pdf> (E. T. 10.01.2016 - İngilizce)
- Weitenberg, Jos, “Cultural Interaction in the Middle East as Reflected in the Anthropony of Armenian 12 th – 14th Century Colophons”, (Ed.:Murre-van den Berg, H.L., Redefining) *Christian Identity: Cultural Interaction in the Middle East Since the Rise of Islam*, Uitgeverij Peeters en Department Oosterse Studies, Leuven – Paris - Dudley 2005.

- Willig, Carla, “Foucaultcu Söylem Analizi”, *Introducing Qualitative Research in Psychology*, (Çev.:Sibel A. Arkonaç), Open University Press, London, 2008. <https://goo.gl/3mzb4v> (E.T.: 08.05.2018 - İngilizce)
- Yang, Wenxing; Sun, Ying, “Interpretation of ‘Discourse’ from Different Perspectives: A Tentative Reclassification and Exploration of Discourse Analysis”, *The International Journal - Language Society and Culture*, https://www.researchgate.net/publication/267369234_Interpretation_of_'Discourse'_from_Different_Perspectives_A_Tentative_Reclassification_and_Exploration_of_Discourse_Analysis (E.T.: 17.07.11.2018 - İngilizce)
- Yıldırım, Hüsamettin, “Ermeni İddiaları ve Gerçekler, Selçuklular Döneminde Türk – Ermeni İlişkileri”, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/iliskiler/selcuklu.html> (E. T.: 05.12.2017 - Türkçe)
- Wirth, Laurent, “Tarihi Kötüye Kullanma Biçimleriyle Yüzleşmek”, *Tarihin Kötüye Kullanımı*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 2003, s. 18 – 58.
- Աշյան, Վ. Ս., «Կրթությունը Կ. Պոլսում 18-րդ Դ. Վերջին և 19-րդ Դ. Առաջին Աեսին», <http://echmiadzin.asj-oa.am/7500/1/81.pdf>, (E.T.: 02.06.2019 - Ermenice).
- Արաքելյան, Վ. Դ., “Կիրակոս Գանձակեցի, (Մահվան 700-ամյակի առթիվ)”, [http://hpj.asj-oa.am/1778/1/1972-1\(48\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1778/1/1972-1(48).pdf) (E. T.: 12.12.2017 - Ermenice)
- Եղիազարյան, Ա. Ա., «Եղեռնի արտացոլումը խորհրդահայ գրականության մեջ». Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, No: 4, 1990.
- Մելքոնյան, Արմինե, «Պետրոս Մաղաթյանի (Աշուղ Սեյադ) Գրական Ժառանգությունը», <http://echmiadzin.asj-oa.am/15391/1/62.pdf>, (E.T.: 02.06.2019 - Ermenice)
- Սվազյան, Վերժինե, Մեծ եղեռնի իրադարձություններն արտացոլող թրքալեզու երգերը. Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, No: 5, 1987.
- Այվազյան, Հովհաննես, «Գործնական» բարության և հումանիզմի Գաղափարները ի. Արվյանի ստեղծագործություններում», [http://hpj.asj-oa.am/1447/1/2006-1\(157\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1447/1/2006-1(157).pdf) (E. T.: 01.11.2018 - Ermenice)
- Авакян, М.Э., “Род Армянских Князей Бебутовых В Российско Историографии (В Срезе Массонских Традиций)”, Научные труды КубГТУ, №3, 2014 год, <https://ntk.kubstu.ru/file/73>, (E.T.: 02.06.2019 - Rusça)

Tezler:

Çomu, Tuğrul, *Video Paylaşım Ağlarında Nefret Söylemi: Youtube Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Dolunay, Hande, *Ermeni Edebiyatında Milliyeçilik: Paryur Sevak Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

Eryılmaz, Doğanay, *Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/ Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

İncesulu, Tuna, *Anne Sexton'ın Otobiografik Şiirlerinde İmgeler ve Temalar*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1988.

Kılıç, Mehmet Fırat, *Sheikh Ubeydullah's Movement*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

Kışlak Tutarel, Şennur, *Resimsel, Gizli ve Ayrı Koşullarda Sunulan Uyarıcıların İmgeleme Süresi Ve Hatırlatmaya Etkisi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.

Öntaş, Turgay, “İdeolojinin Kültürel Yorumu Olarak Değerler ve Bir Değerler İdeolojisi Olarak Muhafazakârlık”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.14, N. 31, 159-185, Haziran 2016, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/302318> (E.T.: 28.06.2019 - Türkçe)

Uluç, Talat Fatih, *Kültürlerarası Etkileşim Bağlamında Alman Gazetelerinde Türkiye İmgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

Yılmaz Gökkis, Gülsün, *Türk, Rus ve Ermeni Edebiyatlarında Ermeni İmgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

Süreli Yayınlar:

Դրոշակ, “Հայ հեղափոխակ. Դաշնակցության Օրգան” No: 1, Mayıs 1891.

Արավոտ, «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը փակել է Թուրքիան, Հայաստանի կողմից այն կարելի է համարել ոչ փակ». Նիկոլ Փաշինյան, <https://www.aravot.am/2018/07/27/972610/> (E. T.: 17.12.2018 - Ermenice)

News, «Արմեն Սարգսյանը՝ Հայոց ցեղասպանության եւ Թուրքիայի մասին. Ներումը հաջորդում է ճանաչմանը», <https://news.am/arm/news/477531.html> (E. T.: 17.12.2018 - Ermenice)

Sputnik Հայաստան, «Փաշինյանը դեմ չէ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը», <https://armeniasputnik.am/politics/20180509/11943412/Nikol-pashinyan-turqia.html> (E. T.: 17.12.2018 - Ermenice)

Ansiklopedi ve Sözlükler:

Ancient History Encyclopedia, “Early Jericho”, <https://www.ancient.eu/article/951/early-jericho/>, (E.T.: 02.06.2019 - İngilizce)

Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “İlhanlılar”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilhanlilar>, (E.T.: 01.06.2019 - Türkçe)

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “Bâbil”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/babil>, (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe)

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “Lût”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/lut>, (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe)

Հայկական Հանրագիտարան, «Պատկանյան Ռափայել», <http://www.encyclopedia.am/pages.php?bId=2&hId=1538>, (E.T.: 01.06.2019 - Ermenice)

Հայկական սովետական հանրագիտարան, ՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների, Երևան, 1972.

Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, ՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների, Երևան, 1974.

Video:

Youtube, “Ermeni Soykırımı Nedir?”, <https://www.youtube.com/watch?v=BSchiqWIB6g> (E. T.: 26.03.2018 - Türkçe)

İnternet Kaynakları:

«Ազապետան Վարժարան Օրիորդաց Ի Սամաթիա», [http://ararat.asj-oa.am/80/1/1869\(1\)_17-18.pdf](http://ararat.asj-oa.am/80/1/1869(1)_17-18.pdf), (E.T.: 02.06.2019 - Ermenice)

«Բարգավաճ Հայաստան» Կուլսակցության ծրագիր,
<http://bhk.am/sites/default/files/documents/3-bhk%20tsragir-2011.pdf> (E. T.: 05.01.2019 - Ermenice)

«Իմ քայլը» դաշինքի ծրագիր, <https://civilcontract.am/imqayl> (E. T.: 05.01.2019 - Ermenice)

Armenian Genocide of 1915 in Contemporary Graphic and Art Posters (2001-2015)
<https://armeniangenocideposters.org/> (E. T.: 17.12.2018 - İngilizce)

Armenian House, «Ջիվանի», <http://armenianhouse.org/jivani/bio-am.html>, (E.T.: 02.06.2019 - Ermenice)

Facebook, “Armenian Genocide”, https://www.facebook.com/pg/Armenian-Genocide-357957784325250/photos/?ref=page_internal (E. T.: 26.03.2018 - İngilizce)

India-Armenia Relations, <http://www.mea.gov.in/portal/foreignrelation/armenia-july-2012.pdf>, (E.T.: 01.06.2019 - İngilizce)

Instagram, “Armgenocide1915”, <https://www.instagram.com/armgenocide1915/> (E. T.: 26.03.2018 - İngilizce)

Kozan Belediyesi, “Kozan’ın Tarihi” <http://www.kozan.bel.tr/?/kozan1> (E.T.: 01.06.2019 - Türkçe)

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü”,
http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf (E. T.: 25.02.2018 - Türkçe)

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü”,
http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf (E. T.: 25.02.2018 - Türkçe)

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, “Ani Tarihi Kenti (Kars)”,
<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR-45340/ani-tarihi-kenti-kars.html>, (E.T.: 02.06.2019 - Türkçe)

The World Bank, "Individuals using the Internet"

<https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS?contextual=default&end=2016&locations=AM&start=1990&view=chart> (E. T.: 07.06.2019 - İngilizce)

Yükseköğretim Kurulu, "Ulusal Tez Merkezi", <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (E. T. 01.07.2019 - Türkçe)

Гринченко, Н.а., Патрушева н.г., Цензоры Санкт-Петербурга: (1804—1917), <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/69/grin37.html>, (E.T.: 02.06.2019 - Rusça)

Русская Императорская Армия, "Аргутинский-Долгорукий Моисей Захарович", <http://www.regiment.ru/bio/A/380.htm>, (E.T.: 02.06.2019 - Rusça)

Բակունց Ակսել, "Ծիրանի փող", <http://archive.abovian.nl/wp-content/uploads/2010/06/BakuntsApricotAMGB.pdf> (E. T.: 23.04.2018 - Ermenice)

ԵՊՀ Հայագիտությունների ինստիտուտ, "Ազբար Ադամ" http://www.armeniaculture.am/am/Encyclopedia_hay_mshakuyti_hanragitaran_Azbar_Adam. (E.T.: 01.06.2019 - Ermenice)

ԵՊՀ Հայագիտությունների ինստիտուտ, «Շիրին», http://www.armeniaculture.am/am/Encyclopedia_shirin, (E.T.: 01.06.2019 - Ermenice)

Հայաստանի առաջին վարչապետի առաջին ելույթը խորհրդարանում. 1918
օգոստոս 3, www.aniarc.am/2018/08/03/kajaznuni-3august-1918 (E. T.: 01.11.2018 - Ermenice)

Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն,
ճանաչում, <https://www.mfa.am/hy/recognition/> (E. T.: 17.12.2018 - Ermenice)

Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով,
<https://res.elections.am/images/doc/09.12.18v.pdf> (E. T.: 05.01.2019 - Ermenice)

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն,

<http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution> (E. T.: 25.02.2018 - Ermenice)

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՅԹԻ), «Զմյուռնիայի Աղետը – 91» http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_16.php (E. T.: 26.03.2018 - Ermenice)

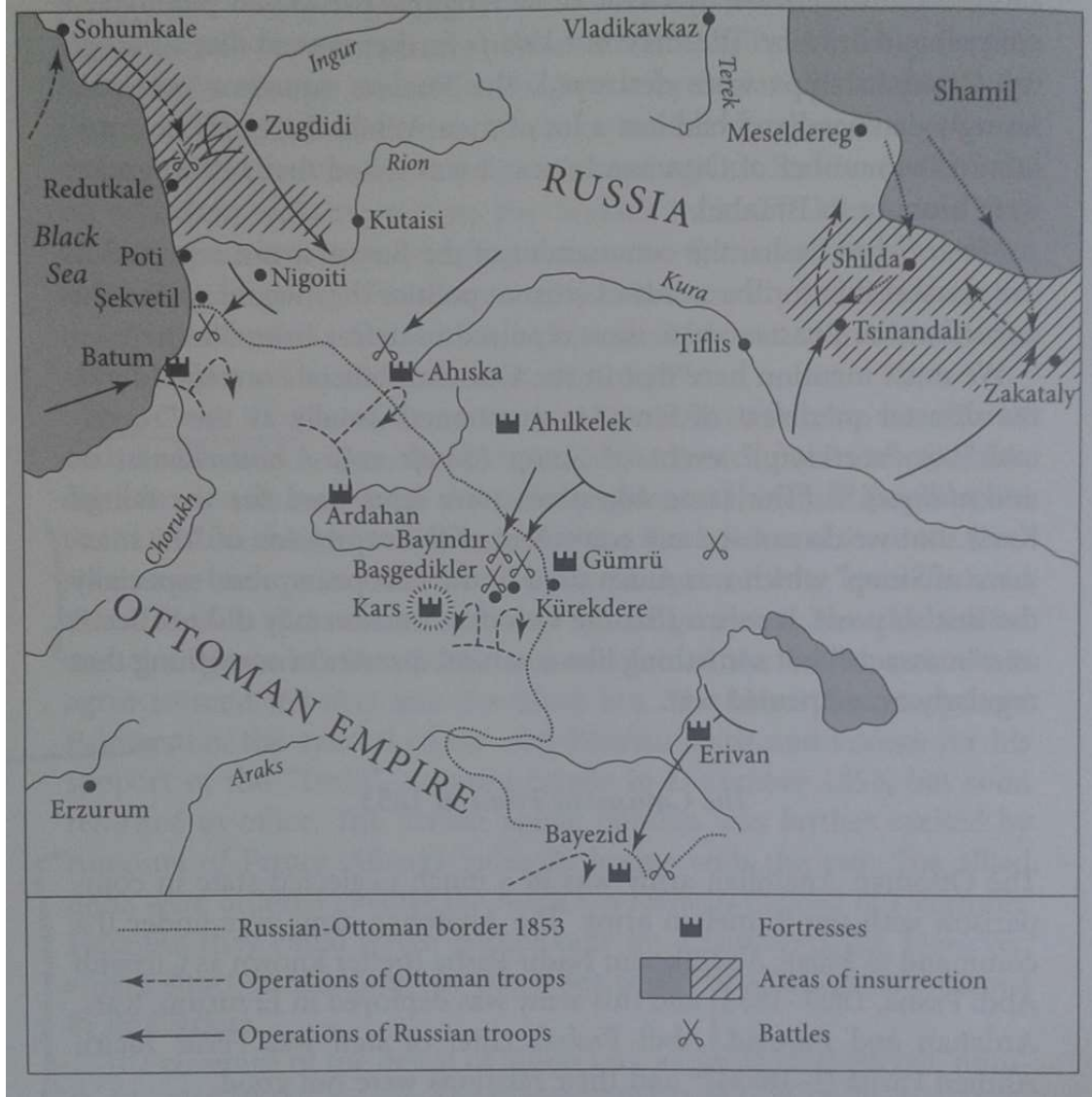
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՑԹԻ), «Հայոց ցեղասպանությունն՝ արտասահմանյան մամուլի առաջին էջերին» http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_5.php (Ե. Դ.: 26.03.2018 - Ermenice)

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (ՀՑԹԻ), «Հոգիների Անուրդ» Կամ «Ծշմարտության Հուշարձան», http://www.genocide-museum.am/arm/online_exhibition_6.php (Ե. Դ.: 26.03.2018 - Ermenice)

ՀՀ Անկախության հռչակագիր, <http://www.gov.am/am/independence/> (Ե. Դ.: 25.02.2018 - Ermenice)

EKLER

EK 1. Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Kafkasya Cephesi

(Candan Badem, *The Ottoman Crimean War, 1853-1856*, Brill, Leiden-Boston, 2010.p. 144.)

ЕК 2. 1877 – 1878 Osmanlı-Rus Savaşında Kafkasya Cephesi (Loris Melikyan ve Ter-Ėukasyan'ın Cephedeki Konumları)

(Русско-Турецкая Война 1877-1878, 1977, с. 218.)

EK 3. “Aras’ın Gözyaşları” Adlı Şiirin Basım Yerlerine Göre Çıkartılan/Değiştirilen Kısımları

Ermenilerin Milli Şarkı Kitabı (Peterburg, 1857)

— 101 —

„Տուրքը քրի առն ալ
Իւր սուրը ծոցէն Արարատ
Սարքախնամ՝ քնձ սնունդ
Պարզեւում է լիւստտո .

„Բայց եւ այն սուրը քրիւրով .
Սուրը՝ Ախորի աղբիւրին
Պիտի ցոյճեմ արաօրայք
Իմ ասելէ օտարին .

„Պամ՝ կենսատու իմ քրով,
Ափերիս մօտ կրկնցած՝
Իւր նամնդը կատարէ
Թուրք կամ Պարսիկը հոտած .

„Մինչ իմ որդիք (նձ զիտէ)
Ծարաւ, նոթի, անտերունչ
Օտար աշխարհ յածում են
Թոյլ ոտքերով կիսաշունչ . . .

„Հեռու հեռու քրչեցին
Բնիկ ազգը իմ Հայկեան,
Դորա տեղը քնձ տուն
Ազգ անկրօն, մոլեկան .

„Դոցա համար զարգարեմ
Իմ հիւրընկալ ափերը,
Եւ կամ՝ դոցա՝ հրապուրեմ
Հրդուստ, պրլշած աչերը .

„Բանի որ իմ գաւաղանը
Այսպէս կու մընան պանդուխտ՝
Ինձ միշտ որդւոր կը տեսնէք,
Այս է անխոր իմ սուրը ուխտ . . . —

Millî Şarkaların Kütüphanesi (İstanbul, 1861)

(12)

Ո՛րք իմ չէն բաղաբեց,
Ո՛ր բերկրափ տեղերս .

Տուրքը քրի առն օր
Իւր սուրը ծոցէն Արարատ,
Սարքախնամ՝ քնձ սնունդ,
Պարզեւում է լիւստտո .

Բայց եւ այն սուրը քրիւրով,
Սուրը Զախորի աղբիւրին
Պիտի ցոյճեմ արաօրայք
Իմ ասելի օտարին .

Կամ կենսատու իմ քրով,
Ափերիս մօտ կրկնած
Իւր աղօթքը կատարէ
• • • • •

Մինչ իմ որդիք (նձ զիտէ)
Ծարաւ, նոթի, անտերունչ,
Օտար աշխարհ յածում են
Թոյլ ոտքերով կիսաշունչ . . .

Հեռու հեռու քրչեցին
Բնիկ ազգը իմ Հայկեան,
Դորա տեղը քնձ տուն
• • • • •

Դոցա համար զարգարեմ
Իմ հիւրընկալ ափերը,
Եւ կամ՝ դոցա՝ հրապուրեմ
Հրդուստ պրլշած աչերը .

Բանի որ իմ գաւաղանը
Եսպէս կու մնան պանդուխտ,
Ձիս միշտ ազւոր կտեսնէք,
Այս է անխոր իմ սուրը ուխտ . . . —

Yeni Şarkı Kitabı (Tiflis, 1864)

— 56 —

„Կամ կենսատու իմ քրով,
Ափերիս մօտ կրկնցած՝
Իւր նամնդը կատարէ
Թուրք կամ Պարսիկը հոտած .

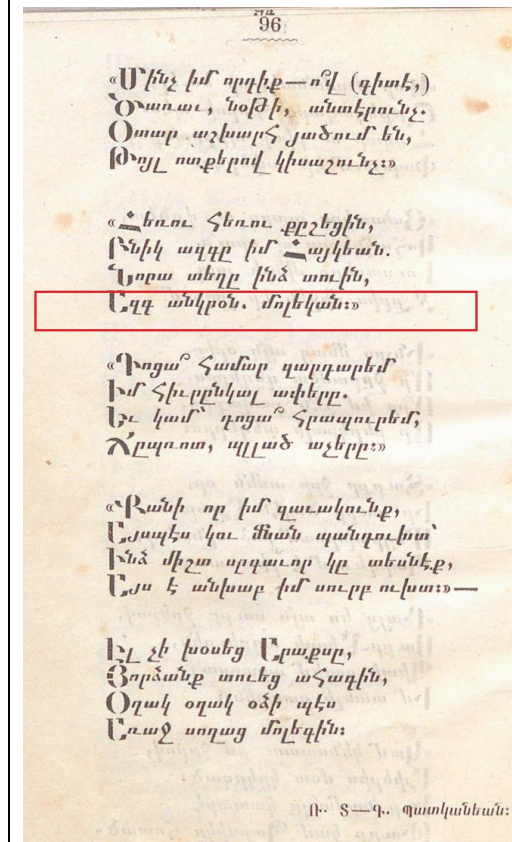
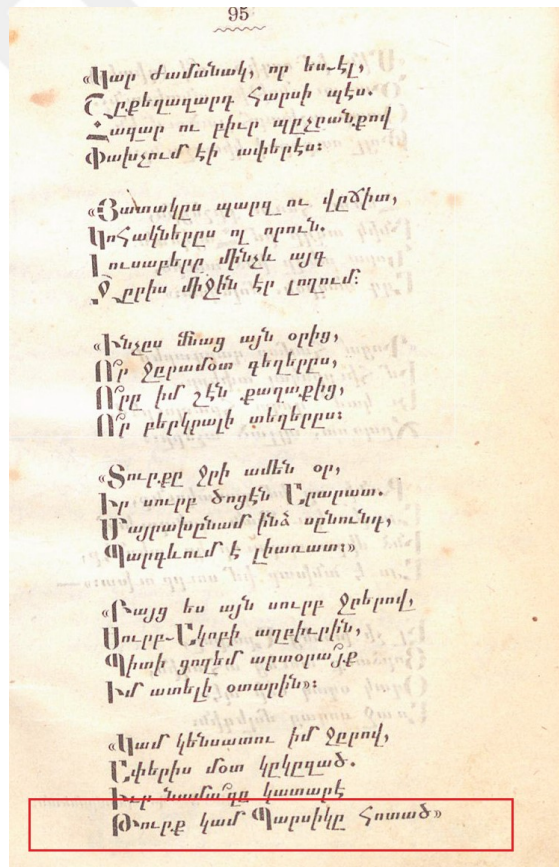
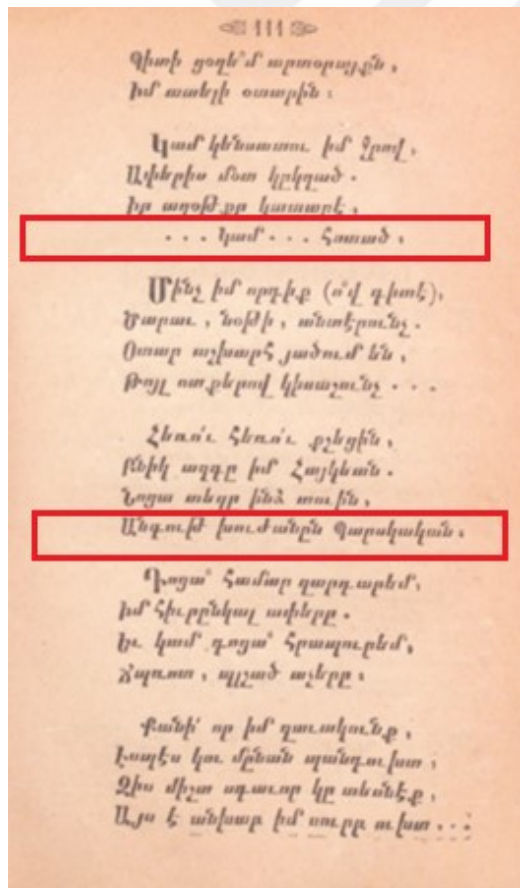
„Մինչ իմ որդիք (նձ զիտէ)
Ծարաւ, նոթի, անտերունչ
Օտար աշխարհ յածում են
Թոյլ ոտքերով կիսաշունչ . . .

„Հեռու հեռու քրչեցին
Բնիկ ազգը իմ Հայկեան,
Դորա տեղը քնձ տուն
Ազգ անկրօն, մոլեկան .

„Դոցա համար զարգարեմ
Իմ հիւրընկալ ափերը,
Եւ կամ՝ դոցա՝ հրապուրեմ
Հրդուստ, պրլշած աչերը .

„Բանի որ իմ գաւաղանը
Այսպէս կու մընան պանդուխտ՝
Ինձ միշտ որդւոր կը տեսնէք,
Այս է անխոր իմ սուրը ուխտ . —

Եւ չէ խոնց Արարար,
Յորձանք տուց ահադին .

ÖZET

“XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi” başlıklı doktora tez çalışmamızda Ermeni kültüründe “öteki” olarak yaratılan Türk imgesinin derleme şiir kitaplarına yansımaları tarihsel bir perspektife dayanarak incelenmiştir. Çalışmamızın amacı Ermeni kültüründe Türk imgesinin yaratılma sürecini derleme şiir kitapları özelinde araştırmak ve konuyla ilgili örnek sunmak için belirlediğimiz şiirleri metne bağlı analiz yöntemiyle incelemek olmuştur.

Tezimizin birinci bölümünde imge yaratma süreçleri ve imge yaratma süreçlerinde ideoloji ve söylemin rolü irdelenmiştir. Bu bölümde Türkiye’de “imge”, “Türk/Türkiye imgesi” konusunda yapılan akademik çalışmalara yer verilmiştir. Ayrıca Ermenistan’da Türk imgesi üzerine yapılan araştırmalar hakkında da genel bilgiler sunulmuştur.

Tezimizin ikinci bölümünde Ermeni kültüründe Türk imgesini oluşturan tarihsel arka plan araştırılmış ve dört döneme ayrılarak incelenmiştir: I. Dönem (1018-1790), II. Dönem (1790-1920), III. Dönem (1920-1991), IV. Dönem (1991’den günümüze). I. Dönem, Ermeni kültüründe Türk imgesinin oluşum evresi; II. Dönem, Türk imgesinin gelişim evresi olarak değerlendirilmiştir. III. Dönemde Türk imgesinin Sovyet sınırlarında gizli bir milliyetçilik ve Sovyet ideolojisi çerçevesinde yaratıldığı, Sovyet sınırları dışında milliyetçi ideoloji ile şekil aldığı tespit edilmiştir. IV. Dönem’de ise Türk imgesini şekillendiren başat ideolojinin milliyetçilik olduğu görülmüştür.

Analiz bölümünde, 1830-1920 yılları arasında basılan 18 derleme şiir kitabı, 1920’lerden sonra da 10 derleme şiir kitabı tespit edilerek “öteki” imgeleri ve Türk imgesi bağlamında incelenmiştir.

ABSTRACT

In this study “Turkish Image in Armenian Poetry Collection Books in the XIX. and XX. Centuries”, Turkish image, that has been represented as “other”, has been explored in poetry collection books via adopting a historical perspective. The study aims to follow the track of creation process of Turkish image in Armenian culture by focusing on poetry collection books through several poems which were chosen as suitable samples and were analyzed via text-based analysis method.

The first chapter presents a detailed account of image creation processes and influence of ideology and discourse on these processes. This chapter is comprised of academic studies conducted on “image” and “Turkey/Turkish image”. Moreover, a general account of research carried out in Armenia about Turkish image.

The second chapter of this study covers the findings about historical background shaping the Turkish image in Armenia by relating the information with four different periods namely: 1st Period (1018-1790), 2nd Period (1790-1920), 3rd Period (1920-1991), 4th Period (1991 to present). Accordingly, the 1st Period corresponds to the formation phase of Turkish image in Armenian Culture while the 2nd Period is thought to represent the developmental phase of this image. For the 3rd Period, it was seen that Turkish image was created around a hidden framework of nationalism and Soviet ideology within the Soviet borders while outside these borders it has been mainly shaped via a nationalist ideology. In the analysis about the 4th Period it was noticed that the dominant ideology shaping the Turkish image was nationalism.

In the analysis chapter, 18 poetry collection books published between the years of 1830-1920 along with 10 other poetry collection books appeared after 1920 have been examined around the images of “other” images and Turkish image.